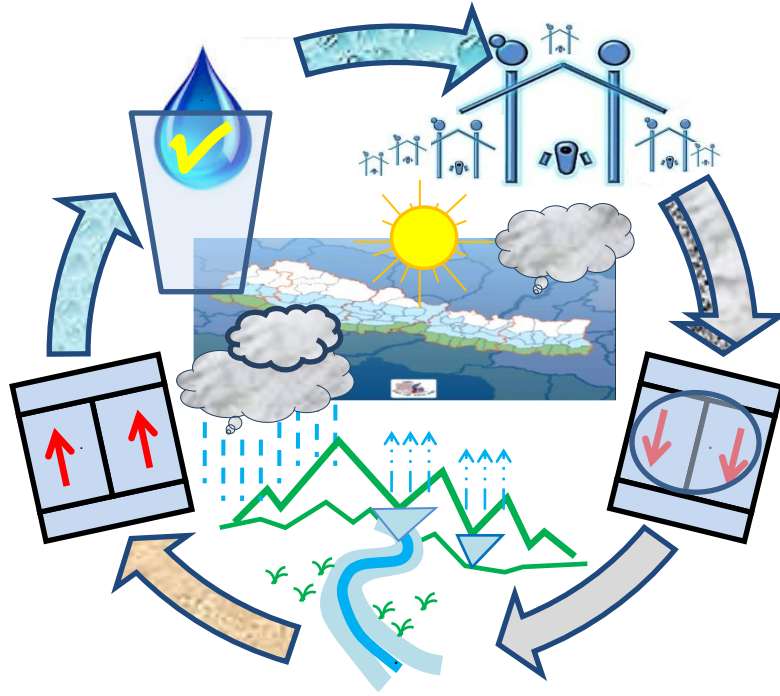

नेपाल खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता क्षेत्र विकास योजना

(२०७३—२०८७)

नेपाल सरकार
खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय
क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाई
२०७३

सन्देश

खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्र हेर्ने छुट्टै मन्त्रालयको स्थापना गरेर नेपाल सरकारले यस क्षेत्रलाई उच्च प्राथमिकता दिएको छ। यस मन्त्रालयको स्थापना पश्चात हामीहरू यस क्षेत्रको सुधारको प्रक्रियामा निरन्तर लागि रहेका छौं। हाम्रा क्षेत्रगत योजना, नीति र कानूनहरू नयाँ मस्यौदाका साथसाथै संशोधनको प्रक्रियामा छन् र छिट्टै नै कार्यान्वयनमा आउने छन्। हालसम्म हाम्रो मन्त्रालयले तयार गरेका दस्तावेजहरू मध्येको यो 'वास' क्षेत्र विकास योजना पहिलो हो। खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयको मन्त्रीको रूपमा यो १५ वर्षे वास क्षेत्रलाई पथ प्रदर्शन गर्ने योजना नेपाल सरकारको तर्फबाट स्वीकृतिको लागि मन्त्रीपरिषद्मा पेश गर्ने सुअवसर प्राप्त गरेकोमा म गौरवान्वित छु।

बाढी, पहिरो र भूकम्प जस्ता धेरै विपद्हरू र विभिन्न बाधा अवरोधका बावजुद पनि सन् २०१७ सम्म सबैका लागि आधारभूत स्तरको खानेपानी र सरसफाइका सुविधाहरू पुऱ्याउने राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त गर्ने आशा हामीले मारेका छैनौं। यद्यपि, नेपालमा सरसफाइको आन्दोलन विगतका केही वर्षहरूमा द्रुत गतिमा अगाडि बढेकोले जनसंख्याको ८१% लाई चर्पीमा पहुँच पुगेको छ र आजका दिनसम्म ३७ जिल्ला खुला दिसामुक्त घोषणा भएका छन्। अब खानेपानी तर्फ थप प्रयास लगाउनु पर्ने भएको छ। महत्वपूर्ण कुरा यो छ कि नेपालको संविधानले खानेपानी र सरसफाइलाई नागरिकको आधारभूत हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। नेपालले क्षेत्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता र हस्ताक्षरकर्ताको रूपमा खानेपानी र सरसफाइको राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू पूरा गर्न पनि हाम्रा प्रयासहरूमा बढी भन्दा बढी तीव्रता दिनुपर्ने छ।

यो योजना दस्तावेज तयारीमा क्षेत्रगत साझेदारहरूको उच्च सहभागितात्मक संलग्नता रहेकोमा म अनुगृहित छु। जसले यो योजना कार्यान्वयन गर्न सबैले स्वामित्व ग्रहण गर्ने कुराको प्रत्याभूति गर्दछ। मलाई आशा छ यो क्षेत्र विकास योजना 'वास' क्षेत्रको आउँदो १५ वर्षका हाम्रा आवश्यकता, पर्याप्त र सुरक्षित खानेपानी प्राप्त गर्ने चाहना, घर आँगनमा यथोचित सरसफाइका सुविधाहरू र ती सुविधाहरू दिगो गर्नको लागि पथप्रदर्शन गर्ने दस्तावेज हुने छ। यो योजनाको पहिलो चरण देशको संक्रमणकालिन संघीय शासन प्रणालीको शुरुवात सँग मेल खान गएको छ। त्यसका लागि धेरै नयाँ 'वास' संस्थाहरूको स्थापना गर्नुपर्ने र साविकका धेरै संस्थाहरूको भूमिका रुपान्तरण गर्नुपर्ने छ।

हाल यस क्षेत्रले सामना गरिरहेका मुख्य चुनौतिहरूलाई यो क्षेत्र विकास योजनाले समेटेको देख्न पाउँदा म उत्साही बनेको छु। यसले दाताहरूबीचको सामञ्जस्यता, सरकारको नीति र सिद्धान्तसँग 'वास' कार्यक्रमहरूको आवद्धता र क्षेत्रगत एकत्रीकरणको अनुसरणलाई विश्लेषण गरेको छ। त्यस बाहेक यो योजनाले सम्पूर्ण योजना अवधिलाई मुख्य रणनीतिक समयखाकाका आधारमा तीन भागमा बाँडेर आवश्यक पर्ने लगानीको आँकलन गर्दै दिगो विकासका लक्ष्यहरू र राष्ट्रिय योजना प्रणालीसँग पनि आवद्ध गरेको छ। बृहत्तर राष्ट्रिय योजना तर्जुमासँग तालमेल मिलाउन यो क्षेत्र विकास योजना राष्ट्रिय योजना आयोगसँग समेत छलफल गरी प्राप्त पृष्ठपोषणहरूलाई पनि यस दीर्घकालीन योजनामा समावेश गरिएको छ। यस योजनामा भिजन २०२२ जस्ता सरकारको राजनीतिक प्रतिबद्धता र दिगो विकास लक्ष्यहरू जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञा मुखरित भएको छ। लगानीका श्रोत सम्बन्धमा यो योजना व्यवहारिक छ, किनभने समयक्रममा यसमा सर्वसाधारण, विकास साझेदार र निजी क्षेत्रको समेत लगानी आकर्षित हुने संभावनाहरू खुला राखिएका छन्।

दीर्घकालीन योजनाको तयारीमा मन्त्रालयको प्रयासको फलस्वरूप असल संकेतका रूपमा सरकारले यसै आर्थिक वर्षमा नै 'वास' बजेटमा करिब ४०% वृद्धि गरेको छ। आवश्यकता अब केवल यस क्षेत्रको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, इमान्दार प्रतिबद्धता र यो योजना कार्यान्वयन गर्न यस क्षेत्रका सबै सरोकारवालाहरूको एकीकृत प्रयासको मात्र छ। मन्त्रालयका सहसचिव श्री राजन राज पाण्डेको अगुवाईमा क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइ र यो क्षेत्र विकास योजना मस्यौदा तयार गर्ने समूहका अन्य पदाधिकारीहरूको अथक मेहनतको सराहना गर्दछु। क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइको अबको तत्कालको कार्य भनेको यो योजनाको पहिलो चरणको बिस्तृत कार्यक्रमको खाका तयार गरी सम्बन्धित निकायहरूलाई यो क्षेत्र विकास योजनाको माइलस्टोनहरू अनुसारको कार्यान्वयन योजना तयार गर्न सघाउने हुने छ। म इच्छा राख्दछु र प्रतिबद्ध छु कि यो क्षेत्र विकास योजनाको कार्यान्वयन सफतापूर्वक होस र सबै नागरिकले राम्रो 'वास' सेवा पाइरहन सकुन।

मन्त्री, खानेपानी तथा सरसफाइ
नेपाल सरकार

सन्देश

जब पहिलो पटक सबैका लागि आधारभूत स्तरको खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा पुऱ्याउने राष्ट्रिय लक्ष्य तय गरिएको थियो हाम्रा लागि ठूलो चुनौति थियो। यद्यपि खानेपानीको उल्लेखनीय वृद्धि बहुदलिय प्रजातन्त्रको स्थापना पश्चात करिब ४०% बाट हाल लगभग ८५% पुगेको छ तर हामीले निर्माण गरेका प्रणालीहरूको कार्यात्मक अवस्थामा बारम्बार प्रश्न उठ्ने गरेको छ। यसबाहेक तराईका केही जिल्लाहरूमा रहेको आर्सेनिक समस्याले हाम्रो कभरेजको तथ्याङ्कमा प्रश्न खडा गरेको छ। अझैपनि लक्ष्यको दाँजोमा सुधारिएको खानेपानीको प्रगति कमै हासिल भएको देखिन्छ। यो थाहा भएकै कुरा हो कि हाम्रा अगाडि रहेका चुनौतिपूर्ण कार्यभारहरूलाई अबिलम्ब थप दखल दिनु आवश्यक छ।

हाम्रा सहर र बजारहरू द्रुत गतिमा वृद्धि मात्र भएका छैनन् कि सहरमा अवसरहरूको खोजीमा मानिसको बसाइ सराइका कारणले जथाभावी वृद्धि भएको छ र सहरहरू आफैमा खानेपानी तथा सरसफाइका सुविधाहरूको हिसावले टडकारो अभावमा रहेका छन्। सरसफाइका प्रणालीहरू विशेष गरेर तराईका सहरहरूमा ढल र नालीको निकास छँदै छैन भनेपनि हुन्छ, भएका केही सुविधाहरू पनि धेरै जसो अनुपयुक्त छन्। सहर तथा बस्तीहरूका अस्वस्थकर परिस्थिति एवम् रहनसहनका बहुआयामिक खराबी हुन्छन् जसलाई राजनैतिक सिमानाहरू भित्र सिमित गर्न सकिँदैन। रोगव्याधिहरूले राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय सिमाना चिन्दैनन्। यसका लागि क्षेत्रीय सञ्जाल एवम् सहयोग बारे पनि सोच्नु र काम गर्न थाल्नु जरूरी भएको छ।

सही र अद्यावधिक सूचना प्रणालीको अभाव र सूचनामा आधारित योजना तर्जुमा पद्धति को अभावमा हामीले विगतमा गरेका कार्यहरूमा एकापसमा अतिछादी र दोहोरोपना व्याप्त छ भनेर दोषारोपण गर्ने पनि गरिएको छ। मौजुदा सुविधाहरूको मर्मत संभार अक्षम र अप्रभावकारी भएका कारणले राजश्वको ठूलो भाग खेर गएको छ। तथ्याङ्कहरूले के देखाउँछन् भने केवल आधा जति खानेपानी प्रणालीहरू मात्र सुचारू अवस्थामा रहेका छन्।

यो क्षेत्र विकास योजनाले प्राविधिक र सञ्चालन सम्बन्धी मुद्दाहरू समेत समेटी विश्लेषण गर्दै तिनका संभाव्य समाधानहरू पनि दिएको हेर्न पाउँदा म खुसी छु। यो क्षेत्र विकास योजनाले हामीले भविष्यमा ध्यान दिनुपर्ने क्षेत्र र त्यस क्षेत्रमा लगानी गर्ने मुख्य रणनीतिक मुद्दाहरू समेतलाई सम्बोधन गरेको छ। म यो दीर्घ कालीन योजनाको सफल कामना गर्दै त्यसका लागि हर तरहले प्रयासरत रहने वाचा गर्दछु।

राज्य मन्त्री, खानेपानी तथा सरसफाइ
नेपाल सरकार

प्राक्कथन

वितेको दशकदेखि नेपालले खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा उल्लेखनीय प्रगति हाँसिल गरेको छ । विशेषगरी २०६८ सालमा सरसफाइ तथा स्वच्छता गुरु योजनाको तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा आए पछि विभिन्न सामाजिक-आर्थिक र सांस्कृतिक अवरोधका बावजुद पनि सरसफाइमा पहुँचको दरमा भएको वृद्धि प्रशंसनीय रहेको छ। २०७२ बैशाखको भूकम्प पश्चातको अप्टेरो अवस्था हुँदाहुँदै पनि खुला दिसामुक्त नेपाल र सन् २०१७ सम्म यहाँका सबै बासिन्दा लाई आधारभूत स्तरको खानेपानी सेवा पुऱ्याउन प्रयास गरिरहेका छौं। खानेपानी तथा ढल निकास विभागको प्रतिवेदनले सन् २०७२ सम्म ८१% नागरिकमा चर्पीको पहुँच र खानेपानीको आधारभूत स्तरको सेवामा ८६% नागरिकमा पहुँच पुगेको देखाएको छ। जवकि संयुक्त अनुगमन कार्यक्रम (JMP) ले त्यही वर्षमा सरसफाइको पहुँच केवल ४६% देखाएको छ। यसको अर्थ नेपालले अझैपनि सरसफाइमा सहश्राब्दी लक्ष्य हाँसिल गर्न सकेको छैन भन्ने देखाउन खोजेको छ, तर अर्कोतिर सुरक्षित खानेपानीको पहुँच ९३% जनसंख्यामा पुगेको देखाएको छ। यद्यपि, विभिन्न स्रोतहरूको आधारमा हेर्दा तथ्याङ्कमा असमानता रहेको भएतापनि हामीले अब लक्ष्यका अङ्कहरू भन्दा बाहिर गएर सोच्न थाल्नु पर्छ। अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लक्ष्यहरू र हाम्रो राष्ट्रिय लक्ष्यलाई वैदेशीक र हाम्रो आफ्नै आन्तरिक स्रोतहरू परिचालन गरी प्राप्त गर्न त सकिएला तर यसले नतिजाहरूको प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्न सक्दैन । के आवश्यक छ भने स्वच्छता र अभ्यासमा दिगो परिवर्तन, सेवाहरूमा गुणस्तर र हाम्रो योजना र तिनको कार्यान्वयनमा आत्मविश्वास हुनै पर्छ।

छ दशकको विकास प्रक्रिया पश्चात पनि नेपालको 'वास' क्षेत्रको एउटै पनि दीर्घकालीन विकास योजना बन्न सकेको थिएन। यद्यपि सन् २००५ मा "नेपाल जल योजना" तयार भएको थियो, तर त्यो सामान्यीकृत थियो, जुन खासमा कार्यान्वयनमा आउनै सकेन। अहिलेसम्म वास क्षेत्रको कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन लाई आवधिक योजना र वार्षिक बजेटले नै निर्देशित गर्दै आएको थियो। खानेपानी तर्फ निरन्तर र उल्लेख्य लगानीका बावजुद पनि दुवै- आधारभूत र सुधारिएको खानेपानीको सेवाहरूमा वृद्धि देखिएको छैन । गत ६/७ वर्षदेखि यसको प्रगतिको स्थिति जहाँको तहाँ रहेको देखिन्छ।

यस क्षेत्र विकास योजनाले दिएका सुझाव, कार्य बुँदा र लक्ष्यहरूलाई सरसर्ति हेर्दा मलाई तिनिहरू व्यवहारिक र कार्यान्वयन गर्न सकिने खालका छन् भन्ने लागेको छ। यसले क्षेत्रगत एकत्रीकरण, संस्थागत र कानुनी सुधार, क्षेत्रगत संस्थाहरूको क्षमतामा विकास, क्षेत्रगत समन्वय र सामञ्जस्य, व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (MIS), निर्णयकर्तालाई निर्णय गर्न सहयोग पुऱ्याउने प्रणाली (DSS) को लागि बलियो दूरदृष्टि, विशेषगरी जलस्रोत व्यवस्थापनमा र समग्रमा 'वास' क्षेत्रमा कुशल र प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्ने, निजी क्षेत्रलाई उत्साहित गर्ने, वातावरण संरक्षण गरी जलवायु परिवर्तनका मुद्दालाई व्यवस्थापन गर्ने, क्षेत्रगत लगानीमा वृद्धि गर्ने, सबै नागरिकमा सुविधाहरूको पहुँच विस्तार गर्ने, सेवाको स्तरलाई परिभाषित गरी वृद्धि गर्ने र प्रणालीहरू तथा सेवाको स्तरमा दिगोपनाको सुनिश्चितता गर्ने तर्फ जोड दिएको छ।

यो योजना दस्तावेजको विकासमा संरक्षकत्व गर्नु हुने मेरा अग्रजहरू र यस क्षेत्र विकास योजनाको मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने कार्यमा अगुवाई गर्नुहुने मन्त्रालयका सहसचिव श्री राजन राज पाण्डे (खानेपानी तथा वातावरण महाशाखा) जो क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइको संयोजक पनि हुनुहुन्छ र उहाँका कार्यदलका सबै पदाधिकारी सदस्यहरू लाई 'वास' क्षेत्रको अगाडि यो दीर्घकालीन योजना दस्तावेज ल्याउन सफल हुनु भएकोमा धन्यवाद एबम् बधाई दिन चाहन्छु । सबै क्षेत्रगत साझेदारहरूका बीचमा यो क्षेत्रगत विकास योजनालाई राख्न पाउँदा मलाई खुशी लागेको छ र मलाई आशा छ यो पन्ध्र वर्षे क्षेत्र विकास योजना प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भइ नेपालीहरूको वास सेवाका चाहना र आवश्यकताहरू पुरा हुनेछन् ।

डा. सञ्जय शर्मा

सचिव, खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय
नेपाल सरकार

धन्यवाद ज्ञापन

संक्षिप्त नाम

ADB	Asian Development Bank	एसियाली विकास बैंक
ANWR	Annual National WaSH Sector Review	वार्षिक राष्ट्रिय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता क्षेत्रगत समीक्षा
BCC	Behaviour Change Communication	बानीव्यहोरा परिवर्तन र सञ्चार
CC	Climate Change	जलवायु परिवर्तन
CSO	Civil Society Organization	नागरिक समाज संस्था
CSR	Corporate social responsibility	व्यावसायिक सामाजिक उत्तरदायित्व
DCC	District Coordination Committee	जिल्ला समन्वय समिति
DDC	District Development Committee	जिल्ला विकास समिति
DeWaTS	Decentralized Wastewater Treatment Systems	विकेन्द्रित फोहोरपानी प्रशोधन प्रणाली
DoLIDAR	Department of Local Infrastructure Development and Agricultural Roads	स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग
DPs	Development Partners	विकास साझेदार
DPR	Detail Project Report	विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन
DRM	Disaster Risk Management	विपद जोखिम व्यवस्थापन
DRR	Disaster Risk Reduction	विपद जोखिम न्यूनीकरण
DTO	District Technical Office	जिल्ला प्राविधिक कार्यालय
DUDBC	Department of Urban Development and Building Construction	सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग
DWSS	Department of Water Supply and Sewerage	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग
DWaSHCC	District Water Supply, Sanitation and Hygiene Coordination Committee	जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति
FSR	Feasibility Study Report	संभाव्यता अध्ययन प्रतिवेदन
GESI	Gender Equality & Social Inclusion	लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण
GIS	Geographical Information System	भू-सूचना प्रणाली
GoN	Government of Nepal	नेपाल सरकार
GPS	Geographical Positioning System	भौगोलिक अवस्थिति प्रणाली
HRD	Human Resource Development	मानव श्रोत विकास
IEC	Information, Education & Communication	सूचना, शिक्षा तथा सञ्चार
(I)NGO	(International) Non-Governmental Organization	(अन्तर्राष्ट्रिय) गैर सरकारी संस्था
JMP	Joint Monitoring Programme	संयुक्त अनुगमन कार्यक्रम

JSR	Joint Sector Review	संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा
JICA	Japan International Cooperation Agency	जापान अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग संस्था
KUKL	Kathmandu Upatyaka Khanepani Limited	काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड
(KV)WSMB	(Kathmandu Valley) Water Supply Management Board	(काठमाडौं उपत्यका) खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड
MDG	Millennium Development Goal	सहश्राब्दी विकास लक्ष्य
M & E	Monitoring and Evaluation	अनुगमन तथा मूल्यांकन
MoF	Ministry of Finance	अर्थ मन्त्रालय
MoFALD	Ministry of Federal Affairs and Local Development	संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
MoH	Ministry of Health	स्वास्थ्य मन्त्रालय
MoPE	Ministry of Population and Environment	जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय
MoUD	Ministry of Urban Development	सहरी विकास मन्त्रालय
MoWSS	Ministry of Water Supply and Sanitation	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय
NDWQS	National Drinking Water Quality Standards	राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड
NHSP II	National Health Strategic Plan-II	राष्ट्रिय स्वास्थ्य रणनीति योजना-दोस्रो
NMIP	National Management Information Programme	राष्ट्रिय व्यवस्थापन सूचना कार्यक्रम
NPC	National Planning Commission	राष्ट्रिय योजना आयोग
NRW	Non-revenue Water	गैर महसुलीय पानी
NSHCC	National Sanitation and Hygiene Coordination Committee	राष्ट्रिय सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति
NWSC	Nepal Water Supply Corporation	नेपाल खानेपानी संस्थान
NWSSTC	National Water Supply and Sanitation Training Center	राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ तालिम केन्द्र
ODF	Open Defecation Free	खुला दिसामुक्त
O&M	Operation and Maintenance	सञ्चालन तथा मर्मत
PCS	Post Construction Support	निर्माण पश्चात्को टेवा
PPMS	Project Performance Management System	आयोजना कार्यसम्पादन व्यवस्थापन प्रणाली
R&D	Research and Development	अनुसन्धान तथा विकास
RHM	River Health Management	नदी तथा जलप्रणाली स्वास्थ्य व्यवस्थापन
RVWRMP	Rural Village Water Resources Management Project	ग्रामीण जलस्रोत व्यवस्थापन परियोजना

RWSSFDB	Rural Water Supply and Sanitation Fund Development Board	ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ कोष विकास समिति
RWSSP-WN	Rural Water Supply and Sanitation Project- Western Nepal	ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना-पश्चिम नेपाल
SACoSan	South Asian Conference on Sanitation	दक्षिण एसियाली सरसफाइ सम्मेलन
SCNSA	Steering Committee for National Sanitation Action	राष्ट्रिय सरसफाइ कार्य सञ्चालन समिति
SDG	Sustainable Development Goals	दिगो विकास लक्ष्य
SEIU	Sector Efficiency Improvement Unit	क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइ
SSG	Sector Stakeholder Group	क्षेत्रगत सरोकारवाला समूह
TDF	Town Development Fund	नगर विकास कोष
ToR	Terms of Reference	कार्यशर्त
TWG	Thematic Working Group	विषयगत कार्य समूह
UNICEF	United Nations Childrens' Emergency Fund	संयुक्त राष्ट्रसंघीय बाल आकस्मिक कोष
VDC	Village Development Committee	गाउँ विकास समिति
WatSan	Water Supply and Sanitation	खानेपानी तथा सरसफाइ
WaSH	Water supply, Sanitation and Hygiene	खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छता
WB	World Bank	विश्व बैंक
WHO	World Health Organization	विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन
WPE	Women, Poor and Excluded	महिला, विपन्न तथा पछि पारिएको वर्ग
WSMB	Water Supply Management Board	खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड
WSM	Water Safety Measures	खानेपानी सुरक्षा उपायहरू
WSP	Water Safety Plan	खानेपानी सुरक्षा योजना
WSSDO	Water Supply and Sanitation Division Office	खानेपानी तथा सरसफाइ डिभिजन कार्यालय
WSSSDO	Water Supply and Sanitation Sub-division Office	खानेपानी तथा सरसफाइ सब-डिभिजन कार्यालय
WSST	Water Supply and Sanitation Technician	खानेपानी तथा सरसफाइ टेक्नीसियन
WUSC	Water Users' and Sanitation Committee	खानेपानी उपभोक्ता तथा सरसफाइ समिति
WTFC	Water Tariff Fixation Commission	खानेपानी सेवा महशुल निर्धारण आयोग
WUA	Water Users' Association	खानेपानी उपभोक्ता संस्था
WUMP	Water Use Master Plan	जल उपयोग गुरु योजना

सार-संक्षेप

नेपालको 'वास' क्षेत्रमा उपभोक्ताहरूको संलग्नताले गर्दा सरसफाइमा ६% (१९९०) बाट ८१.९५% (२०१५) र खानेपानीमा ४६% (१९९०) बाट ८६.४५% (२०१५) मा आधारभूत सेवा पुगेको छ । महिला र सीमान्तकृत समूहहरूको खानेपानी उपभोक्ता समितिहरूमा प्रतिनिधित्वले गर्दा यो क्षेत्र थप समावेशी बनेको छ । तथापि, पहुँचमा रहेको विभेद कम गर्ने, सेवामा असमानता, पानीको गुणस्तर, खानेपानी प्रणालीहरूको दिगोपन एवम् सुचारूपन र प्रदान गरिएको सेवाको गुणस्तर यो क्षेत्रको मुख्य चुनौतीका रूपमा रहेका छन् । क्षेत्रीय असन्तुलन, श्रोतहरूको असन्तुलित वितरण, श्रोतमा ठूलो अन्तर र दातृ संस्था माथिको निर्भरताले यो क्षेत्रको वित्तीय विशेषता इङ्गित गर्दछ । यसको परिणाम स्वरूप ठूलो मात्रामा योजना तथा कार्यक्रमहरू समयमै सम्पन्न हुन सकेका छैनन् । यो क्षेत्र विस्तारै संकेन्द्रित भईरहेता पनि, साझा दृष्टिकोण र रणनीति विकास गर्ने भरोसा र सहकार्य अझै चुनौतीको रूपमा रहेको छ । धेरै नीतिहरू, खण्डित संस्थागत संरचना, योजनामूखी तरिकाबाट काम गरिरहेका थुप्रै सरोकारवालाहरू र सामञ्जस्यपूर्ण प्रयासको अभावले गर्दा केन्द्रीय तथा स्थानीय तहको भूमिकामा दोहोरोपन र जिम्मेवारीका सिमाहरू खण्डित पुगेका पनि छन् । यो क्षेत्रले अझै आफ्नो दायरा पहिचान गर्न बाँकी नै छ, खानेपानी र सरसफाइको सेवा प्रदान गर्ने मात्रबाट आफैलाई विस्तार गरी जलश्रोत र वातावरणसम्म यसले विस्तार गर्नु पर्ने छ । यी क्षेत्रगत चुनौतीहरूलाई सामना गर्न, नेपालको 'वास' क्षेत्रले यस्तो रणनीतिक रूपरेखा र दृष्टिकोणको आवश्यकता महसुस गरेको छ जसले वेहतर प्रदर्शन र प्रभावकारिताको आधारको रूपमा काम गर्न सकोस र जसले गर्दा प्रभावकारी र सुचारू वास सेवा प्रदान गर्न सकियोस् ।

जुनसुकै समय, जो सुकैलाई र जहाँसुकै पनि प्राप्त हुने सुरक्षित, पर्याप्त, सुलभ, स्वीकार्य र खर्च बहन सामर्थ्ययोग्य खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छता सेवाको माध्यमबाट सार्वजनिक स्वास्थ्य र जीवनस्तरमा सुधार गर्नु नेपाल सरकारको 'वास' क्षेत्रको प्रमुख लक्ष्य रहेको छ । यो लक्ष्य प्राप्तिका योगदान गर्न यो SDP तयार गरिएको छ यस SDP को कार्यान्वयन पछि यस क्षेत्रले एकल 'वास' ऐन, एकल नीतिगत राष्ट्रिय रूपरेखा, एकल मन्त्रालयबाट कार्यान्वयनीत एकल 'वास' क्षेत्र विकास योजना, र एकल कार्यसम्पादन प्रतिवेदन अपनाउने छ जसले 'वास' क्षेत्रलाई प्रभावकारी, उत्तरदायी, पारदर्शी र जवाफदेही बनाउने छ ।

यो SDP सहभागितात्मक विधिबाट तयार गरिएको छ, अन्य मन्त्रालयहरू, विकास साझेदारहरू, राष्ट्रिय सरकारी तथा गैर सरकारी निकायहरू र नागरिक समाजहरूको सहभागितामा मन्त्रालयले 'वास' क्षेत्रलाई क्षेत्रगत उपलब्धि हासिल गर्नको लागि निर्देशित गर्न यो SDP तयार गरिएको छ । यो SDP ले सरकारको नेतृत्व, विकास साझेदारहरू द्वारा समर्थित र सरोकारवालाहरूको स्वामित्व हुने एक सुसङ्गत रणनीतिक कार्यक्रम र व्यवस्थापन तयार गर्न 'वास' क्षेत्रलाई एक अपूर्व अवसर दिएको छ ।

सशक्त, सुसङ्गत, सामञ्जस्ययुक्त राष्ट्रिय 'वास' कार्यक्रमको माध्यमद्वारा सुधारिएको सुशासन र प्रभावकारिताका साथ 'वास' क्षेत्रका सबै गतिविधिहरूको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, समन्वय र अनुगमन गर्नको लागि खाका प्रदान गर्नु यो SDP को उद्देश्य हो । क्षेत्रगत नीतिहरूमा उल्लेख भएका सिद्धान्तहरूलाई कार्यान्वयन गर्न यो SDP प्रमुख कदम हो । यसले भविष्यका योजनाहरूको लागि प्राथमिकता पहिचान गर्छ र त्यसमा प्रयोग हुनु पर्ने प्रारूपहरूलाई स्पष्टसँग उल्लेख गर्छ ।

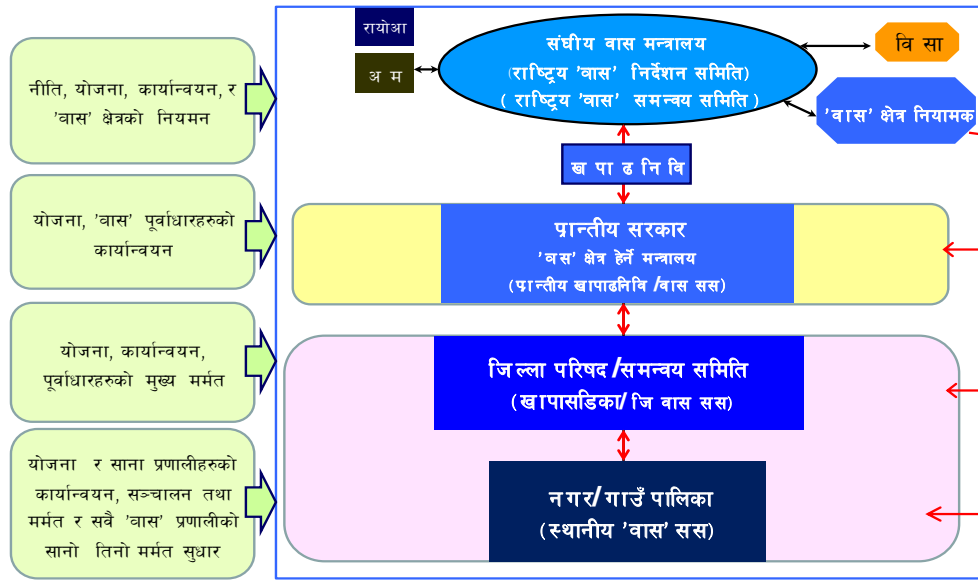
यो SDP ले सन् २०१६-२०३० सम्मको अवधिलाई ३ चरणमा समेटेको छ, यो दिगो विकास लक्ष्य सँग मिल्ने गरी तयार गरिएको छ । पहिलो चरण (सन् २०१६-२०) ले आधारभूत 'वास' सेवामा सार्वभौमिक पहुँच, सुधारिएको सेवास्तर र पुनर्निर्माणलाई समेटेको छ र दोस्रो चरण (सन् २०२१-२५) ले सुधारिएको सेवा स्तरमा पहुँच (मध्यम र उच्च), प्रणालीहरूको क्रियाशीलता र दिगोपनको सुधारलाई समेटेको छ, तेस्रो चरणले (सन् २०२६-२०३०) सुधारिएको सेवास्तर र प्रभाव मूल्याङ्कन लाई समेटेको छ । यो एक रोलिङ योजना हुनेछ र प्रत्येक ५ वर्षमा अद्यावधिक गरिने छ ।

यो SDP ले 'कभरेज' वृद्धिको रूढिवादी दृष्टिकोणबाट माथि उठेर सेवा सुधारलाई प्रमुखताको रूपमा लिएको छ, त्यसैले यसले ग्रामीण र सहरी जनसंख्या बीच कुनै सीमा र भेदभाव देखदैन । प्रणाली र सेवाहरू वर्गीकरणको मामलामा मात्र विविधता हुन सक्छ । यो वर्गीकरणले उच्च स्तरको सेवाहरू प्राप्त गर्ने ग्रामीण जनसंख्याको इच्छालाई स्वीकार गर्दछ । यसले वास क्षेत्रलाई प्रणाली र सेवा सुधारको रूपमा हेर्ने कोसिस गरेको छ ।

प्रणालीहरू एकल (बिन्दु), साना, मध्यम, ठूला र वृहत् गरी ५ प्रकारमा वर्गीकृत गरिएका छन् । आवश्यक मानव संसाधन, नियमन र निगरानी, लगानी र निर्माण, स्वामित्व, प्रावधान र उत्पादनको रूपमा पानी र सरसफाइ दुवैका प्रणालीको वर्गीकरण गरिएको छ ।

त्यसैगरी सेवास्तर लाई- सेवा स्तरमा गणना गर्न नसकिने, आधारभूत, मध्यम र उच्चस्तर गरी ४ प्रकारमा परिभाषित गरिएको छ । प्रणालीय कार्य-सम्पादन (मात्रा, गुणस्तर र पहुँच) र संस्थागत कार्य-सम्पादन (विश्वसनीयता, लचिलोता (Resiliency), सेवा दृढाइगता (Robustness) र सेवा सन्तुष्टिको स्तरको रूपमा खानेपानी आपूर्ति सेवा स्तर परिभाषित गरिएको छ । सुधारिएको सेवा, आधारभूत सेवा, सीमित सेवा र सेवाविहीन रूपमा सरसफाइ सेवा स्तर वर्गीकृत गरिएकोछ । पहुँचता, सुविधाहरूको प्रकार/ इन्टरफेस, प्रयोग, विश्वसनीयता र पर्यावरण- संरक्षणको रूपमा सरसफाइ सेवा स्तर परिभाषित गरिएको छ ।

'वास'का योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, सञ्चालन र मर्मत सम्भारका सबै पक्षलाई संघीय, प्रान्तीय र स्थानीय सरकारमा पूर्ण विकेन्द्रित गर्ने नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको छ । संविधानको सिद्धान्तमा रहेर, विद्यमान संयन्त्रको व्यवस्थित कायापलट र पुनर्गठन गर्न कुशल संस्थागत संयन्त्रको आवश्यकता पर्छ, त्यसको लागि निम्न मोडेल प्रस्तावित गरिएको छ।

विशेष गरी वासक्षेत्र सुशासन, कार्यान्वयन वा सञ्चालन स्तरमा संविधानमा परिकल्पना गरे झैं मोटामोटी रूपमा संघीय, प्रान्तीय र स्थानीय कानूनहरूमा भर पर्छ। आगामी संघीय विधानले वास संस्थाका भूमिका र उत्तरदायित्व लाई थप प्रस्ट पार्ने छ । तथापि, ती विधान लागू नहुन्जेल सम्मका लागि, निम्न संस्थागत प्रावधान प्रस्तावित गरिएको छ:

ठूला सहरहरूका लागि उन्नत सेवा, दक्षता र उत्तरदायित्व प्रवर्धन गर्न विकेन्द्रित व्यवस्था सहितको खानेपानी बोर्डहरू; अन्य सहरहरूका लागि परिष्कृत क्षमता र उत्तरदायित्व सहितको नेपाल खानेपानी संस्थान, साना सहर र ग्रामीण इलाकाका लागि संस्थागत सुदृढीकरण सहितको, सम्पत्ति सिर्जनाको लागि परिभाषित जिम्मेवारीहरू सहितको नियामक संयन्त्र भएको (हाल उपभोक्ता समितिहरू संचालकका रूपमा, र राज्य सम्पत्तिको मालिक रहेको अवस्था छ), मर्मत सम्भार, वित्तीय व्यवस्थापन, लगानी उठ्ती र विस्तार गर्ने उपभोक्ता समितिहरू रहने छन्।

यो SDP ले नेपाली 'वास' क्षेत्रलाई विषयगत क्षेत्रहरू मार्फत व्याख्या गरेको छ । नेपाली 'वास'का सवालहरू सम्बोधनका लागि एकीकृत र परस्पर सम्बन्धित दृष्टिकोणहरूको आवश्यकता रहेको व्यापक मान्यता छ । 'वास' क्षेत्र एक व्यापक शब्द हो जसमा संस्था, सँगठन, नीति, अभ्यास र प्रथाहरू समावेश भएका हुन्छन्, जसले पर्यावरण र जलस्रोतलाई आकार पनि दिन्छ र व्यवस्थापन पनि गर्छ, यसमा विविध आवादी र उद्योगहरूलाई पानीको सेवा वितरण गर्ने पनि समावेश छ । चुनौतीहरूको गहनता र धेरै संस्था र सरोकारवालाहरूको निहित भूमिकालाई ध्यान राख्दै प्राप्त गर्नु पर्ने परिणामको सुधारको लागि सहयोग र समन्वयको व्यवस्थालाई विषयगत रूपमा व्यक्त गरिएको छ । विशेषगरी, सेवाहरूको सम-न्यायिक वितरणको अलावा, व्यावसायिक क्षेत्र र नागरिक समाज बीच, सरकारी संस्थाहरू बीचको समन्वय र आबद्धता, र यी क्षेत्रहरू बीचको सहयोग र नवीनता बढाउन नेतृत्वको भूमिकाको विषयलाई जोड दिइएको छ। यी विषयहरूको विस्तृत व्याख्या अध्याय ८ मा गरिएको छ ।

विषय	विषयगत क्षेत्र	विषयगत उद्देश्य	विषयगत नतिजा	विषयगत लागत (रु. हजार)
पहुँच र उपयोगिता	पहुँच, उपयोगिता र लाभको उपभोग	पहुँच नपुगेकाहरू सम्म 'वास' सेवाको पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने र प्राप्त सेवाहरूको प्रभावकारी उपयोग गर्ने।	उपलब्ध सेवा र त्यस बाट प्राप्तहुने लाभ प्रभावकारी रूपमा सबैको पहुँचमा सबैबाट उपयोग गरिएको हुने।	५७२,७७३,९८६
कार्यपरकता र दिगोपना	'वास' सेवाहरूको कार्यपरकता, दिगोपन र अनुरक्षणीयता (Maintainability)	'वास' सेवा र संस्थाहरूको कार्यपरकतामा सुधार ल्याउने जसले गर्दा तिनिहरूले आशा अनुरूप सेवा प्रदान गर्न सक्नु।	'वास' सेवाहरू दिगो भएको हुने।	२८,३४६,७५०
नवीनता र प्रविधि अनुकूलन	नवीनता, सिकाइ, अनुसन्धान र विकास, बैकल्पिक प्रविधि र प्रविधि अनुकूलन, प्रविधि विस्तार	'वास' सेवा थप नविन, सान्दर्भिक र प्रभावकारी बनाउने।	'वास' क्षेत्र गतिशील र अद्यावधिक भएको हुने	३,८५२,९४७
वातावरण (पारिस्थितिकी तंत्र) र पानी उत्पादन	वातावरण संरक्षण, पानी आवर्धन र उत्पादन, नदी स्वास्थ्य व्यवस्थापन, स्रोत संरक्षण र रिचार्ज	पानी उत्पादनमा वृद्धिको लागि वातावरणलाई कायम राख्न, रक्षा गर्न र पुनर्जीवित गर्ने।	पानी उत्पादनमा वृद्धि भएको हुने।	२२४,७६२,५००
'वास' सुसासन, सँगठनात्मक ढाँचा, क्षमता निर्माण र विकास	जल सुसासन, पारदर्शी, जवाफदेही, सहभागिता, मानकीकरण, संस्थागत ढाँचा र सुदृढीकरण, क्षमता विकास	सेवाको समन्यायिक वितरण गर्न क्षेत्रगत संस्थाहरूलाई पारदर्शी, जवाफदेही र सक्षम बनाउने र समाजको सबै बर्गलाई सेवाबाट प्राप्त लाभको उपभोग गर्न सक्षम बनाउने।	'वास' क्षेत्र सक्षम, जवाफदेही र पारदर्शी भएको हुने।	२१,८५४,८२९
'वास' कूटनीति	'वास' कूटनीति, सञ्जाल निर्माण, संचार, प्रवर्धन र क्षेत्रगत संकेन्द्रण (एकत्रीकरण), राष्ट्रिय संवाद, गठबन्धन निर्माण, पारस्परिक उत्तरदायी, आवद्धता र सामञ्जस्यीकरण	'वास' क्षेत्रमा निरंतर संवाद स्थापित गर्ने।	'वास' क्षेत्र अभिसरित, सुसंगत र संरेखित भएको हुने।	९६,८००
अनुगमन र मूल्यांकन	अनुगमन र मूल्यांकन, व्यवस्थापन सूचना प्रणाली, निर्णय सहायक प्रणाली	आगत, निर्गत, र प्रतिफल (Input, output, outcome) सँग अन्तर्सम्बन्धित हुने गरी 'वास' क्षेत्रले गरेको सम्पादनको मापन गर्न अनुगमन र मूल्यांकन प्रणालीको विकास गर्ने।	'वास' क्षेत्रमा तथ्यमा आधारित योजना प्रणालीको विकास भएको हुनेछ।	२,८४३,०००
निरन्तर गुणस्तर र सेवा सुधार	निरन्तर गुणस्तर र सेवा सुधार, निर्माण गुणस्तर, प्रक्रिया, तरिका, नियमावली, प्रणाली अनुरूपता (Conformity), गुणस्तर मानक, प्रामाणीक कार्यसञ्चालन विधि SOP	वास क्षेत्रका कार्यविधिहरू सुधार गर्ने व्यवस्थित तरिकाहरू संस्थागत गर्ने।	कार्यविधिहरू ईष्टतम (Optimized) भएको हुनेछ।	१७,५६७,१७६

विषय	विषयगत क्षेत्र	विषयगत उद्देश्य	विषयगत नतिजा	विषयगत लागत (रु. हजार)
लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण	विविधता र समावेशीता, गैरभेदभाव, सीमान्तिकरण र बहिर्करण, अन्तर अनुदान	सेवा प्रबन्धमा 'वास' क्षेत्रलाई थप समावेशी बनाउने।	'वास' सेवाहरूमा समानता सुनिश्चित भएको हुनेछ।	५९७,०००
विशेष परिस्थितिमा 'वास' सेवा	आपत्कालिन अवस्थामा 'वास' सेवा, असुरक्षित, अभाव, नाजुक अवस्था, लचिलोता	'वास' क्षेत्रलाई विशेष परिस्थितिमा पनि कार्य गर्न सक्षम बनाउने।	'वास' क्षेत्रले जुनसुकै अवस्थामा कार्य गरी रहेको हुने छ।	३६,३२६,४२२
क्षेत्रगत लगानी	वित्त, लगानी, बजार, लागत उठ्ती, सीएसआर, उद्यम र उद्यमशीलता, पानी कर, बाह्य सहायताका प्रकार, व्यावसायिक सामाजिक उत्तरदायित्व	वित्तीय स्रोतहरू सिर्जना गर्न, लगानी आकर्षित गर्न र 'वास' क्षेत्रमा बजारको रूझान सिर्जना गर्ने।	'वास' क्षेत्र आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर भएको हुनेछ।	६,३६२,५००
कूल लागत	२५६,७६२,९८०	३४४,१९६,५००	३१४,४२४,४३०	९१५,३८३,९१०
१.३५%जनसंख्या वृद्धि को लागत	८,७८३,५३०	३३,९४१,९२८	५४,९६०,७०१	९७,६८६,१५९
जम्मा	२६५,५४६,५१०	३७८,१३८,४२८	३६९,३८५,१३१	१,०१३,०७०,०६९
उपरी लागत @१५%	३९,८३१,९७७	५६,७२०,७६४	५५,४०७,७७०	१५१,९६०,५१०
कूल जम्मा लागत	३०५,३७८,४८७	४३४,८५९,१९२	४२४,७९२,९०१	१,१६५,०३०,५७९

करिब ४० लाख अर्थात १५% जनतामा (के.त.वि. २०६८) खानेपानीको सेवा पुऱ्याउन सकिएको छैन भने करिब १८% (खा.पा. विभाग २०७२) को सरसफाइ सेवामा पहुँच छैन । तिनिहरू खास गरी दुर्गम र अप्ठ्यारा ठाउँमा घरहरूको समूहमा रहेका छन् भन्ने मानिएको छ, अथवा तिनिहरू विपन्न र कमजोर समुदायका हुन जसमा 'वास' सेवा हासिल गर्न शक्ति, स्रोत र कौशलको अभाव छ । जुनसुकै कारणले खानेपानी तथा सरसफाइको पहुँच हुन छुटेका भएता पनि खानेपानी तथा सरसफाइको सुविधा सबैलाई पुऱ्याउने राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त गर्न ती समूहहरू सम्म पुग्नै पर्छ।

खुला दिसामुक्त कार्यक्रमलाई अझ विस्तारित गर्ने र यसको दिगोपनामा सुधार ल्याउने कुरा ग्रामीण सरसफाइको अनुकूल वातावरणलाई अझ सुदृढ बनाउँदै लैजाने कुरामा भर पर्छ । उच्च खुला दिसामुक्त सफलता दर र अझ दिगो प्रतिफल ल्याउन सहयोग गर्ने कारकहरूको पनि विश्लेषण गरिनु पर्छ- उदारहणको लागि, किन एक क्षेत्रको प्रतिफल अर्को क्षेत्रको भन्दा राम्रो हुन्छ, भन्ने कुरा स्थानीय कार्यक्रमको अभिन्न अंग बन्नै पर्छ। सहरी परिप्रेक्ष्यमा, फराकिलो सन्दर्भमा "सुधारिएको" सरसफाइ प्रावधानलाई सरसफाइको खुडकिलाको रूपमा हेर्न सकिन्छ जुन पानी र सेप्टिक ट्याङ्क प्रयोग गरिएको (pour-flush) चर्पीबाट विस्तारित भएर ढल प्रणालीमा जडान एबम् नगरको ढल प्रशोधन तथा नालीको प्रावधानसम्म हुन सक्छ। न्यूनआय भएका र केन्द्रीय ढल प्रशोधन प्रणालीको पहुँच सीमित भएका सहरी तथा सहरी सेरोफेरोका स्थानहरूमा सामान्यतया विकेन्द्रित फोहोरपानी प्रशोधन प्रणाली अबलम्बन गरिन्छन् ।

खासगरी पानी सुरक्षा अवधारणाको अपर्याप्त प्रयोग, लापरवाही, उपभोक्ता समितिको संस्थागत, प्रविधिगत र आर्थिक क्षमताको अभावका कारणले ठूलो मर्मत गर्न नसक्नु र अपर्याप्त कोषको कारणले गर्दा खानेपानी प्रणालीहरू बिग्रिएर गएका छन् । मर्मत सम्भार नगरी नयाँ योजनामा मात्र उपलब्ध स्रोतहरू प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति खानेपानीको सेवा व्यापक रूपमा प्रदान गरिएको छ भनेर देखिइने सरकारी संयन्त्रको इच्छा र दातृ निकायहरूको मर्मत सम्भारमा पुगदो स्रोत विनियोजन गर्ने अनिच्छाको रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ । दिगोपनको कारणको खोजी गर्ने हो भने, 'वास' क्षेत्रले अब उपरान्त 'वास' सेवाको कार्यपरकता प्रति एक समर्पित राष्ट्रिय कार्यक्रम

बनाएर गम्भीर ध्यान दिनु पर्ने भएको छ जसले गर्दा बिग्रिएका खानेपानी प्रणालीहरूको दिगोपन सुनिश्चित हुन सकोस।

'वास' क्षेत्रले गरेको कार्यहरू दिगो, नवीन, सान्दर्भिक र प्रभावकारी छन् भन्ने सुनिश्चित गर्न आफ्नो कार्यक्रम, दृष्टिकोण र प्रविधिहरूको लगातार समीक्षा, परिमार्जन र अनुकूलन गर्न आवश्यक छ। तीव्र सहरीकरण, ग्रामीण-सहरी बसाई सराई, सहरी समुदायको घनत्व बढ्ने अनि यी कुराहरूको जलवायु परिवर्तनसँगको संयोजनले गर्दा सुरक्षित र विश्वसनीय 'वास' सेवा प्रवाह गर्न नवीन र दिगो समाधान प्रदान गर्नु चुनौतीको रूपमा रहेको छ।

शालीन अस्तित्व र जीविकोपार्जनको साथै वर्तमान कृषि प्रधान नेपालमा मानवीय उपभोग र कृषि प्रयोजनका लागि पानी उपलब्ध हुनु महत्वपूर्ण छ। पुनर्भरणको लागि राम्रोसँग विचार गरिएको विकल्प ग्रहण गर्नु र प्राकृतिक अन्तर्प्रवेश (Infiltration) क्षेत्रको सुरक्षा र थप पुनर्भरण उपायको विकासको माध्यमबाट भू-दृश्यमा वर्षातको पानीको थोपाहरूलाई रोकेर राखी राख्ने उपाय घटिरहेको मूलहरूलाई पुनर्उत्पादन गर्न सहायक हुने छ। सहरी इलाकाको जलग्रहण क्षेत्र धेरै हदसम्म मानव अतिक्रमण र जलवायु परिवर्तनबाट असुरक्षित छ, स्रोत प्रदूषण, स्रोत रिक्तीकरण र पानीको स्रोतहरूको प्रयोगमा द्वन्द्व सिर्जना गर्ने यी साधारण कारकहरू हुन।

पानी निष्ठा (Water Integrity) सरोकारवाला र संस्थाहरूको सुशासनको इमानदारी, समता र व्यावसायिकताको मूल आधारमा रहेको पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र सहभागिताको सिद्धान्तहरूको अनुपालनसँग सन्दर्भित छ। निष्ठाले, जन इच्छालाई सर्वोपरी मान्दै, उत्तरदायी 'वास' योजना र सेवा प्रवाह गर्न आधार प्रदान गर्छ। 'वास' सेवा सञ्चालनमा जवाफदेहिताको लागि राजनितिककर्मी, नीति निर्माता र 'वास' सेवा प्रदायकहरू पारदर्शी हुनु पर्छ, उनीहरूले आफ्नो कामको उत्तरदायित्व स्वीकार गर्नु पर्छ र उनीहरूले यो पनि संझनु पर्छ कि अमुक कार्य किन गरे वा गर्न सकेनन् भन्ने बारेमा पनि सोधिन सक्छन्।

प्रभावकारी र कुशल क्षेत्रगत योजना निर्माण र सेवा प्रवाहको लागि नेपालको 'वास' क्षेत्रले योग्य तथा सक्षम र जानकार मानव स्रोतको कल्पना गरेको छ। यसले नेपालको 'वास' क्षेत्रको यस्तो कल्पना गरेको छ जसमा जनताले आफ्नो पानी र वातावरणीय स्रोतको दिगो रूपमा व्यवस्थापन गर्न सक्नु र समाजका सबै बर्ग खास गरी गरिब र अवसर नपाएकाहरूले प्राप्त सेवाको लाभ लिन सक्नु। राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ प्रशिक्षण केन्द्रको क्षमतालाई अझ व्यापक बनाइने छ र यसलाई राष्ट्रिय वास एकेडेमी बनाइने छ। नीति, अभ्यास र सशक्तिकरण बीच गतिलो सम्बन्ध कायम गर्ने किसिमका अनुसन्धान गर्न यसलाई स्पष्ट कार्यदिश दिइनेछ। यस SDP ले 'वास'को राष्ट्रिय बजेटको ०.५% अनुसन्धानमा र १% क्षमता वृद्धिमा छुट्टाउने प्रावधान राखेको छ।

'वास' कुटनीतिको उद्देश्य जलस्रोतको हालको स्थिति र जलस्रोतको व्यवस्थापन सम्बन्धमा आपसी सहयोगलाई अभिप्रेरित गर्ने कुटनीतिक समाधानको आवश्यकता बारेमा चेतना बढाउनु हो। पानीको अभाव र गलत व्यवस्थापनको कारणले सिर्जित हुने तनावलाई आकलन गर्न, रोक्न र प्रतिकार्य गर्ने आवश्यक क्षमता विकास गर्न आवश्यक पर्ने ज्ञान, अनुभव र औजारहरू यसले प्रदान गर्छ। साझा लाभ, समावेशी बहुक्षेत्रीय समझदारी र दिगो संस्थाको निर्माणको माध्यमबाट तत्कालीन र दीर्घकालीन सहयोगलाई प्रवर्धन गर्ने जस्तो दृष्टिकोणहरू हालको ठूला जल-तनाव सीर्जनाका कारकहरूका लागि सान्दर्भिक हुन्छ।

खण्डित, बहुसंस्थागत व्यवस्थाबाट सुसँगत, सहयोगी र प्रभावकारी वातावरण तर्फको पछिल्लो ५-६ वर्षको कदमले प्रभाव देखाउन थाली सकेको छ। देशभरि सञ्चालन भएको सरसफाइको आन्दोलनले, संयुक्तरूपमा कार्य गर्ने विधि, सञ्चाल निर्माण र क्षेत्रगत सहयोग जस्ता कार्यले, खासगरी जिल्लामा, वास समन्वय समितिले राम्रो प्रभाव देखाउन थालेको देखिन्छ। पछिल्लो दुई संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षाले सबै सरोकारवालाहरू माझ सम्मान, विश्वास र प्रतिबद्धताको विकास गरेता पनि सरोकारवालाहरूले यो खासै पालन गरेको देखिदैन।

'वास' क्षेत्रले विस्तारै विश्वमा बजारको स्वरूप लिंदै छ र खानेपानीले विनिमय वस्तुको रूपमा पहिचान पनि बनाउँदै आएको छ। तथापि, नेपालको 'वास' क्षेत्रले यसलाई बजार र सेवा दुवैको दृष्टिकोणबाट हेर्नु पर्ने हुन्छ। यसले गर्दा जनताको आवश्यकता र चाहनालाई सम्बोधन गर्न सकिन्छ भने लामो समयका दौरानमा प्रतिस्पर्धी तथा आत्मनिर्भर क्षेत्र पनि बन्न सक्ने छ। प्रवर्धनको मतलब गुणस्तरीय सेवा मार्फत सेवाग्राहिहरूको चेतना बढाउनु, उत्पादन र बिक्रीमा वृद्धि गर्नु, ग्राहकको सन्तुष्टि पुरा गर्नु र सेवाको मूल्य तिर्न प्रेरित गर्नु हो। यो बजारको ४ बटा आधारभूत तत्व- मूल्य, उत्पादन, प्रवर्धन, र स्थान- मध्ये एक हो।

यस SDP ले क्षेत्रगत संकेन्द्रण वा एकत्रिकरणको परिकल्पना गरेको छ, यसको मतलब सबै वास कार्यक्रमहरू एउटा मन्त्रालय मार्फत सञ्चालन हुने छन् भन्ने हो। सबै विकास साझेदार निकायहरू, गैर सरकारी निकाय, नागरिक समाज र निजी क्षेत्रले समेत एउटै क्षेत्रगत योजना मार्फत एउटै सहमत भएको प्रतिफलमा योगदान दिने छन्। यस सन्दर्भमा वास क्षेत्रले राष्ट्रिय क्षेत्रगत वार्षिक समीक्षाको विधि अपनाउने छ। यो प्रत्येक आर्थिक वर्षको अन्त्यमा गरिने छ र यसले सबै सरोकारवालाहरूलाई समेटेने छ। क्षेत्रगत एकत्रिकरणको प्रकृयाले वास क्षेत्रलाई खण्डित अवस्थाबाट सुसँगत सामंजस्य र आवद्ध क्षेत्र तर्फ ल्याउनेछ। यसले वास क्षेत्रका सबै कार्यक्रम एक नीति, एक योजना, एक अनुगमन खाका र एक क्षेत्रगत कार्यसम्पादन प्रतिवेदन मार्फत हुने कल्पना गरेको छ।

प्रभावकारी क्षेत्रगत प्रदर्शन क्षेत्रगत सूचनाहरूको विश्वसनीयतामा भर पर्ने गर्दछ, जुन व्यावहारिक लक्ष्य निर्धारण र क्षेत्रको कार्य सम्पादनको अनुगमन गर्ने आधार हुन सक्छन । त्यसकारण क्षेत्रगत सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको स्थापना र यसलाई निर्गत, आगत र प्रतिफलसँग आबद्ध गर्नु एकदमै आवश्यक भएको छ । अहिले भइ रहेका र भविष्यमा हुने छुट्टाछुट्टै व्यवस्थापन सूचना प्रणालीहरू जस्तै: ड्यास बोर्ड, तथ्याङ्क संकलन र अद्यावधिक गर्न वेबमा आधारित साइट, स्थिर डाटावेस आदिको अभिन्न अंगको रूपमा यो 'वास' क्षेत्रको सूचना प्रणालीलाई लिइने छ। यी सबै प्रणालीहरूले परिमाणात्मक तथ्याङ्कहरू नियमित रूपमा लिइ राख्नेछन्, जसले SDP को प्रगति अनुसरण र सोही अनुसार व्यवस्थापकीय र योजनागत निर्णय लिन 'वास' क्षेत्रलाई सक्षम बनाउनेछ । स्वास्थ्य र शिक्षाका क्षेत्रगत MIS, वास क्षेत्रका सिकाई र आदानप्रदानका कार्यक्रमहरू, र मूल्याङ्कनले थप सूचना प्रदान गर्छ जुन SDP कार्यान्वयनको प्रभावशीलता र क्षमता आकलन गर्न आवश्यक पर्छ । यसले कुनै मध्यावधिक सुधार गर्न आवश्यक भएमा सहयोग गर्छ, जसले SDP ले निर्धारण गरे बमोजिमका माइलस्टोन हासिल गरिराख्ने कार्यलाई सुनिश्चित गर्छ । वार्षिक समीक्षाले क्षेत्रगत MIS/DSS बाट प्राप्त सूचनालाई समीक्षा गर्नेछ । नेपालको वास क्षेत्रको एक राष्ट्रिय वास M&E/MIS/DSS प्रणाली हुने छ भने प्रत्येक निकायको आ-आफ्नो 'योजना सम्पादन व्यवस्थापन प्रणाली- Project Performance Management System (PPMS)' हुनेछ । यो वेबमा आधारित र GIS अनुकूलित प्रणाली हुने छ। आमजनताको यसमा सजिलो र निर्वाध पहुँच हुने छ। यस राष्ट्रिय M&E प्रणालीको नेपालको सबै वास निकायहरूको योजना तर्जुमा प्रकृतिसँग अन्तरसम्बन्ध हुनेछ । राष्ट्रिय M&E/MIS/DSS प्रणालीमा प्रविष्ट भए बमोजिम नै क्षेत्रगत कार्यसम्पादन प्रतिवेदन तयारी र प्रकाशन गरिने छ ।

निरन्तर गुणस्तर र सेवा सुधार (CQSI) एउटा यस्तो व्यवस्थित उपाय हो जसमा प्रकृत्याको सुधार गरिन्छ । यसमा कर्ताले प्रणाली सेवामा सुधार ल्याउनको लागि आफ्नो लक्ष्य र मुख्य प्रतिफलहरू परिभाषित गर्दछ । साधारणतया, सुधारको लागि प्रचलित उपाय भनेको अझ कडा काम गर्नु, कर्मचारीलाई तालिम प्रदान गर्नु हो, जबकि CQSI मा प्रकृत्या सुधारमा ध्यान दिइन्छ । यसले कर्मचारी राम्रा छन्, तिनिहरू कडा मिहिनेत गर्छन, तिनिहरूलाई पुग्दो तालिम दिइएको छ, र प्रकृत्यामा सुधारको आवश्यकता छ भन्ने मान्यता राख्छ । CQSI ले यसमा विश्वास गर्छ कि सबै प्रकृत्याहरूमा सुधार अपेक्षित छन्, त्यसैले प्रतिफल सुधार गर्न ती प्रतिफल ल्याउने प्रकृत्यामा सुधार गर्नु पर्छ। वास क्षेत्रले यसमा प्रयोग हुने गुणस्तर, प्रकृत्या र विधिलाई स्तरीकरण गर्ने छ । 'वास' सेवा सार्वजनिक, आवश्यकीय र एकाधिकार भएको सेवा हो । प्रभावकारी सेवा विभिन्न सरोकारवालाहरूको (खास गरी सरकार, प्रशासन र सेवाप्रदायक) कार्यमा भर पर्छ । 'वास' सेवा प्रवाहले ती सरोकारवालहरूको जवाफदेहीता सुरक्षित गर्नु पर्छ । नियमन निकाय त्यो लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि मुख्यरूपमा उत्तरदायी हुनु पर्छ।

सरोकारवालाहरूको स्थानीय स्तरमा संलग्नता अपनत्व विकास गर्न र दिगोपना सुनिश्चित गर्ने मुख्य आधार हो। स्थानीय स्तरको संलग्नता बारेमा ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ नीतिमा व्यवस्था भएता पनि समावेशीकरणको लागि नीतिमा थप परिवर्तनको आवश्यकता छ । महिला, गरिब, बहिर्कृत र सीमान्तकृत समूहको प्राथमिकतापूर्ण संलग्नता, समन्यायिक पानी शुल्क जस्ता अवधारणाहरूले गर्दा GESI सरोकारवालाहरूमा आर्थिक भार कम पर्न जानेछ र उनीहरूको सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्नेछ । यसले स्थानीय स्तरमा र समुदायका सबैमाझ अपनत्व विकास गर्न सहयोग गर्नेछ । नाफामा गएका सेवा प्रदायकहरूलाई व्यावसायिकहरूको सामाजिक दायित्व (CSR) अन्तर्गत GESI लाई सम्बोधन गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ ।

प्रकोप पछि 'वास' नै सबैभन्दा प्राथमिकतामा पर्ने क्षेत्र हो। अपर्याप्त 'वास' सेवालै पक्कै पनि प्रकोप निम्त्याउँछ, जबकि प्रकोपले 'वास' सेवालालाई अझ खस्काउँछ, दुवैले जोखिमलाई अझ बढाउँछन् । त्यसकारण नियमित विकासको अवस्था भए पनि वा आपत्कालिन अवस्थामा भए पनि 'वास' सेवाको विकास गर्दा प्रकोप जोखिमलाई ध्यान दिनु आवश्यक छ । यो सबै भनेको जोखिम बारे जानेर र त्यसको व्यवस्थापन गरेर प्राकृतिक प्रकोप प्रति, रोकथाम र तैयारीको माध्यमबाट, 'वास' सेवाको लचिलोता बढाउनु हो ।

बिपद् पश्चातको आवश्यकता आँकलनको प्रतिवेदनले भूकम्पले एकदमै प्रभावित १४ बटा जिल्लाका ११,२८८ खानेपानी प्रणाली मध्ये १,५७० मा ठूलो क्षति ३,६६३ मा आंशिक क्षति र अन्दाजी २२०,००० चर्पीहरू आंशिक वा पूर्ण रूपमा भत्किएका छन् भन्ने देखाएकोछ । त्यस्तै किसिमले, १७ बटा सामान्य प्रभावित जिल्लाहरूका १६,४३३ खानेपानी प्रणाली मध्ये ७४७ मा ठूलो क्षति र १,७६१ मा आंशिक क्षति र १६८,००० चर्पीहरू पूर्ण वा आंशिक भत्केका छन् । अझ राम्रो र सुरक्षित निर्माण (Building Back Better and Safer) को सिद्धान्त अनुसार निर्माण, पुनर्उत्थान र पुनर्निर्माण गर्न करिब १८.१ अर्ब नेरूको आवश्यकताको आकलन गरिएको छ ।

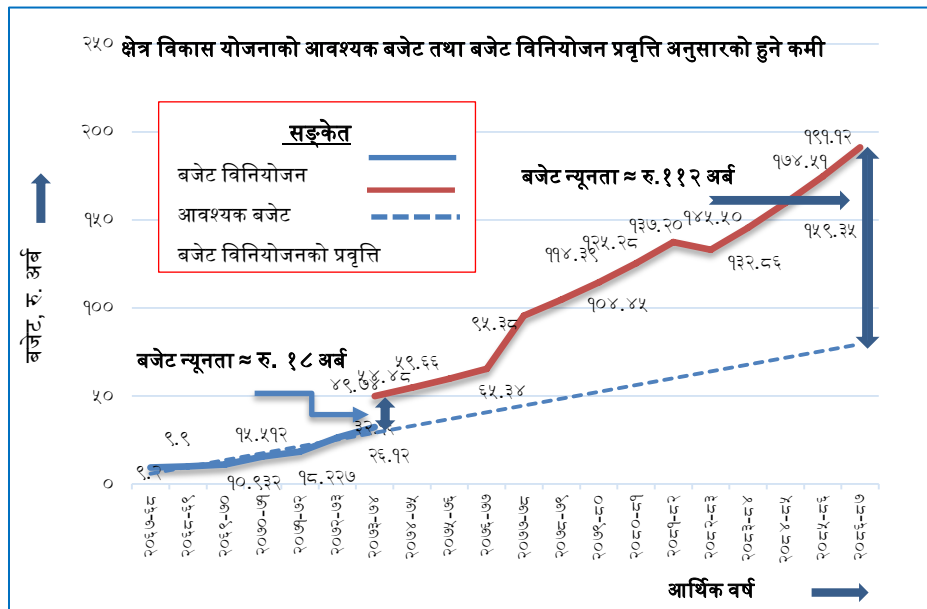
क्षेत्रगत लगानी रणनीतिको मुख्य उद्देश्य - क) खानेपानी र सरसफाइमा पहुँच सुनिश्चित गर्न र दिगो व्यवस्थापन गर्न घरेलु बितीय स्रोतहरू कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने बारेमा खोज गर्ने ख) SDP को कार्यान्वयनको लागि बाह्य स्रोत सुनिश्चित गर्नको लागि विकास

साझेदारहरू सँग प्रभावकारी सौदेवाजी र संवाद गर्नको लागि यसलाई एक भरपर्दो प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्ने ग) दिगो, सामाजिक र वित्तीय विकास र पर्यावरणको सुरक्षाको लागि 'वास' सेवा मार्फत स्रोतहरूको परिचालन गर्ने । राष्ट्रिय र जिल्ला तहमा समष्टिकृत (Consolidated) वित्तीय सूचनाको अभावमा क्षेत्रगत लगानी राष्ट्रिय पत्ता लगाउन सकिदैन। वित्तीय प्रवाह, कार्यक्षमता, खर्च र पैसाको मूल्य (value-for-money) को लागि 'वास' क्षेत्रले सीमित विश्लेषण गरेको छ । क्षेत्रगत लगानीको लागि मुख्य स्रोत क्षेत्रगत मन्त्रालय र अन्य मन्त्रालय (जस्तै शिक्षा, स्वास्थ्य, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास) का आफ्नो 'वास' योजनाबाट आएका छन र महत्वपूर्ण ऋणहरू एसियाली विकास बैंक र विश्व बैंकबाट, अनुदानहरू जाइका, युनिसेफ, फिनल्याण्ड दूतावास, विश्व स्वास्थ्य सँगठन र अन्य द्विपक्षीय संस्थाबाट आएका छन् ।

यस SDP को कार्य योजना र माईलस्टोन विविध किसिमका छन, त्यसकारण सरकारले सार्वजनिक लगानी कार्यक्रम मार्फत विविध किसिमले लगानी गर्न सक्छ- जस्तै-गैर सरकारी, सहकारी, समुदाय, निजी क्षेत्र FDI, अन्तरराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था, परोपकारी र व्यक्तिगत कोषको माध्यम आदि।

जनताको 'वास' सेवा प्राप्त र सेवाको दिगोपना प्रति SDP को वित्तीय रणनीतिले गंभीर प्रभाव पार्छ । खास गरी, शुल्क र कर प्रणालीले गर्दा गरिबको आधारभूत 'वास' सेवामा पहुचलाई गंभीर असर पार्छ। अहिलेको बजेटको प्रवृत्ति कायम रहेमा वित्तीय पूर्वानुमानले SDP को अन्त्यसम्म करिब १११ . ६२ अर्ब नेरूको कमी देखिन्छ । यस SDP ले विदेशी सहायताको निर्भरतालाई कमी गर्ने बाटो पनि खोजेको छ । अहिले यस क्षेत्रमा करिब ५२% को वैदेशिक योगदान रहेकोमा यस SDP कार्यान्वयनको अन्त्य सम्ममा यसलाई २७.२% मा झार्ने लक्ष्य राखिएको छ। खानेपानीलाई विनिमय योग्य बस्तुको रूपमा नलिइन्जेल निजी क्षेत्रलाई 'वास'मा आकर्षित गर्न सकिन्न । सार्वजनिक लगानीमा मात्र भर पर्ने हो भने सेवास्तर र 'कभरेज'को लक्ष्य पुरा नहुन सक्छ । समाजको सबै वर्गमा न्यायिक, दिगो र भरपर्दो 'वास'को सेवा तब मात्र पुऱ्याउन सकिन्छ जब पैसाको मूल्यलाई सम्मान गरिन्छ र यस्तो अनुकूल वातावरणको निर्माण हुन्छ जहाँ पानीका उद्यमीहरू, विक्रेताहरू र सेवा प्रदायकहरूले 'वास' सेवा प्रवाहमा निष्पक्ष र प्रतिस्पर्धी अवसर देखेछन् ।

स्थानीय अधिकारीहरूले नै त्यस्तो रणनीतिक योजना बनाउनु पर्छ जसले गर्दा 'वास' सेवा प्रवाहमा भएको खर्च उठन सकोस साथै 'वास' सेवामा समन्यायिकता पनि कायम नै रहोस ।

यो SDP को कार्यान्वयनको लागि सन् २०१६ को लागत मूल्यमा अन्दाजी ११६५.०३ अर्ब नेरू लाग्ने अनुमान गरिएको छ, जबकि मुद्रास्फीत मूल्यमा यो करिब २,४९१.०८ अर्ब नेरू हुने छ। यो मूल्यमा सबै ११ बटै बिषय र चालू मूल्य पनि राखिएको छ। यो अनुमान सन् २०१६ को मूल्यमा गरिएको छ र सन् २०३० सम्म वार्षिक ९.५% को दरले मुद्रास्फीति गणना गरिएको छ। मुद्रास्फीत मूल्य र हालको मूल्यको अनुपात २.३७ रहेको छ। यो कूल लागत अनुमानमा SDP को

समयावधिमा हुने जनसंख्या वृद्धि दरलाई पनि समेटिएको छ। यसको कूल अनुमानमा जनसहभागिता पनि समावेश गरिएको छ, जनसहभागिता करिब २५% देखिएको छ भने सरकारी र बैदेशिक सहयोग (ओभरहेड बाहेक) करिब ७५% छ ।

यो SDP कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने निर्माण सामाग्रीको पनि अनुमान गरिएको छ। यसले SDP मा परिकल्पित गरे अनुसारको मागको परिपूर्तिका लागि निर्माण, निर्माता र उत्पादक कम्पनीहरूले आफ्नो क्षमतालाई कति विस्तार गर्न पर्छ भन्ने खाका दिनेछ।

त्यसैगरी SDP कार्यान्वयनमा आवश्यक पर्ने जनशक्तिको पनि आँकलन गरिएको छ। यसले शैक्षिक, व्यावसायिक र प्रशिक्षण संस्थाहरूलाई यी जनशक्तिको उत्पादनको लागि अभिप्रेरीत गर्नेछ । यस SDP को स्वीकृति पछि, नेपाल सरकारले पहिलो चरणको कार्यक्रम ल्याउनेछ। यसले सबै सरोकारवालाहरू लाई प्रभावकारी र समन्यायिक उपायमा नेपाली जनतालाई खानेपानी र सरसफाइको सेवा प्रदान गर्न एकत्रित क्षेत्र तर्फ ल्याउनेछ। अर्को चरण भनेको आवश्यक गतिविधिहरूको पहिचान गर्न उप-क्षेत्रिय कार्य योजनाहरू लाई विस्तार गर्नु हो, र लगानीको आवश्यकता देखाउने निवेश योजना बनाउनु हो ।

क्षेत्र विकास योजना कार्यान्वयन गर्न आवश्यक श्रमिक र निर्माण सामग्रीहरू

सि.नं.	सामग्रीको विवरण	इकाइ	२०२०	२०२५	२०३०	जम्मा
१	ढुङ्गा	घ.मी.	९१८,७३९	४३५,३४६	५४९,६९९	१,८९५,६९६
२	गिट्टी	घ.मी.	५२२,७६७	५५७,३३८	६०९,८५६	१,६८९,९६२
३	खस्रो बालुवा	घ.मी.	५८९,२३७	४७०,८३६	५९७,३९५	१,५७७,४६९
४	सिमेन्ट	बोरा	६,५४६,०५०	६,०८४,९९६	६,५९९,५२९	१९,२२९,६८७
५	टोर फलामे छड	कि.ग्रा.	६५,९९८,५९६	८४,५२७,८४२	८३,७३९,०४७	२३३,३६५,४०५
६	सीपयुक्त श्रमिक	संख्या	५,८६४,२४४	५,९४८,५५४	४,९४५,५५९	१५,९५८,३४९
७	ज्यामी	संख्या	४८,३४२,३२७	२९,४८८,३३९	२९,९४३,९६८	९०,९७४,६३३
८	प्लाष्टिक पाइप	मि.	८२,५६४,८९९	३६,२९६,९२८	२६,६५८,४९५	१४५,४४०,९५४
९	धातु पाइप	मि.	९७,९८८,९२०	९,९६८,९२८	९,०७९,९०६	३७,०३७,७५४
१०	फिटिङ्गस्	संख्या	४,०३४,६३२	९,५०३,५९९	९,२४७,८२०	६,७८६,०५०

आवश्यक मानव संसाधन

मानव संसाधन विवरण	आवश्यक संख्या	कैफियत
क) प्राविधिक		
ग्रामीण मर्मत सम्भार कार्यकर्ता	२८४९३	हालको संख्या १३३१५ (एनएमआइपी तथ्यांक २०११)
मिटर रिडर	२१००	
खानेपानी तथा सरसफाइ प्राविधिक	५२५०	
प्लम्बिङ निरीक्षक	१०५०	
ओभरसीयर	८५०	
सिभिल ईन्जिनियर	३००	
ख) प्रशासनिक		
कार्यालय सहयोगी	१०००	
कार्यालय सहायक	१०५०	
स्टोर कीपर	१०५०	
राजश्व सहायक	१५५०	
लेखापाल	१०५०	

विषय सूची

माननीय मन्त्रीज्यूको मन्तव्य
माननीय राज्यमन्त्रीज्यूको मन्तव्य
सचिवज्यूको मन्तव्य
धन्यवाद ज्ञापन
संक्षिप्त नाम
सार-संक्षेप

अध्याय एक : परिचय

- १.१ सिंहावलोकन
- १.२ विकासको सन्दर्भ
- १.३ क्षेत्र विकास योजनाको कार्य क्षेत्र
- १.४ पद्धति र विधि
- १.५ प्रतिवेदनको संरचना

अध्याय दुइ : नेपालमा खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छता क्षेत्र

- २.१ खानेपानी
- २.२ सरसफाइ
- २.३ स्वच्छता
- २.४ खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता क्षेत्रमा उपलब्धि
- २.५ खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता क्षेत्रका चुनौतिहरू

अध्याय तीन : खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता क्षेत्रको नीति तथा कानुनी व्यवस्था

- ३.१ नेपालको संबिधान, २०७२
- ३.२ राष्ट्रिय योजनाको खाका
- ३.३ खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता क्षेत्रको नीति तथा कानुनी खाका
- ३.४ अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धतासँग सम्बन्ध
 - ३.४.१ सरसफाइ र सबैका लागि पानी
 - ३.४.२ दक्षिण एसियाली सरसफाइ सम्मेलन
 - ३.४.३ संयुक्त अनुगमन कार्यक्रम
 - ३.४.४ सहश्राव्दी विकास लक्ष्य
 - ३.४.५ दिगो विकासका लक्ष्यहरू
 - ३.४.६ विपद् जोखिम न्यूनिकरणका लागि सेण्डाई खाका (२०१५-२०३०)

अध्याय चार : वर्तमान संस्थागत व्यवस्था

- ४.१ मुख्य संस्थाहरू
 - ४.१.१ नेपाल सरकार
 - ४.१.२ खानेपानी उपभोक्ता संस्था, उपभोक्ता समिति, खानेपानी बोर्ड तथा अन्य “वास” व्यवस्थापन निकायहरू
 - ४.१.३ निजी क्षेत्र
 - ४.१.४ विकास साझेदारहरू

- ४.१.५ (अन्तर्राष्ट्रिय) राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था
- ४.२ ग्रामीण “वास” संस्थाहरू
 - ४.२.१ खानेपानी तथा ढल निकास विभाग
 - ४.२.२ स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा ग्रामीण सडक विभाग
 - ४.२.३ स्थानीय निकाय
 - ४.२.४ ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ कोष विकास बोर्ड
 - ४.२.५ गैर सरकारी संस्थाहरू
- ४.३ सहरी “वास”सेवा प्रदायक संस्थाहरू
 - ४.३.१ ठूला नगरपालिकाहरूमा “वास”सेवा प्रदायक (बोर्ड र नेपाल खानेपानी संस्थान)
 - ४.३.२ सहरमा “वास”सेवा प्रदायक (बोर्ड, खानेपानी उपभोक्ता संस्था, नेपाल खानेपानी संस्थान)
 - ४.३.३ खानेपानी तथा ढल निकास विभाग

अध्याय पाँच : सुधारिएको “वास” सेवाहरूको लागि अन्तरनिहित शिद्धान्तहरू

- ५.१ क्षेत्रगत सुशासनमा सुधार
- ५.२ मानव अधिकारमा आधारित पद्धति
- ५.३ लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण
- ५.४ समायोजन
- ५.५ विकेन्द्रित योजना
- ५.६ जलवायु परिवर्तन र विपद जोखिम न्यूनीकरण प्रतिरोधि संरचना निर्माण
- ५.७ सरकारको नेतृत्व
- ५.८ क्षेत्रगत एकत्रीकरण

अध्याय छ : क्षेत्रगतदूरदृष्टि (सोंच), परिलक्ष्य र उद्देश्यहरू

- ६.१ क्षेत्रगतदूरदृष्टि, परिलक्ष्य
- ६.२ सहश्राब्दी विकास लक्ष्यको दूरदृष्टि, परिलक्ष्य
- ६.३ दिगो विकासको उद्देश्यहरू र अवधि

अध्याय सात : खानेपानी, सरसफाइ प्रणाली तथा सेवाको स्तर वर्गीकरण

- ७.१ ग्रामीण क्षेत्रको वर्गीकरण
- ७.२ सहरी क्षेत्रको वर्गीकरण
- ७.३ खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणाली वर्गीकरण
- ७.४ खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको स्तरवर्गीकरण
 - ७.४.१ खानेपानी सेवाको स्तर वर्गीकरण
 - ७.४.२ सरसफाइ सेवाको स्तर वर्गीकरण

अध्याय आठ : क्षेत्रगत विकास योजनाका विषय शिर्षकहरू

- ८.१ सेवामा पहुँच र उपयोग (खपत)
 - ८.१.१ सबैका लागि खानेपानी र सरसफाइ
 - ८.१.१.१ खानेपानी
 - ८.१.१.२ सरसफाइ तथा स्वच्छता

- ८.१.१.३ पूर्ण सरसफाइ र स्वच्छता बानी-व्यवहार
- ८.१.१.४ स्थानीय योजना
- ८.१.१.५ सहरी सरसफाइ प्रणालीहरूमा सुधार
- ८.१.१.६ तराई सरसफाइ कार्यक्रम
- ८.१.१.७ सामुदायिक संस्था र सार्वजनिक स्थलहरूमा “वास”
- ८.१.२ सेवा उपयोग (लाभ खपत)
- ८.२ सेवाहरूको सुचारूपन र दिगोपना
 - ८.२.१ प्रणाली र सेवाहरूको बेञ्चमार्किङ्क
 - ८.२.२ प्रणालीहरूको सुचारूपन / दिगोपनामा सुधार
- ८.३ नवीनता तथा प्रविधि अनुकूलन
 - ८.३.१ नवीनता, सिकाई र अनुसन्धान तथा विकास
 - ८.३.२ वैकल्पिक प्रविधिहरू
 - ८.३.३ सौर्य पम्पिङ
- ८.४ पर्यावरणीय संरक्षण, खानेपानी पानी वृद्धि र उत्पादन
 - ८.४.१ नदी पर्यावरण व्यवस्थापन
 - ८.४.१.१ नदी स्वास्थ्य
 - ८.४.१.२ नदी सफाइ व्यवस्थापनको कार्यक्षेत्र
 - ८.४.१.३ नदी सफाइको लागि बहाव व्यवस्थापन
 - ८.४.२ श्रोतको सुरक्षा, संरक्षण र खानेपानी उत्पादन वृद्धि
 - ८.४.३ पानी उत्पादन
- ८.५ पानी सुशासन, संस्थागत प्रबन्ध तथा क्षमता विकास
 - ८.५.१ पानी सुशासन
 - ८.५.१.१ पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सहभागिता
 - ८.५.१.२ खानेपानी र सरसफाइमा जनताको अधिकारको सम्मान
 - ८.५.२ खानेपानी तथा सरसफाइ नीति, ऐन र नियमावलीको विकास
 - ८.५.३ संस्थागत व्यवस्था तथा सबलीकरण
 - ८.५.३.१ स्थानीय संस्थाहरूको प्रभावकारी शासन र व्यवस्थापनमा सुधार
 - ८.५.४ क्षेत्रगत क्षमता
 - ८.५.४.१ राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ तालिम केन्द्र
 - ८.५.४.२ क्षमता विकास गुरु योजना
 - ८.५.४.३ क्षमता अभिवृद्धि म्यानुअल र मार्गदर्शन
 - ८.५.४.४ मानकीकरण
 - ८.५.४.५ सिकाईको आदान प्रदान
- ८.६ खानेपानी कूटनीति, क्षेत्रगत एकत्रीकरण, सञ्जाल, सञ्चार र प्रवर्द्धन
 - ८.६.१ “वास” कूटनीति
 - ८.६.२ समन्वय, सञ्जाल, सञ्चार र प्रवर्द्धन
 - ८.६.२.१ योजना र समन्वय
 - ८.६.२.२ सञ्जाल निर्माण
 - ८.६.२.३ सञ्चार
 - ८.६.२.३ प्रवर्द्धन
 - ८.६.३ क्षेत्रगत एकत्रीकरण
- ८.७ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन
 - ८.७.१ प्रमुख कार्य सम्पादन सूचकहरू
 - ८.७.२ सूचना व्यवस्थापन प्रणाली तथा प्रतिवेदन

- ८.८ निरन्तर गुणस्तर तथा सेवा सुधार
 - ८.८.१ सेवाको गुणस्तर सुधार
 - ८.८.२ निर्माण गुणस्तर सुधार
 - ८.८.३ क्षेत्रगत नियमन
 - ८.८.३.१ राष्ट्रिय जवाफदेहिता संयन्त्रको आवश्यकता
 - ८.८.४ प्रणाली तथा विधि अनुरूपण
 - ८.८.५ राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड पारिपालन
- ८.९ लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशिकरण
- ८.१० विशेष अवस्थामा “वास”
 - ८.१०.१ आपत्कालिन अवस्थामा “वास”
 - ८.१०.२ विपद् जोखिम व्यवस्थापन
 - ८.१०.३ भूकम्प पश्चात “वास” सेवाहरूको पुनर्वहाली र पुनर्निर्माण
- ८.११ क्षेत्रगत लगानी
 - ८.११.१ पृष्ठभूमी
 - ८.११.२ क्षेत्रगत लगानी रणनीति
 - ८.११.२.१ वित्तीय श्रोत साधनको परिचालन
 - ८.११.२.२ आन्तरिक श्रोत परिचालन
 - ८.११.२.३ बाह्य श्रोतहरू – वैदेशिक सहयोग समन्वय र प्रभावकारिता
 - ८.११.२.४ केन्द्र र स्थानीय स्तरमा क्षेत्रगत क्षमता विकास
 - ८.११.२.५ वैदेशिक सहयोग साधन (Instrument) वा सहयोग विधिहरू (Modalities)
 - ८.११.३ खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छता क्षेत्रमा लगानीका चुनौतिहरू
 - ८.११.४ क्षेत्रगत लगानीका सन्दर्भमा महत्वपूर्ण सिकाई र केही तथ्यहरू
 - ८.११.५ व्यावसायिक सामाजिक जिम्मेदारी
 - ८.११.६ लगानी तथा बजारीकरण
 - ८.११.६.१ सरसफाइ बजारीकरण
 - ८.११.६.२ सरसफाइका लागि स्थानीय रूपमा व्यवस्थित वित्तीय सहयोग संयन्त्र

अध्याय नौ : क्षेत्र विकास योजनाको लागत अनुमान

- ९.१ इकाइ दर
- ९.२ लागत अनुमान
- ९.३ लगानी योजना
- ९.४ क्षेत्र विकास योजना कार्यान्वयनको लागि आवश्यक निर्माण सामग्री तथा श्रमिकहरूको अनुमानित विवरण
- ९.५ खानेपानी आयोजना सञ्चालनको लागि आवश्यक जनशक्ति

अध्याय दस : क्षेत्रगत विकास योजना कार्यान्वयन

- १०.१ पहिलो चरण (२०१६-२०२०)
- १०.२ दोस्रो चरण (२०२१-२०२५)
- १०.३ तेश्रो चरण (२०२६-२०३०):
- १०.४ सञ्चालनको वार्षिक योजना – वार्षिक विकास योजना:
- १०.५ जोखिम र न्यूनीकरणक उपायहरू :
- १०.६ समीक्षा र संशोधन
 - १०.६.१ क्षेत्रगत कार्यसम्पादन
 - १०.६.२ वार्षिक समीक्षा

- १०.६.३ मध्यावधि समीक्षा
- १०.६.४ क्षेत्र विकास योजनाको संशोधन

अध्याय एघार : भोलिको पानी

- ११.१ ताजा पानीको विश्वव्यापी परिदृश्य
 - ११.१.१ ताजा पानीको भण्डार
 - ११.१.२ ताजा पानीको भविष्य
- ११.२ पानीको निर्यात : संभाव्यता, बजार र निर्यातका तौर तरिकाहरू
 - ११.२.१ पानी निर्यातको लागि संभावना
 - ११.२.२ पानी निर्यातको लागि बजार
 - ११.२.३ पानी निर्यातका तौर तरिकाहरू
- ११.३ थोक पानी उत्पादन र वितरण
- ११.४ बेसिन स्थानान्तर र जलाशययुक्त भण्डारण
- ११.५ सरसफाइ शृङ्खला

अनुसूचीहरू

१. संघीय संरचनाको विभिन्न स्तरमा खानेपानी सरसफाइ सम्बन्धित प्रस्तावित कार्य विभाजन
२. खानेपानी सरसफाइ क्षेत्र सम्बन्धित ऐन कानून, नीति र सहयोगी दस्तावेजहरूको सूची
३. खानेपानी सरसफाइ क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरूको विवरण
४. नेपालको नक्सामा खानेपानी सरसफाइ क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरूको अवस्थिति
५. पूर्व-पश्चिम थोक खानेपानी वितरण प्रणालीको मोटामोटी प्रोफाइल
६. पूर्व-पश्चिम थोक खानेपानी वितरण प्रणालीको मोटामोटी ले-आउट तथा संभावित श्रोतहरू
७. क्षेत्र विकास योजनाको विषय शिर्षकगत बिस्तृत लागत अनुमान विवरण
८. क्षेत्र विकास योजनाको विषय शिर्षकगत लागत अनुमानको साराँश

तालिकाहरूको सूची

- तालिका १ : ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्रका आधारमा खानेपानीको पहुँच
- तालिका २ : पर्यावरणीय क्षेत्र अनुसार खानेपानीमा पहुँच
- तालिका ३ : आधारभूत सरसफाइमा पहुँच
- तालिका ४ : पर्यावरणीय क्षेत्र अनुसार आधारभूत सरसफाइ सेवामा पहुँच
- तालिका ५ : "वास"क्षेत्रमा प्रगति
- तालिका ६ : खानेपानी तथा सरसफाइमा अधिकार सम्बन्धी गलत धारणा
- तालिका ७ : सहरी "वास" संस्थागत मोडेलहरू
- तालिका ८ : क्षेत्रगत योजनाको अवधि र लक्ष्यहरू
- तालिका ९: सहरी क्षेत्रहरूको वर्गीकरण
- तालिका १० : प्रणालीको वर्गीकरण र भूमिका विवरण
- तालिका ११: खानेपानी र सरसफाइ प्रणालीहरूमा निजी क्षेत्रको सहभागिताको प्रकार
- तालिका १२ : खानेपानी सेवाको स्तर वर्गीकरण
- तालिका १३ : मानवको लागि बाँच्ने आधारको खानेपानी आवश्यकता (प्रति व्यक्ति)
- तालिका १४ : मानवको लागि आधारभूत खानेपानी आवश्यकता (प्रति व्यक्ति)
- तालिका १५ : सरसफाइ सेवाको स्तर वर्गीकरण
- तालिका १६ : वास सेवाहरूको संवैधानिक प्रावधानहरू
- तालिका १७ : क्षेत्रगत निर्देशक एबम् समन्वय समितिहरू
- तालिका १८ : भूकम्पबाट "वास" संरचनाहरूको क्षेति तथा सेवाहरूको पुनर्वहाली र पुनर्निर्माणको लागत अनुमान
- तालिका १९: वर्तमान मूल्यमा क्षेत्र विकास योजनाको लागत अनुमान
- तालिका २० : वार्षिक ९.५ % मुद्रा स्फितिमा क्षेत्र विकास योजनाको लागत अनुमान
- तालिका २१ : वार्षिक ९.५ % मुद्रा स्फितिमा क्षेत्र विकास योजनाको लागि आवश्यक बजेट
- तालिका २२: वासक्षेत्र (फोहर मैला बाहेक) को बजेटमा दातृसमुदाय तथा नेपाल सरकारको योगदान
- तालिका २३ : विगत आर्थिक वर्षहरूको समग्र वासक्षेत्रमा बजेट विनियोजन
- तालिका २४: क्षेत्र विकास योजना कार्यान्वयनको लागि आवश्यक निर्माण सामग्री तथा श्रमिकहरूको अनुमानित विवरण
- तालिका २५: क्षेत्र विकास योजनाको अन्त्यमा खा.पा.आ. सञ्चालनको लागि आवश्यक जनशक्ति
- तालिका २६: योजना कार्यान्वयनका जोखिम र न्यूनीकरणका उपायहरू
- तालिका २७: नेपाल र वरपरका क्षेत्रहरूको आन्तरिक रूपमा नविकरणिय जलश्रोतहरूको स्थिति (IRWR)
- तालिका २८: प्रतिव्यक्ति पानी उपलब्धताका आधारमा पानी जन्य तनाव अवस्थाको वर्गीकरण
- तालिका २९: सरसफाइका शृङ्खलाहरू

चित्रहरूको सूची

- चित्र १ : खानेपानीको पहुँचको प्रवृत्ति
- चित्र २ : जिल्लागत रूपमा खानेपानीको सेवाको पहुँच
- चित्र ३ : खानेपानीका स्रोतहरू : प्रशासनिक, पर्यावरणीय तथा गामीण-सहरी विभाजन
- चित्र ४ : खानेपानीका स्रोतहरू: उपभोग कुइन्टाइलका आधारमा
- चित्र ५ : सरसफाइ प्रगतिको गति
- चित्र ६ : जिल्लागत रूपमा सरसफाइ सेवाको पहुँच
- चित्र ७ : भौगोलिक क्षेत्र अनुसार आधारभूत सरसफाइ सेवामा पहुँच
- चित्र ८ : आर्थिक कुन्टाइल अनुसार सरसफाइको पहुँच
- चित्र ९ : सहरी सरसफाइ सेवामा पहुँच %
- चित्र १० विश्व "वास" सेवाको मानचित्रमा नेपालको अवस्थिति
- चित्र ११ : प्रणालीहरूकोसुचारुपना र दिगोपना
- चित्र १२ : नेपालको सहरीकरण प्रवृत्ति
- चित्र १३ : खानेपानी तथा सरसफाइमा दिगो विकास लक्ष्यहरू
- चित्र १४ क्षेत्रगत कानुनी एवम् नीतिगत खाका
- चित्र १५ मौजुदा "वास" संस्थागत खाका
- चित्र १६ : "वास" सुशासन खाका
- चित्र १७ :लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक बहिर्करणका आयामहरू
- चित्र १८ : राष्ट्रिय योजना र बजेट चक्र
- चित्र १९ : क्षेत्रगत शासकीय सुधार
- चित्र २०: गाउँ तथा नगरपालिका क्षेत्रहरूको अवस्थिति
- चित्र २१ : पानी सुशासनका आयामहरू
- चित्र २२: वास सेवाहरूको लागि संघीय संरचना अनुसारको भूमिका र जिम्मेवारी
- चित्र २३: संघीय शासन प्रणालीमा प्रस्तावित 'वास' संस्थागत संरचना
- चित्र २४ : बिपद जोखिम व्यवस्थापन चक्र
- चित्र २५ : "वास" क्षेत्रको विनियोजनको प्रवृत्ति
- चित्र २६: योजनाका विभिन्न विषय शिर्षकहरूको लागतको तुलनात्मक चित्र
- चित्र २७: योजना कार्यान्वयनको लागि प्रत्येक चरणमा आवश्यक बजेट
- चित्र २८: क्षेत्र विकास योजनाको आवश्यक बजेट तथा हालको बजेट विनियोजन पवृत्ति अनुसारको हुने कमी
- चित्र २९ : क्षेत्रगत विकास योजना शुरुवातको अवधारणागत स्कीम

अध्याय एक परिचय

१.१ सिंहावलोकन

संघीय गणतान्त्रिक नेपाल दक्षिण एसियाली दुई छिमेकी देशहरू भारत र चीनको बीचमा अवस्थित एउटा भूपरिवेष्टित मुलुक हो । यसको क्षेत्रफल १,४७,१८१ वर्ग किलोमिटर छ भने जनसंख्या २ करोड ६५ लाख (राष्ट्रिय जनगणना, २०६८) रहेको छ । यो पूर्वदेखि पश्चिमतर्फ फैलिएको छ । यसको दक्षिणमा समथर तराई तथा उत्तरमा हिमाली क्षेत्र पर्दछ । विश्वका १८७ मुलुकहरू मध्ये नेपाल एउटा अल्प विकसित र मानव विकास सूचकाङ्क (०.४५८) का आधारमा १४५ औं स्थानमा परेको छ (मानव विकास प्रतिवेदन, ई २०१४) ।

एक दशक लामो द्वन्द (२०५२-२०६२), लामो राजनीतिक संक्रमणकाल, अव्यवस्थित सहरीकरण, असमानता र बेरोजगारीका वावजूद पनि नेपालले आर्थिक र सामाजिक क्षेत्रमा स्थिर प्रगति गरिरहेको देखिन्छ । नेपाल सरकारले सन् २०२२ सम्ममा नेपाललाई अति कम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नती गर्ने अठोट व्यक्त गरेको छ । (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७२)

विगतमा नेपाल राजनीतिक र प्रशासनिक रूपले ७५ जिल्ला, ५८ नगरपालिका र ३,९१५ गाउँ विकास समितिमा विभाजन गरिएको थियो । नेपालको संविधानले सात प्रदेश तथा स्थानीय सरकारको रूपमा नगरपालिका र गाउँपालिकाको रूपमा व्यवस्था गरेको छ भने साविकका ७५ जिल्लाहरूलाई राजनीतिक समन्वयकारी निकायको रूपमा कार्य गर्ने गरी व्यवस्था गरेको छ ।

भूकम्पीय दृष्टिले नेपाल एउटा सक्रिय भू-खण्डमा अवस्थित रहेको छ र पुराना अभिलेखहरूले मध्य नेपालमा औसत ७०-९० वर्षको अन्तरालमा विनाशकारी भूकम्प जाने गरेको देखाउँछ । २०७२ वैशाख महिनामा १७ दिनको अन्तरालमा ७.८ र ६.९ रेक्टर स्केलको भूकम्पले नेपालको मध्य क्षेत्र तहस नहस गरेको थियो ।

१.२ विकासको सन्दर्भ

राज्यको कर्तव्य मानव स्वाभिमानको लागि गुणस्तरीय जीवनको प्रत्याभूति र प्रत्येक बालक, महिला र पुरुषको समावेशी वृद्धिको लागि अनुकूल वातावरणको सिर्जना गर्नु नै हो । तथापि, नेपालमा प्रत्येक वर्ष असुरक्षित पानी र सरसफाइको कमीले १,५९४ बालबालिकाको मृत्यु हुने गर्दछ (विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन तथ्याङ्क, सन् २००५-२०१४) ।

नेपालको ग्रामीण क्षेत्रमा मात्र पानीको तीव्र अभाव नभई यो राजधानी सहर काठमाडौंमा पनि टङ्कारो देखिएको छ । मानव विकास पछाडि पर्नेमा सुरक्षित पानी र सरसफाइ सेवाको अभाव रहेको स्पष्ट देखिन्छ ।

नेपालमा खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छता ("वास") क्षेत्र गतिशील छ । क्षेत्रगत सुधारको आवश्यकता महसुस गरेर नेपाल सरकारको "राजनीतिक इच्छा" र नेतृत्वले क्षेत्रगत सुशासन, प्रतिकार्यपन र जवापदेहितामा सुधार ल्याउन अनवरत लागि परेको देखिन्छ । यसको उद्देश्य भनेको जनताको लागि खानेपानी र सरसफाइ सेवाहरू सुरक्षित, पर्याप्त, पहुँच योग्य, स्वीकार्य र सामर्थ्यले भ्याउने गरी सुनिश्चित गर्नु हो । यी पाँच मुख्य विशेषताहरू नै "वास" सेवाको आधारहरू हुन ।

सुधारिएको "वास" सेवा प्रवाह र यसको प्रभावकारिताको लागि यस क्षेत्रले एक रणनीतिक खाका र विधिको आवश्यकताको महसुस गरेको छ, जसले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूको प्रभावकारीता र सुचारुपन तर्फ डोच्याउने आधारको रूपमा काम गर्दछ । (प्रथम संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा, २०६८) । अन्य अन्तर्सम्बन्धित मन्त्रालय, विकास साझेदार, (अन्तर्राष्ट्रिय)/गैसस र नागरिक समाजसँगको साझेदारीमा मन्त्रालयले सबैको पहुँचमा सुरक्षित खानेपानी र सरसफाइको सेवा पुऱ्याउने बाधा अड्चन पुऱ्याउने संरचनागत र कार्यात्मक कारणहरू पहिचान एवम् यस क्षेत्रमा रहेका सबल पक्षहरूको लेखाजोखा गरी उपयुक्त रणनीति र कार्यहरू तर्जुमा गर्ने कार्य गरिरहेको छ । यी सुरुवातहरूले यस क्षेत्रको बलियो आधार तयार गरी अझ जोखिम प्रतिरोधी तथा अझ कुशल व्यवस्थापन, वातावरण-मैत्री र लागत प्रभावी तवरले नागरिकका चाहनाहरू पुरा गर्ने तर्फ अगाडि बढिरहेको देखिन्छ ।

नेपाल सरकारले २०६९ पौषमा खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता क्षेत्र विकास योजनाको तर्जुमा गर्ने कार्यक्रम स्वीकृत गरेको थियो। दोस्रो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षाका सरोकारवालाहरूले क्षेत्रगत विकास योजना तर्जुमा गर्ने अवधारणालाई आत्मसाथ गरेका थिए। यो योजनाले साझा दृष्टिकोण तथा राष्ट्रिय प्राथमिकता-मैत्री सुसंगत रणनीतिको अख्तियार गर्दै स्पष्ट संयोजन, समन्वय, सामञ्जस्य एवम ऐक्यबद्धता मार्फत सबैका लागि सुरक्षित खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा पुऱ्याउने तर्फ कार्यक्रमीक खाका प्रस्तुत गर्दै सरोकारवालाहरू लाई दिशा निर्देशन गरेको छ । यो क्षेत्र विकास योजनाले खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रलाई क्रमशः संकेन्द्रित योजना तर्जुमा विधि तर्फ डोऱ्याउने छ ।

१.३ क्षेत्रगत विकास योजनाको कार्य क्षेत्र

यस क्षेत्र विकास योजनाको कार्य क्षेत्रले “वास” क्षेत्रको साथै स्वास्थ्य, शिक्षा र स्थानीय विकासलाई समेटेदछ । यसले १५ वर्षे समय क्षितिजको लागि आ.व. २०७२/०७३ बाट शुरु हुने कल्पना गरेको छ । यो अवधिलाई तीन चरणमा (सन् २०१६-२०२०, २०२१-२०२५ र २०२६-२०३०) विभाजन गरिएको छ। यो क्षेत्रगत विकास योजना चक्रीय योजना हुने छ जसलाई प्रत्येक चरणको अन्तमा अद्यावधिक गरिने छ ।

१.४ पद्धति र विधि

खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयका माननीय मन्त्रीज्यू एवम सचिवज्यूको प्रत्यक्ष निर्देशनमा क्षेत्रगत विकास योजना तर्जुमा, समय समयमा समीक्षा, केन्द्र र स्थानीय स्थानीय स्तरमा आयोजना भएका परामर्श कार्यशालाको समन्वय खानेपानी तथा वातावरण महाशाखा प्रमुख एवम क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइका संयोजकबाट भएको थियो ।

यो क्षेत्रगत विकास योजनाको तयारी स्वरूप अवधारणा-पत्र तयार गरी सरोकारवाला र विकास साझेदारहरूसँग राय सुझावको लागि छलफल परामर्श गरी सहभागितात्मक प्रक्रियाबाट शुरु गरिएको थियो। यसको प्रारम्भिक खाका सेप्टेम्बर २०१४ मा क्षेत्रगत सरोकारवाला समूहको बैठकमा प्रस्तुतीकरण गरिएको थियो । सरोकारवालाहरूको राय सुझाव सङ्कलन पश्चात् शृंखला बद्ध रूपमा विराटनगर, नेपालगञ्ज र पोखरामा क्षेत्रीय रूपमा समीक्षा गरिएको थियो जहाँ विभिन्न संघसंस्थाका प्रतिनिधिहरूको सहभागिता रहेको थियो । क्षेत्रीय समीक्षाहरूबाट यस क्षेत्रमा रहेका कमी कमजोरी र समाधानका लागि पहिचान गरिएका सुझावहरूलाई संक्षेपमा जुन २०१५ मा केन्द्रीय स्तरको सरोकारवाला समूहको बैठकमा प्रस्तुतीकरण गरिएको थियो । अक्टोबर २०१५ को क्षेत्रगत सरोकारवाला समूहको बैठक अगावै सेप्टेम्बर २०१५ मा नै आठ विषयगत कार्य समूहहरूको राय सुझाव संकलनको लागि क्षेत्र विकास योजनाको मस्यौदाको पहिलो प्रस्तुतीकरण गरिएको थियो । विषयगत समूहहरूको बीचमा छलफल र समीक्षा गर्नुको मुख्य उद्देश्यहरूमा सरोकारवालाहरूको सामूहिक संलग्नताको सुनिश्चितता र विषयगत समूहहरूलाई यसको परिप्रेक्ष्यको बारेमा जानकारी गराउनु थियो ।

विश्वविद्यालयका “वास” विज्ञहरू, सरकारी, (अन्तर्राष्ट्रिय) गैसस, विकास साझेदारका प्रतिनिधिहरूको समीक्षाका समालोचनात्मक दृष्टिकोणले यो क्षेत्रगत विकास योजनालाई अझ बढी परिष्कृत गर्न मद्दत गरेको छ । १८ माघ, २०७३ मा राष्ट्रिय योजना आयोग र विभिन्न मन्त्रालयहरूसँग रणनीतिक परामर्श आयोजना गर्नुको उद्देश्य अन्तर-क्षेत्रगत सम्बन्ध, अपनत्व र आवश्यकता भएका क्षेत्रहरूमा आबद्धता सुनिश्चित गर्नु थियो । यस रणनीतिक परामर्श तथा छलफलले रणनीतिक कार्ययोजना, क्षेत्रगत लगानी योजना तथा क्षेत्रगत संकेन्द्रिकरण जस्ता सवालहरूमा केही सरोकारहरू व्यक्त गरेको छ । यसलाई मध्यनजर गर्दै मन्त्रालयले हालसम्म तयार मस्यौदामा आवश्यक थप विषय वस्तु समेटी अन्तिम योजना दस्तावेज तयार पारी पेश गर्न मन्त्रालयका खानेपानी तथा वातावरण महाशाखा प्रमुखको अगुवाइमा अन्य ४ जना पदाधिकारिहरू सम्मिलित कार्य समूह गठन गर्नुको ।

१.५ प्रतिवेदनको संरचना

यो क्षेत्रगत विकास योजनालाई एघार अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । अध्याय एकमा प्रतिवेदनको पृष्ठभूमि जसमा देशको खानेपानी र सरसफाइ क्षेत्रको सिंहावलोकन, विकासको सन्दर्भ, क्षेत्र विकास योजनाको कार्यक्षेत्र र यो प्रतिवेदन तयार गर्दा प्रयोग भएका विधिहरूको वर्णन गरिएको छ । अध्याय दुई नेपालको खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छताको अवस्था र यो क्षेत्रको उपलब्धि र चुनौतीहरूमा केन्द्रित गरिएको छ । अध्याय तीनमा क्षेत्रगत नीति र कानुनी वातावरण प्रस्तुत गरिएको छ । अध्याय चारले वास क्षेत्रको वर्तमान संस्थागत खाकाको वर्णन गरेको छ । अध्याय पाँच वास क्षेत्रका अन्तर्निहित सिद्धान्तहरू जसले क्षेत्रगत सुशासन,

मानव अधिकार पद्धति, लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशिकरण, समायोजन र विकेन्द्रित योजना आदिमा केन्द्रित गरिएको छ । अध्याय छ मा क्षेत्रगत दूरदृष्टि, परिलक्ष्य र उद्देश्यहरूको बारेमा वर्णन गरिएको छ ।

त्यसैगरी अध्याय सातले खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीहरू र सेवास्तरको वर्गीकरणको अवधारणालाई वर्णन गरेको छ । अध्याय आठले वास क्षेत्रले अनुसरण गर्न खोजेका एघार विषय शिर्षक र यो क्षेत्र विकास योजनाको कोशेढुङ्गाहरूको वर्णन गरेको छ । यो अध्याय नै यो योजनाको मुख्य भाग पनि हो । अध्याय नौ ले यो क्षेत्र विकास योजना कार्यान्वयन गर्नको लागि आवश्यक पर्ने लगानी र श्रोत साधनहरूको बारेमा चर्चा गरेको छ । यसले प्रत्येक इकाइको लागत, विषय शीर्षकगत लागत र यो क्षेत्रगत विकास योजना कार्यान्वयनका दौरानमा आवश्यक पर्ने मानवस्रोत एवम् निर्माण सामग्रीहरूको आँकलन समेत प्रस्तुत गरेको छ । अध्याय दशले यो क्षेत्रगत विकास योजना कार्यान्वयनको योजनालाई तीन रणनीतिक चरणको रूपरेखा, जोखिम र न्यूनिकरणका उपायहरू र यसको समीक्षा तथा संशोधनको प्रक्रियाहरू सुझाएको छ र अध्याय एघारले खानेपानी तथा सरसफाइको भविष्यको बारेमा प्रकाश पार्ने जमर्को गरेको छ ।

अध्याय दुई

नेपालमा खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता क्षेत्रको वर्तमान अवस्था

२.१ क्षेत्रगत परिवेश

नेपालमा वास क्षेत्रको जिम्मेवारी राष्ट्रिय सरकारबाट स्थानीय समुदायमा बितेका दुई दशकमा उल्लेख्य मात्रामा सरेको छ । समुदायको व्यवस्थापन यस क्षेत्रको लागि प्रमुख अवधारणा बनेको छ । सबै वास क्षेत्रका निकायहरूले यसलाई नै मुख्य अवधारणा मानेका छन् । नेपालको वास क्षेत्रले निम्न कार्य गर्न अनुकूल वातावरण प्रदान गरेको छ :

- मागमा आधारित समुदाय व्यवस्थापन, समुदायको सशक्तिकरणमा आधारित रहेर परियोजना चक्रको सबै तहहरूमा पूर्ण सहभागिताको सुनिश्चितता,
- खानेपानी उपभोक्ता संस्थाको माध्यमबाट सम्पत्तिको सामुदायिक स्वामित्व र अपनत्व,
- सञ्चालन र मर्मत सम्भारको लागि समुदायको पूर्ण जिम्मेवारी,

नेपालको वास क्षेत्र साधारणतया खण्डित, गैरमानकीकृत परियोजना पद्धति भएको, सरकारी निकायहरूको जिम्मेवारीमा दोहोरोपना भएको छ र यसमा कमजोर संस्थागत नेतृत्व रहेको छ । सहरोन्मुख बजार र साना सहरी क्षेत्रहरूको द्रुत र जथाभावी सहरीकरण र काठमाडौं उपत्यकामा रहेको कमजोर ठोस फोहोरमैला व्यवस्थापन र फोहोरपानी व्यवस्थापनका पूर्वाधारको कारणले वासमा रहेको बाधा व्यवधानलाई अझ जटिल बनाइ रहेको छ । पूर्वाधार तथा संस्थागत आवश्यकताहरू पुरा गर्न हाल उपलब्ध भएको बजेटमा पनि उल्लेख्य मात्रामा कमी रहेको छ । हालका खानेपानी स्कीमहरू मध्ये करिब आधा स्कीमहरू आंशिक वा पूर्ण रूपमा काम नगर्ने अवस्थामा रहेको अनुमान छ । खानेपानीको कभरेजमा क्षेत्रगत रूपमा ठूलो असमानता रहेको छ । सरसफाइको कभरेजमा सुदूर-मध्य र पश्चिमाञ्चल क्षेत्रहरू र तराईका जिल्लाहरू पछाडि रहेका छन् । हाल, वास सेवाहरूको पहुँचको असमानतामा उल्लेख्य मात्रामा कमी आई खानेपानी तथा सरसफाइमा सहरी क्षेत्रमा ८७% र ८०% र ग्रामीण क्षेत्रमा ८०% र ८१% पहुँच पुगेको छ । नेपालको ग्रामीण क्षेत्रमा खुला दिसा गर्ने प्रचलन सर्वव्यापी थियो र सरसफाइ तथा स्वच्छता गुरु योजना २०१०-२०१७ को मुख्य ध्यान पनि त्यसैको निवारणमा रहेको छ ।

२.२ क्षेत्रगत सबल पक्षहरू

नेपालको वास क्षेत्रमा धूमिल पक्षहरू मात्र छैनन्, यसको लक्ष्य प्राप्त गर्न अद्वितीय सबल पक्षहरू पनि रहेका छन् । खास गरी, ग्रामीण क्षेत्र बलियो समुदाय परिचालन र मागमा आधारित पद्धतिहरू र उपभोक्ता संस्थाको सघन सहभागितामा चलेको छ । उपभोक्ताहरूको सहभागिताको प्रक्रियाकै कारणमा सन् १९९० मा सरसफाइमा ६% कभरेज रहेकोमा सन् २०१५ मा वृद्धि भएर ८१.९५% र खानेपानीमा सन् १९९० मा ४६% रहेको कभरेज सन् २०१५ मा ८६.४५% पुगेको छ । यस्तो सहभागिताले गर्दा एकतातर्फ सरकारको स्रोत साधनमा हुने भारमा उल्लेख्य मात्रामा कमी ल्याएको छ भने अर्को तर्फ समुदायमा बलियो एकता कायम भएको छ । यो क्षेत्र उपभोक्ता संस्थाहरूमा महिला र सीमान्तकृत समूहको धेरै भन्दा धेरै प्रतिनिधित्वले गर्दा विस्तारै समावेशी हुँदै गइरहेको छ । सरसफाइ क्षेत्रमा सिर्जनशीलता, नवीनताको कारणले खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा, समुदायको अगुवाइमा पूर्ण सरसफाइ, विद्यालयको अगुवाइमा पूर्ण सरसफाइ, पूर्ण सरसफाइ आदि जस्ता धेरै नयाँ अवधारणाहरू आएका छन् । साधारण प्रविधिको छनौट, समुदाय स्तरमा व्यवस्थापन गर्न सकिने साना स्कीमहरूलाई यो क्षेत्रले विशेष ध्यान दिएको छ ।

सकारले सन् २०१७ सम्म आधारभूत स्तरको खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा सबैका लागि पुन्याउने प्रतिबद्धता पनि देखाएको छ । यो प्रतिबद्धतालाई नीतिगत परिवेशले पनि सहयोग गरेको छ । विभिन्न मञ्चहरूमा क्षेत्रगत निकायहरूले प्रतिफल प्राप्तिको लागि बलियो उत्प्रेरणा र प्रतिबद्धता देखाएका छन् ।

२.३ क्षेत्रगत अवस्था

२.३.१ खानेपानी

सन् २०१७ सम्ममा सबैका लागि खानेपानी र सरसफाइ सेवाहरूको पहुँच पुऱ्याउने राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त गर्ने सोचका भएता पनि गत दशकमा यो क्षेत्रको प्रगति निकै भएको देखिन्छ। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको सर्वेक्षणका अनुसार २०५८ सालमा ७२% र २०६८ सालमा ८५% नेपालीको सुधारिएको खानेपानी सेवामा पहुँच पुगेको देखिन्छ। तल तालिका १ ले ग्रामीण र सहरी क्षेत्रमा खानेपानी सेवाको पहुँच र पहुँच पुग्न नसकेको अवस्था देखाउँदछ। सन् २०१३ को संयुक्त अनुगमन कार्यक्रम (JMP 2013) अनुसार सहस्राब्दी विकास लक्ष्य तर्फको सुधारिएको खानेपानीको पहुँचको लक्ष्य (उपलब्धि - ८५%, लक्ष्य - ७३%) नेपालले पुरा गरिसकेको देखिन्छ।

तालिका १ : ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्रका आधारमा खानेपानीको पहुँच

स्थान वर्गीकरण	जनसंख्या	पहुँच पुगेको जनसंख्या, %	पहुँच नपुगेको जनसंख्या
सहरी	४,५२३,८२०	८७	५८५,३८२
ग्रामीण	२१,९७९,६८४	८५	३,२९५,६०२
जम्मा	२६,९८४,५०४	८५	३,८८०,९८५

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, जनगणना सर्भे, २०११ को प्रतिवेदन अनुसार खानेपानीको ८५% पहुँच देखिएता पनि राष्ट्रिय व्यवस्थापन सूचना आयोगको सन् २०११ को तथ्याङ्क अनुसार सन् २०११ देखि पहुँचको आँकडा खासै बढेको देखिँदैन। यी पहुँचका आँकडा र वास्तव मै सुचारु र दिगो खानेपानीको सेवाहरूमा धेरै असमानता देखिन्छ।

तालिका २ : पर्यावरणीय क्षेत्र अनुसार खानेपानीमा पहुँच

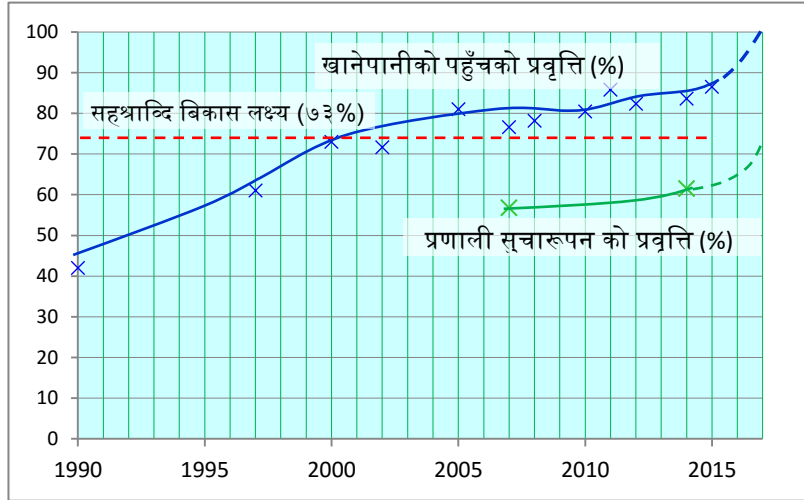
जनसंख्याको वर्गीकरण	प्रक्षेपित जनसंख्या (२०१४)	पहुँच पुगेको जनसंख्या, %	पहुँच नपुगेको जनसंख्या
हिमाल	१५,४९,७३४	८०.१९	३०६६९२
पहाड	१,२२,२०,२११	८४.८९	१८४६४७४
तराई	१,४०,६५,९३६	८४.७९	२१३९४२९
जम्मा	२,७८,३५,८८२	८३.५९	४२९२५९५

स्रोत : एनएमआइपी, सन् २०१४

सन् २०१७ सम्म राष्ट्रिय लक्ष्य अनुरूप आधारभूत खानेपानी सेवाको सुचारूपना सहितको पहुँचको लागि नेपालको “वास” क्षेत्रले आफ्नो कार्यसम्पादनमा उल्लेख्य वृद्धि/सुधार गर्नु आवश्यक देखिन्छ जुनतल चित्र नं. १ मा देखाईएको छ।

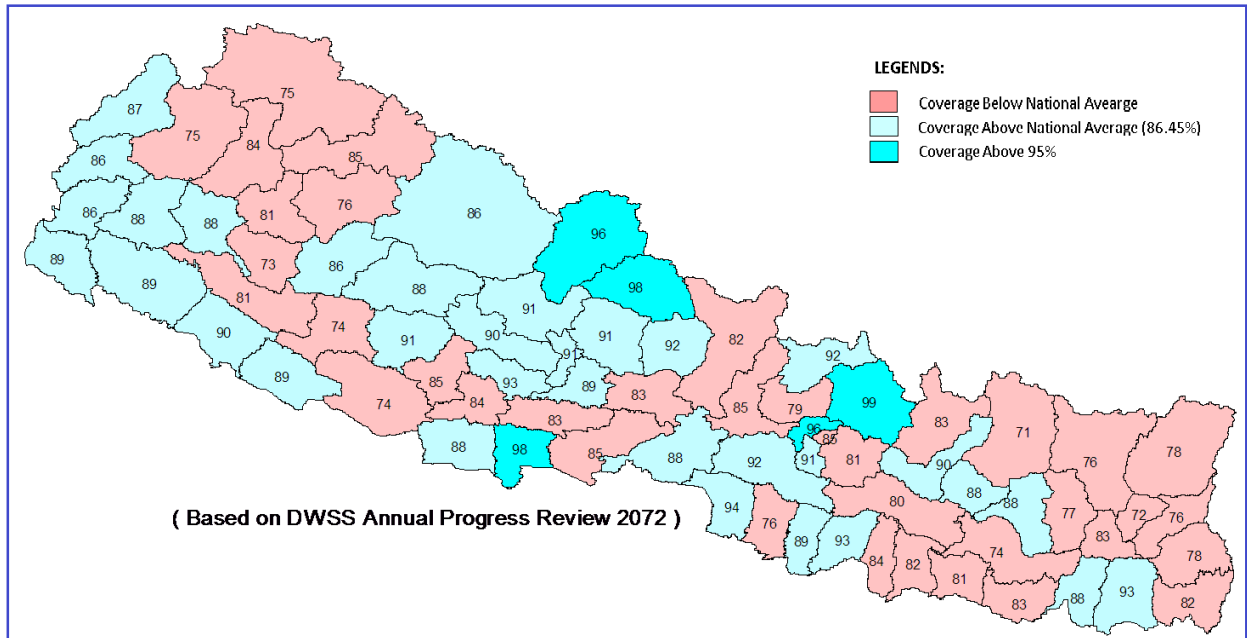
त्यस्तै ७५ जिल्लाको खानेपानी सेवाको पहुँचमा पनि उल्लेख्य भिन्नता देखिन्छ। चित्र नं. २ मा जिल्लाहरूमा खानेपानी सेवाको पहुँचको अवस्थालाई तीन समूहमा वर्गीकरण गरी देखाईएको छ।

चित्र १ : खानेपानीको पहुँचको प्रवृत्ति

खानेपानीको पहुँच			
वर्ष	पहुँच (%)	सुचारू (%)	सूचनाको श्रोत
१९९०	४६		८ औँ योजना
१९९७	६१		९ औँ योजना
२०००	७३		NPC 2005
२००२	७१.६		१० औँ योजना
२००५	८१		NPC 2013
२००७	७६.६	५६.७६	SSR 2011
२००८	७८.१३		NMIP 2008
२०१०	८०.४		NMIP 2014
२०११	८५.८		१३ औँ योजना
२०१४	८३.६	६१.५	NMIP 2014
२०१५	८६.४५		DWSS 2015

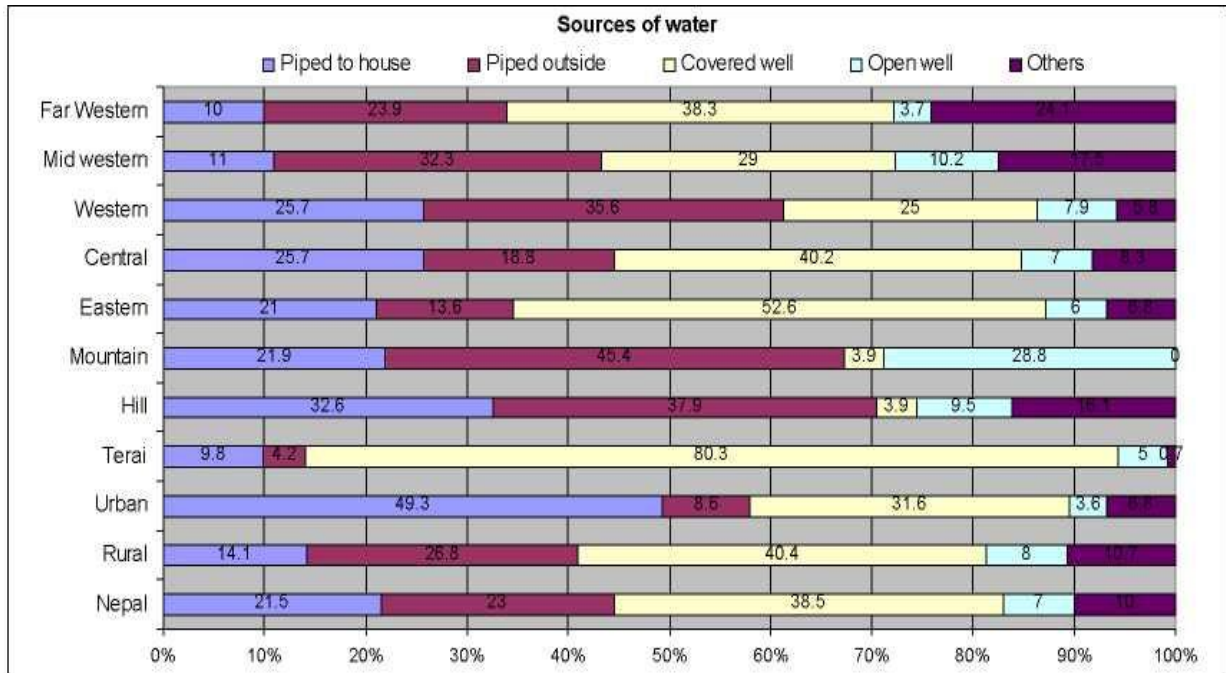
चित्र २ : जिल्लागत रूपमा खानेपानीको सेवाको पहुँच

श्रोत: खानेपानी तथा ढल निकास विभाग, वार्षिक समिक्षा २०७२

खानेपानीका स्रोतहरू: चित्र नं. ३ मा देखाइए अनुसार ४४.५% घरधुरीले पाइपबाट खानेपानीको सेवा प्राप्त गरेका छन् भने ती मध्ये आधा घरधुरीहरूमा निजी धारा जडान गरिएका छन् । बाँकी ५५.५% घरधुरी मध्ये ढाकिएको इनारबाट ३८.५%, खुला कुवाबाट ७%, र अन्य १०% भरनपर्दा स्रोतहरू जस्तै मूल, नदीको पानी प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

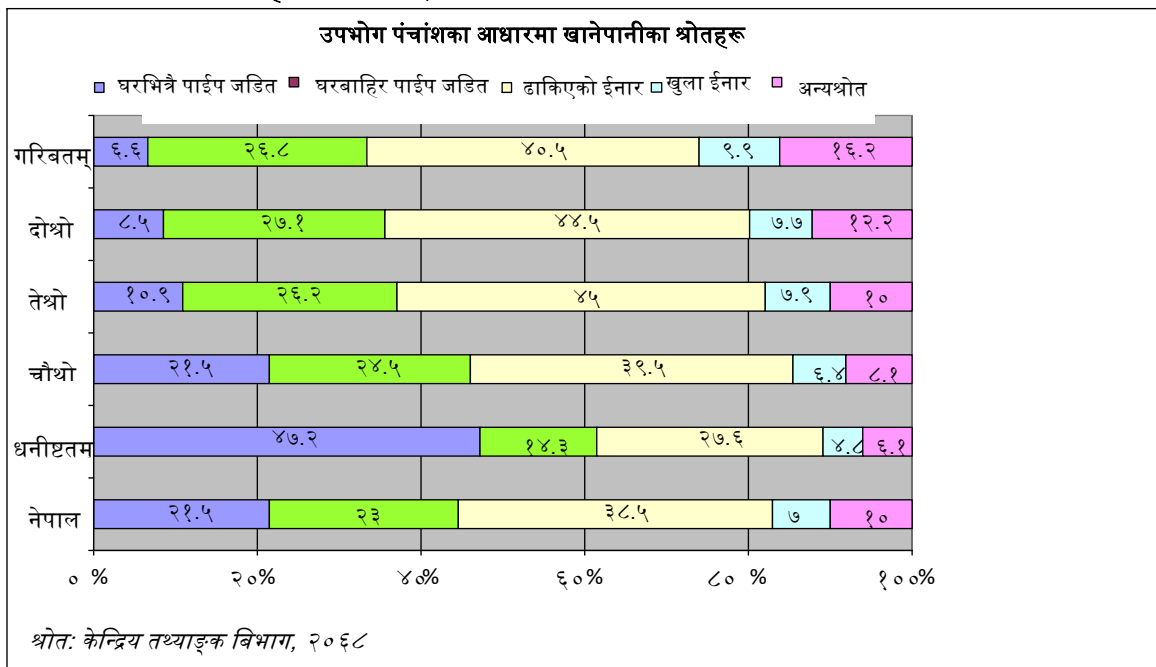
चित्र ३ : खानेपानीका स्रोतहरू: प्रशासनिक, पर्यावरणीय तथा ग्रामीण-सहरी बिभाजन

Source: MDG Progress Report, NPC/UNDP, 2013

पाइपद्वारा उपलब्ध गराईएको खानेपानी सेवाको हकमा ग्रामीण-सहरी क्षेत्र अनुसार फरक फरक रहेको देखिन्छ (चित्र नं. ४) । सहरी क्षेत्रमा ५८% र ग्रामीण क्षेत्रमा ४१% जनसंख्याले पाइपद्वारा वितरित खानेपानी सेवा प्राप्त गरेको देखिन्छ । विकास क्षेत्रका आधारमा भन्ने हो भने पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा सबभन्दा बढी ६१% र सुदूर पश्चिमाञ्चल सबभन्दा कम ३४% पहुँचको अनुपात रहेको देखिन्छ । तराईका लगभग ८०% घरधुरीले ढाकिएका इनारबाट खानेपानीको सेवा प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

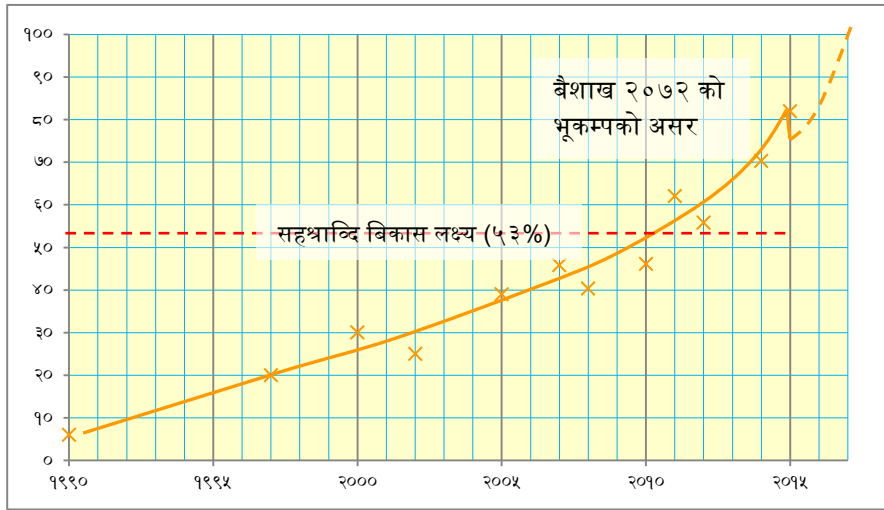
चित्र ४ : खानेपानीका स्रोतहरू: उपभोग पञ्चांशका आधारमा

२.३.२ सरसफाइ

२०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालमा आधारभूत सरसफाइ सेवाले उच्च फड्को मारेको देखिन्छ, २०५८ मा ३०% मात्रले उक्त सेवा प्राप्त गरेका थिए भने २०६८ मा यो सेवा प्राप्त गर्नेहरू ६२% पुगेको देखिन्छ। सन् २०१५ मा ५३% को सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्राप्त गर्ने प्रतिबद्धता पार गरिसकिएको छ। २०६८ को राष्ट्रिय सरसफाइ तथा स्वच्छता गुरु योजनालाई आत्मसाथ गरे पश्चात् सरसफाइमा सुधार तथा रूपान्तरण गरी गा.वि.स., नगरपालिका र जिल्लाहरूलाई खुला दिसामुक्त घोषणा गर्ने कार्य सामाजिक आन्दोलनको रूपमा अगाडि बढिरहेको देखिन्छ। खानेपानी तथा ढल निकास विभागको २०७२ को वार्षिक प्रगति प्रतिवेदनका अनुसार आधारभूत सरसफाइ सेवामा ८१.९५% पहुँच पुगेको देखिन्छ। सरसफाइ सेवाको पहुँचको प्रगतिलाई चित्र ५ ले देखाउँछ।

चित्र ५ : सरसफाइ प्रगतिको प्रवृत्ति

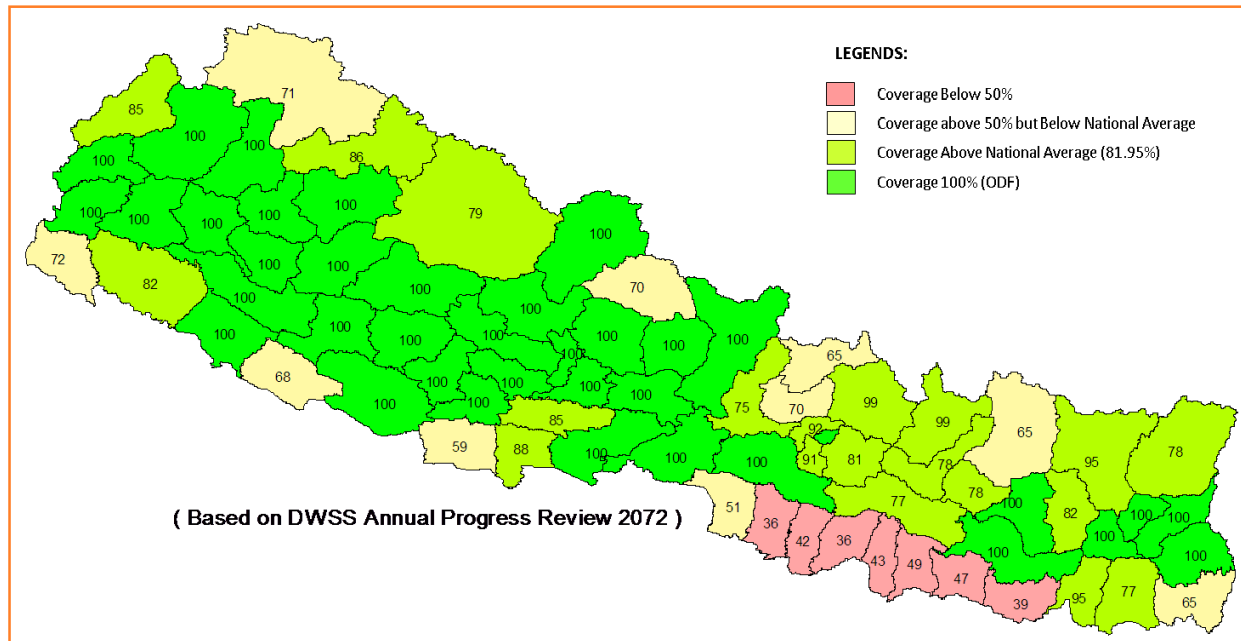

सरसफाइको पहुँच		
वर्ष	पहुँच (%)	सूचनाको स्रोत
१९९०	६	SSR 2011
१९९७	२०	९ औँ योजना
२०००	३०	NPC 2005
२००२	२५	१० औँ योजना
२००५	३९	NPC 2013
२००७	४५.८	SSR 2011
२००८	४०.३५	NMIP 2008
२०१०	४६.१	NMIP 2014
२०११	६२	१३ औँ योजना
२०१४	७०.३	NMIP 2014
२०१५	८१.९५	DWSS 2015

स्रोत: केतबि २०६८; NMIP 2014

तल चित्र ६ मा जिल्लाहरूमा आधारभूत सेवाको पहुँचको अवस्थालाई तीन समूहमा वर्गीकरण गरी देखाइएको छ।

चित्र नं. ६ : जिल्लागत रूपमा सरसफाइ सेवाको स्थिति

स्रोत: खानेपानी तथा ढल निकास विभाग, वार्षिक समिक्षा २०७२

तालिका ३ : ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्रका आधारमा आधारभूत सरसफाइ सेवामा पहुँच

जनसंख्या वर्गीकरण	जनसंख्या	पहुँच पुगेको जनसंख्या %	पहुँच नपुगेको जनसंख्या
सहरी	४,५२३,८२०	९१	४११,६६८
ग्रामीण	२१,९७०,६८४	५६	९,९०८,७७८
जम्मा	२६,९८४,५०४	६२	१०,३२०,४४६

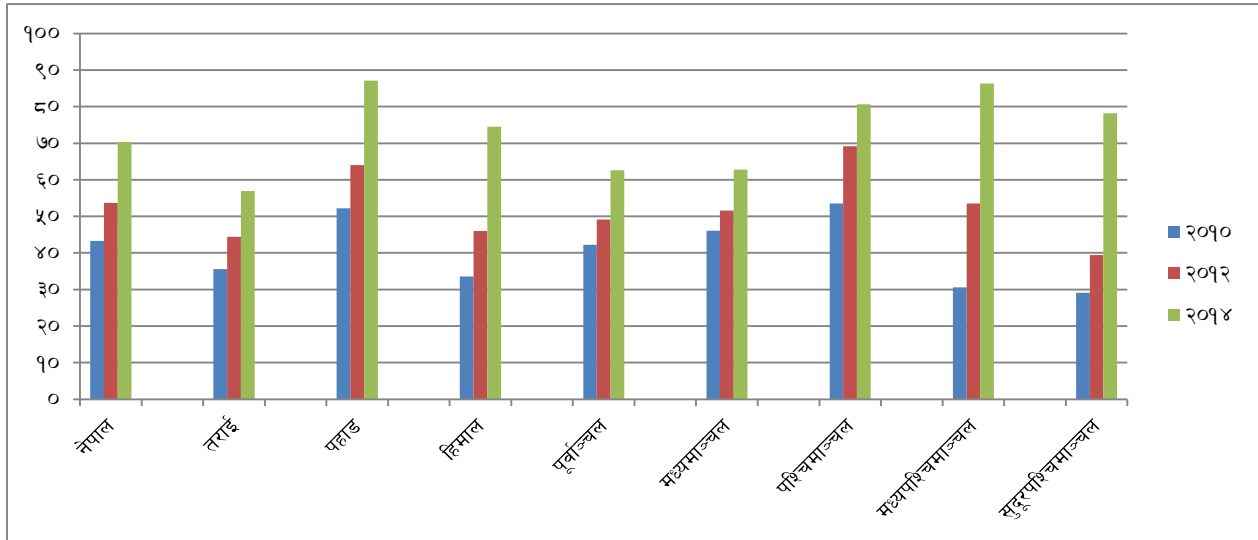
स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, राष्ट्रिय जनगणना, २०६८

तालिका ४ : पर्यावरणीय क्षेत्र अनुसार आधारभूत सरसफाइ सेवामा पहुँच

पर्यावरणीय क्षेत्र	प्रक्षेपित जनसंख्या (सन् २०१४)	सेवा पुगेको जनसंख्या %	पहुँच नपुगेको जनसंख्या
हिमाल	१५,४९,७३४	७४.४८	३९५४९२
पहाड	१,२२,२०,२११	८७.१४	१५७१५१९
तराई	१,४०,६५,९३६	५६.९३	६०५८१९९
जम्मा	२,७८,३५,८८२	७२	८०२५२१०

स्रोत: NMIP, 2014

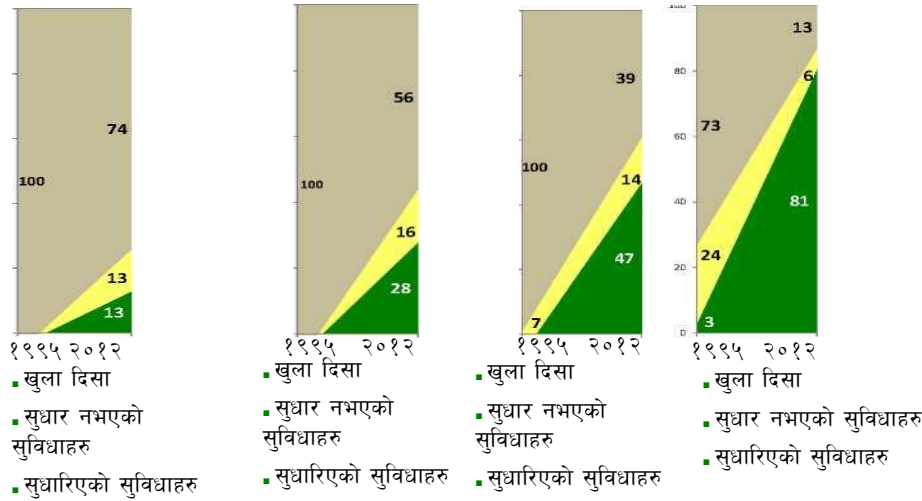
चित्र नं. ७ : भौगोलिक क्षेत्र अनुसार आधारभूत सरसफाइ सेवामा पहुँच

स्रोत : NMIP, 2014

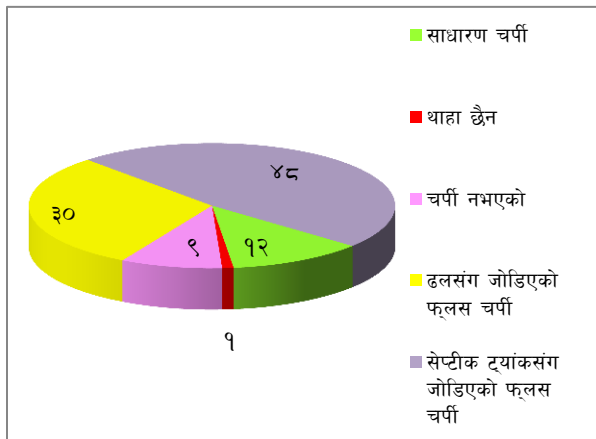
सरसफाइ सेवामा पहुँचको असमानता तथा आर्थिक अवस्थामा टड्कारो तादात्म्यता देखिन्छ । तलको चार्टले यो देखाउँछ कि सरसफाइमा दखल (Intervention) केन्द्रित गर्न पिँधको २ कुन्टाइललाई लक्षित गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

चित्र ८: आर्थिक कुन्दाइल अनुसार सरसफाइको पहुँच (स्रोत: नेपाल जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, ई.१९९६, २०११)

सहरी सरसफाइमा पहुँच: २०६८ को जनगणना अनुसार ३०% सहरी घरधुरीको चर्पी ढल प्रणालीमा जोडिएको र ४८% घरधुरीको चर्पी सेप्टिक ट्याङ्कामा मात्र जोडिएको देखिन्छ। यद्यपि धेरै सेप्टिक ट्याङ्कहरू ठीक तरिकाले डिजाइन गरिएका छैनन् र अहिलेसम्म सेप्टिक ट्याङ्कबाट निस्केको दिसाजन्य लेदोलाई प्रशोधन गर्ने कुनै पनि प्रणालीहरू छैनन्।

चित्र नं. ९ : सहरी सरसफाइ सेवामा पहुँच %

दिसा र अन्य फोहोरपानी विना प्रशोधन विसर्जन गरिनाले फोहोर पानी व्यवस्थापनको मुद्दा प्रमुख देखिएको छ। कुनै पनि नगरपालिकाको फोहोरपानी प्रशोधन गर्ने प्रणालीले ठीकसँग काम गरेको देखिँदैन। काठमाडौं उपत्यकाभित्रका केही नगरपालिकामा भएका फोहोरपानी प्रशोधन केन्द्रहरू मध्ये एक मात्र हालको भार लाई आवश्यक भन्दा कम क्षमतामा सञ्चालनमा रहेको। नगरपालिकाहरू बीच सरसफाइको अवस्थामा धेरै भिन्नता रहेको देखिन्छ। ठूला नगरपालिकाहरूमा चर्पीको पहुँच राम्रो देखिन्छ भने ढल प्रणालीमा पहुँच धेरै कम देखिन्छ। केही नगरहरूले सामुदायिक व्यवस्थापनमा विकेन्द्रित फोहोरपानी प्रशोधन प्रणालीको प्रवर्द्धन गरेतापनि यी प्रणालीहरूलाई अझ बढोत्तरी गर्न आवश्यक छ।

२.३.३ स्वच्छता

नेपालले ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाको मृत्यु दर प्रति १००० जीवित जन्ममा सन् १९९० मा १४२ बाट सन् २०११ मा घटाएर ३९.७ मा झार्नमा उल्लेख्य उपलब्धि हासिल गरेको छ (विश्व स्वास्थ्य तथ्याङ्क, २००५-२०११)। नेपालको ग्रामीण क्षेत्रका स्वास्थ्य चौकीहरूमा बिरामीहरूको संख्या घटेको देखिएता पनि रुग्णताका १० शीर्ष कारणहरूमा "वास"सँग सम्बन्धित रोगहरू रहेको देखिन्छ। जबसम्म स्वच्छताका फाइदाहरू बुझिँदैन र सामाजिक नर्मसको जरासम्म पुगिँदैन तबसम्म चर्पीको प्रयोग हुने छैन, खानेपानी र खानेकुरा निरन्तर रूपमा प्रदूषित भइरहने र मानव स्वाभिमानमा संझौता गरिरहनु पर्ने देखिन्छ।

राष्ट्रिय योजना आयोगले ५ अन्य मन्त्रालयहरू (कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, खानेपानी तथा सरसफाइ एबम् संधीय मामिला तथा स्थानीय विकास) को सहकार्यमा बहु-क्षेत्रीय पोषण योजना (MSNP) कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यो कार्यक्रम अन्तर-पुस्तामा सार्दै गईरहेको पुङ्कोपन जस्तो समस्या न्यूनीकरणका लागि प्रमाणमा आधारित पोषण योजना कार्यान्वयनमा ल्याउने सरकारको प्रतिबद्धताको

प्रतिफल हो। यसका अलावा, गम्भीर श्वास-प्रश्वास संक्रमणहरू (ARIs) तथा पानी जन्य लगायत पानी शून्य रोगहरू घटाउनु पनि यसको अर्को उद्देश्य रहेको छ। सुरक्षित खानेपानी पोषणको अहम् तत्व हुनुका नाताले, 'वास' क्षेत्रले सबैका लागि सुरक्षित खानेपानी सुविधाहरूको प्रबन्ध मार्फत बहु-क्षेत्रीय पोषण योजनाको उद्देश्यहरूमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याईरहेको हुन्छ।

२.४ विशिष्ट उपलब्धिहरू

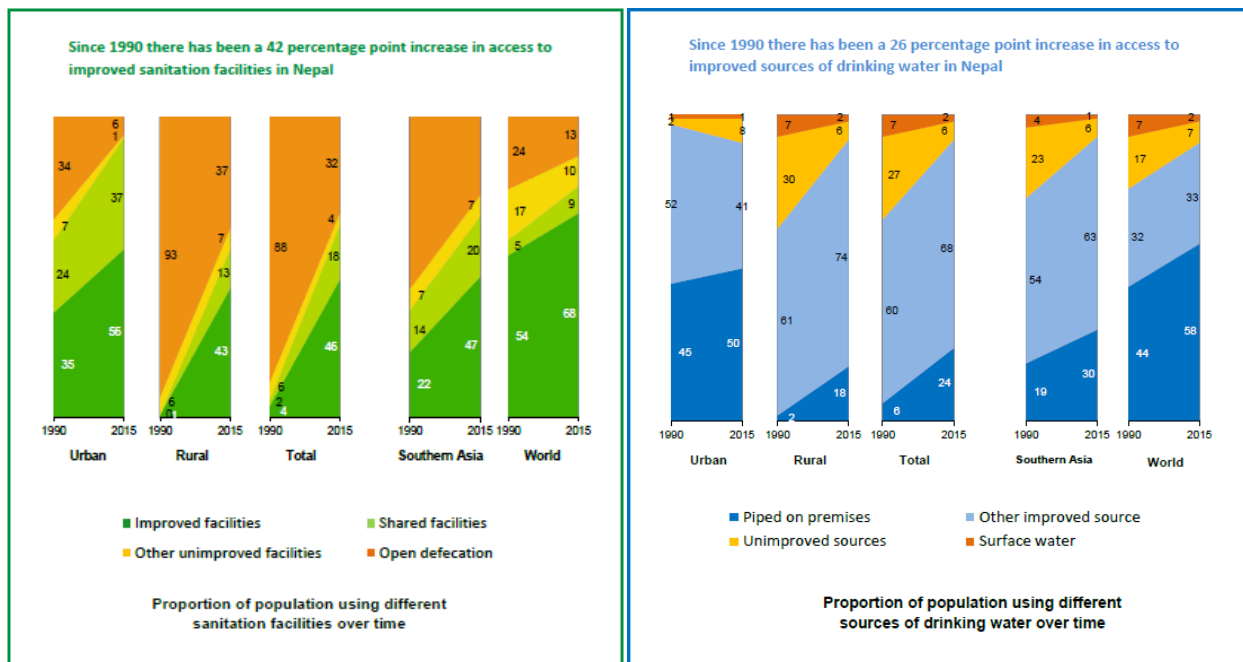
क्रमिक प्रगति : केही वर्षयता जनतालाई खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा वृद्धि गर्ने कार्यमा नेपालले स्थिर प्रगति गरिरहेको देखिन्छ ।

तालिका नं. ५ : समयक्रममा आधारभूत खानेपानी तथा सरसफाइ सेवामा आएको प्रगतिको प्रवृत्ति

सूचकांक	१९९० (क)	२००० (क)	२००५ (क)	२०१० (क)	२०११ (क)	२०१४ (ख) NMIP	२०१५(ग) DWSS	२०१५ MDG	२०१७ राष्ट्रिय लक्ष्य
खानेपानी सेवाको उपयोग गर्ने जनसंख्याको अनुपात %	४६	७३	८१	८०.४	८५	८३.	८६.४५	७३	१००
सरसफाइ सेवाको उपयोग गर्ने जनसंख्याको अनुपात %	६	३०	३९	४३	६२	७२	८१.९५	५३	१००

स्रोत : (क)- सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्रगति प्रतिवेदन, रा.यो.आ., इ.२०१३ (ख) एनएमआईपि इ.२०१४ (ग) खानेपानी विभाग २०७२

चित्र १० : "वास" सेवाको विश्व मानचित्रमा नेपालको अवस्थिति

स्रोत : JMP fact sheets-2015

क्षेत्रगत एकत्रीकरण:

संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा र अन्य सान्दर्भिक क्षेत्रगत लेखाजोखा र एक आपसमा विश्वास र सहकार्यको माध्यमबाट साझा पद्धतिहरू र रणनीतिहरूको एकत्रित विकास गर्ने तर्फ यो क्षेत्र विस्तारै अगाडि बढिरहेको छ । संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षाका साथसाथै क्षेत्रीय अनुगमन तथा सिकाइको लागि अवलोकन भ्रमणले सरोकारवालाहरू सँगसँगै बसेर सहकार्य गर्ने वातावरण मात्र तयार गरेन कि यसले यस क्षेत्रलाई अगाडि बढ्न बाधा अड्चन पुऱ्याउने अवरोधहरूको विश्लेषण गरी तत्सम्बन्धमा आवश्यक कार्य गर्ने वातावरण पनि उपलब्ध गरायो । माथि उल्लिखित कारणहरूले क्षेत्रगत नीतिहरूको अभ्यास, सहभागिता र पारदर्शिताका लागि संस्थागत सुधारमा योगदान पुऱ्याइरहेको देखिन्छ ।

सरसफाइमा रहेको ठूलो अन्तर हट्टै गएको:

२०६८ मा राष्ट्रिय सरसफाइ तथा स्वच्छता गुरु योजनाको तर्जुमा हुनुभन्दा पहिले खानेपानी र सरसफाइ सेवाको पहुँचमा ठूलो अन्तर रहेको थियो तर तत्पश्चात् यो अन्तर कम हुँदै गइरहेको छ । गुरु योजना तर्जुमा पश्चात् देशभरि नै मात्रात्मक प्रवर्द्धन गर्न सरसफाइ केन्द्रित कार्यक्रम, पैरवी र अभियान, अन्तर-क्षेत्रगत सम्बन्धका साथ कार्यान्वयन गरियो । राष्ट्रिय सरसफाइ तथा स्वच्छता गुरु योजनाका नौ मार्ग दर्शक सिद्धान्तहरू मध्ये एक स्थानीय निकायको नेतृत्व रहेको छ जसको नेतृत्वमा गाविस, नगरपालिका र जिल्ला स्तरमा संयुक्त कार्य समन्वय समितिहरू गठन गरी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ नीति :

सहरी तथा नगरपालिकाहरूको खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा सम्बन्धी बढदो चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ नीति, २०६६ ले एकीकृत सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रगत आयोजनाको रूपमा योजना तयारी र कार्यान्वयन गर्ने रणनीति तथा दिशा निर्देश गरेको छ । नेपाल सरकारले सन् २००९ मा पाँच वर्षे वाग्मती कार्य योजना कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो। सहरी फोहोरमैला व्यवस्थापनको लागि फोहोरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०१२ लागू गरेको छ । भरखरै मात्र नेपाल सरकारले “सफा सहर कार्यक्रम” को सुरुवात गरेको छ । जसमा पाँच अवयवहरू फोहोरमैला व्यवस्थापन, पानी तथा फोहोरपानी व्यवस्थापन, हरियाली प्रवर्द्धन, प्रदूषण नियन्त्रण र सहरी शौन्दर्यकरण रहेका छन् । अहिलेको चुनौती भनेको स्थानीय स्तरको क्षमता अभिवृद्धि, लगानी योजना तयारी र ती नीतिहरूको कार्यान्वयन गर्ने कार्य नै हो ।

अन्तर-क्षेत्रगत सम्बन्ध :

मातृ तथा बाल स्वास्थ्य, शिक्षा, लैङ्गिक समानता र आर्थिक वृद्धिका लागि तय गरिएका धेरै लक्ष्यहरू एक आपसमा अन्तर्सम्बन्धित छन् र मानवका आधारभूत आवश्यकता जस्तै सुरक्षित पानी, सरसफाइ र स्वच्छताको पहुँच वृद्धि नभएसम्म ती लक्ष्य हासिल हुन सक्दैनन् । “वास” क्षेत्र शिक्षा, स्वास्थ्य र स्थानीय निकायसँग साझेदारी तथा अन्तर-सम्बन्ध स्थापना गर्न सफल भइरहेको छ जसले सिधै दिगो विकासको लक्ष्य प्राप्तिमा बल पुऱ्याउने छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय साझेदारी :

“सबैका लागि सरसफाइ र पानी” (SWA) भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चको नेपाल सक्रिय साझेदार हो । यो अन्तर्राष्ट्रिय पहल हो र खानेपानी र सरसफाइ क्षेत्रको प्रगतिमा अवरोध खडा गर्ने नीति र योजना, वित्तीय, सूचना र प्राविधिक सहयोगमा रहेको अपूर्णतालाई सम्बोधन गर्दछ । नेपाल “एसडब्लुए” को कार्यकारी समितिको सदस्य छ, यसले क्षेत्रगत विकास योजनामा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरूलाई संबोधन गर्न सहयोग गरेको छ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्य र दिगो विकासका लक्ष्यहरूको साझा प्रतिबद्धता पुरा गर्नको लागि पनि अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारी विकास गरिएको हो ।

यस्तै क्षेत्रीय स्तरको साझेदारिले पनि साझा मञ्च तयार गर्ने गति लिएको छ। एउटा उदाहरण (साकोसान) हो, जहाँ यस क्षेत्रका मन्त्रीहरू भेला भई सरसफाइमा आ-आफना देशका प्रतिबद्धता व्यक्त गर्ने, सामूहिक घोषणा गरी दुई सम्मेलन बीचको अवधिलाई दिशा निर्देश गर्ने गर्दछन् ।

२.५ ‘वास’ क्षेत्रका चुनौतीहरू :

सेवाको दृष्टिकोणबाट विचार गर्ने हो भने सेवा नपुगेकाहरू सम्म सेवा पुऱ्याउनु, सुचारूपना र दिगोपना सुधार गर्नु प्रमुख चुनौतिको रूपमा रहेको छ । खानेपानी क्षेत्रमा बिगतका केहि दशकमा प्राप्त भएको विशिष्ट कभरेज खास गरि उपभोक्ताहरूको सहभागिता र स्वामित्वको कारणले भएको हो । बितेका दशकमा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको अवस्थामा क्रमिक रूपमा सुधार हुँदा हुँदै पनि वास्तवमा यसले संरचना र सञ्चालन सम्बन्धी थुप्रै चुनौतीहरू भोगेको देखिन्छ । ती मुख्य चुनौतीहरू यस प्रकार रहेका छन्:

खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको पहुँचमा विभेद कम गर्ने: २०६८ को जनगणनाको तथ्याङ्कमा खानेपानी सेवाको पहुँचमा उल्लेख्य विभेद देखिन्छ । ३४ जिल्ला, धेरैजसो तराईका जिल्लाहरूमा, ८५% भन्दा बढी पहुँच, ३८ जिल्लामा ६०-८५%, मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका ३ पहाडी जिल्लामा ६०% भन्दा कम पहुँच देखिन्छ । तराईका ८ जिल्लामा सरसफाइ सेवाको पहुँचमा धेरै असमानता छ (आधारभूत सरसफाइ ३०% भन्दा कम) भने २९ जिल्लामा ६२% पहुँच पुगेको देखिन्छ । यो क्षेत्रले दिगो र किफायती “वास”

सेवाहरूको लागि नागरिक हक अधिकार स्थापित गर्न समानता र समावेशी पद्धतिहरूलाई केन्द्रित गर्नु आवश्यक छ। महिला, गरिब र सामाजिक रूपले बहिष्कृत समूहहरूलाई निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण संलग्नता सुनिश्चित गर्न आवश्यक छ किनभने यो प्रक्रियाले उनीहरूको “वास” क्षेत्रका प्राथमिकता पहिचान गरी उनीहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ।

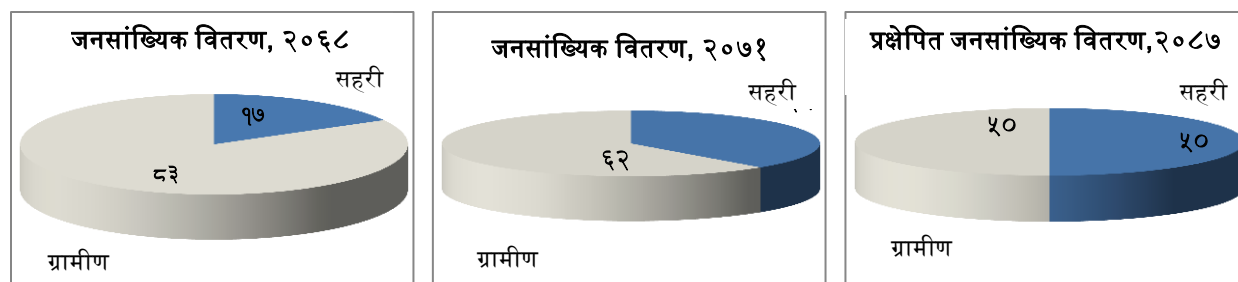
सेवा सुचारूप र दिगोपना : यो क्षेत्रका लागि सुचारु खानेपानी सेवाहरूको सुनिश्चितता गर्नु बढ्दो चुनौतीको रूपमा रहेको छ। चित्र ११ मा देखाए जस्तै २५ % खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाहरूले राम्रोसँग कार्य गरेको र ३६% आयोजनाहरूलाई सानो सामान्य मर्मत आवश्यक रहेको देखिन्छ। ३९% भन्दा धेरै आयोजनाहरूलाई ठूलो मर्मत वा सुधार विस्तार वा पुनर्निर्माण आवश्यक रहेको देखिन्छ (एनएमआईपी, २०१४)। यो आँकडाले सुरक्षित खानेपानीमा कार्यात्मक पहुँच र दिगोपना गम्भीर रूपमा कमजोर रहेको देखाउँछ। सुरक्षित खानेपानी र सरसफाइ सेवामा पहुँचको मापन तथ्याङ्कले गर्न सकिन्छ तर, खानेपानी सेवामा कार्यात्मक पहुँचको कमीका कारण नेपालको आधा जनसंख्या विकासको लागि आफ्नो पूर्ण क्षमता प्रयोग गर्नबाट बञ्चित रहेका छन्। अपनत्व र व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट प्रबन्धको अभाव, कमजोर योजना तयारी र मर्मत, अपर्याप्त क्षमता, वातावरणीय चुनौतीहरू र सुरक्षित-वित्तको अभावका कारण धेरै खानेपानी सेवाहरू काम नगर्ने अवस्थामा पुगेका छन्। अहिले यस क्षेत्रले लगानी र पहुँचमा वृद्धि गर्नभन्दा खानेपानी प्रणालीहरूको कार्यक्षमता र दिगोपना सुनिश्चित गर्ने तर्फ ध्यान केन्द्रित गर्नु छ।

नीति, संस्थागत खाका र क्षेत्रगत क्षमता: धेरै नीतिहरू, छरिएको संस्थागत संरचना र बहु-कर्ता कार्य प्रणालीले आयोजना वितरण गर्ने मोडालिटी र सामज्यीकरण प्रयासको अभावले केन्द्र र स्थानीय स्तरको भूमिका र जिम्मेवारीमा दोहोरोपना देखिएको छ। संस्थागत र व्यवस्थापन क्षमता अभावको निरन्तरताले प्रभावकारी सञ्चालन, मर्मत र पुनर्निर्माणमा अड्चन बनी खडा रहेको देखिन्छ।

क्षेत्रगत वित्तीय व्यवस्थापन : वित्तीय लगानीमा क्षेत्रीय असन्तुलन, श्रोतहरूको असमान वितरण, श्रोत अन्तराल र दातृ निकायको योगदानमा ठूलो निर्भरताले यो क्षेत्रको वित्तीयता जनउने गरेको छ। यसको परिणामस्वरूप ठूला खालका आयोजना र कार्यक्रमहरू समयमा सम्पन्न नहुने रोगबाट पीडित भएका छन्। उपभोक्ता समितिको महसुल आर्जन गर्ने असक्षमताका कारण सानो मर्मत सम्भार कार्यमा पनि राज्य कोषमा भर परेको देखिन्छ। त्यसैले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूमा सबैको पहुँच पुऱ्याउने लक्ष्यमा ठूलो अन्तराल छ। यो क्षेत्रको वित्तीय लगानीमा राज्य बाहेकका संघसंस्थाहरूको योगदान ठूलो रहेको छ, यसले गर्दा क्षेत्रगत लगानी सटिकरूपमा पत्ता लगाउन मुश्किल बनेको छ।

दुत सहरीकरण : सहरी जनसंख्या २०६८ मा १७% रहेकोमा सो बढेर २०७१ मा ३८.५% पुगेको देखिन्छ (मोफाल्ड, २०७१)। नगरपालिकाको संख्या २०६८ मा ५८ वटा रहेकोमा सो बढेर २०७१ मा २१७ पुगेको छ। नेपालको ग्रामीण-सहरी जनसंख्या अनुपात सन् २०३० मा बराबरी हुने प्रक्षेपण गरिएको छ (राष्ट्रिय सहरी विकास रणनीति, २०१५)। यसले सहरी “वास” सेवाहरूको सुशासन, कार्यक्रमिक योजना र व्यवस्थापनमा एकदमै असर पार्ने देखिन्छ।

चित्र नं.१२ : नेपालको सहरीकरणको गति

धेरैजसो सहरी केन्द्रहरू अनियोजित, घना आवादी र पहिले देखि नै खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूमा ठूलो चापमा रहेका देखिन्छन् । धेरैजसो नगरपालिकाहरूमा कमजोर वातावरणीय सरसफाइ सेवाहरू र बढ्दो सहरी वातावरणीय ह्यास प्रस्ट देखिने परिणामहरू हुन् । प्रभावकारी नियमनको अभावमा अप्रशोधित ढल,सेप्टिक ट्याङ्कबाट निस्कने फोहर पानी र दिसाजन्य लेदो भूमिगत पानीका स्रोतहरू प्रदूषित गर्दै र सार्वजनिक स्वास्थ्यलाई गम्भीर जोखिममा पार्दै सोझै नदीमा विसर्जन गर्ने गरिएको छ ।

सरसफाइमा परिमाणात्मक वृद्धि : राष्ट्रव्यापी रूपमा सरसफाइलाई आन्दोलनको रूपमा गति दिने, समतामूलक लक्ष्य निर्धारण गर्ने, सेवाको स्तरमा परिमाणात्मक वृद्धि गर्ने, पूर्ण सरसफाइको प्राप्तिको लागि सहरी सरसफाइ संरचना र सेवाहरूमा उपयुक्त लगानी गर्ने र सरसफाइको उपलब्धि र बानी व्यवहार परिवर्तनको दिगोपना धात्रु चुनौतीको रूपमा रहेका छन् । युनिसेफको आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाको एक भागको रूपमा सन् १९८० देखि नै सरसफाइलाई परिमाणात्मक प्रवर्द्धन गरिँदै आएको हो । पछि आएर खानेपानी तथा ढल निकास विभागबाट सञ्चालित सबै आयोजनाहरूमा सरसफाइलाई एकीकृत खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाको रूपमा समायोजन गरी समुदायको नेतृत्व र विद्यालयको नेतृत्वमा सञ्चालन हुँदै आएको छ ।

पानीको गुणस्तर: नेपालमा रुग्णताको मुख्य १० कारणहरू मध्ये “वास”सँग सम्बन्धित रोगहरू रहेका छन् र पाँच वर्ष मुनिका बालबालिका मृत्यु गराउनेमा झाडापखाला दोस्रो ठूलो रोग हो । विशेषगरी वर्षादमा झाडापखाला प्रदूषित पानी र अस्वच्छ खानाको कारणले हुने गर्दछ । खानेपानी परीक्षण प्रकृया अव्यवस्थित र अनियमित रहने गरेको छ । सहरी खानेपानी प्रणालीमा पानीको गुणस्तर सम्बन्धी गरिएको अध्ययनले धेरैजसो पानी प्रशोधन केन्द्रहरूको अवस्था कमजोर देखाएको छ । तराईका आठ जिल्लाको (नवलपरासी,कपिलवस्तु, सिराहा, रौतहट, पर्सा, सर्लाही, कञ्चनपुर र सप्तरी) आर्सेनिक प्रदूषण चुनौतीको रूपमा रहेको देखिन्छ । खानेपानी सुरक्षा योजनालाई सन् २००६ देखि नमुनाको रूपमा कार्यान्वयन गरिएको भएता पनि खानेपानी प्रणालीको योजना, कार्यान्वयन र अनुगमन चक्रमा संस्थागत गर्ने कार्य बाँकी नै रहेको देखिन्छ । खानेपानी गुणस्तर निगरानी निर्देशिका, २०१५ स्वास्थ्य मन्त्रालयद्वारा पारित भएता पनि अन्तर-क्षेत्र समन्वय र सहयोग विना ठीकसँग कार्यान्वयन गर्न गाह्रो देखिन्छ ।

सेवाको गुणस्तर : सफलताको मुख्य आधार मानिएको समुदायको मागमा आधारित खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना कार्यान्वयन गर्ने पद्धतिले सेवाको पहुँचमा उल्लेख्य वृद्धि भएता पनि उपभोक्ता समितिबाट प्रवाह भएको सेवाको गुणस्तरमा प्रश्न चिन्ह लागेको देखिन्छ । यसो हुनुमा खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समितिको क्षमताको कमीले भएको भन्ने गरिन्छ । यी कारणले गर्दा पर्याप्त महसुल उठाउन नसक्ने, लेखाको पारदर्शिता नहुने र निवारक र उपचारात्मक मर्मतको लागि क्षमताको कमी रहेको अवस्था छ । यो अवस्था हुनुमा प्रणालीको अवस्थामा रहेको सीमा जस्तै डिजाइनको कमजोरी, अपर्याप्त चाप, न्यून बहाव र वेग, त्रुटिपूर्ण पाइपको आकारले ई. गर्दा यी समस्या भएको पाइन्छ ।

जलवायु परिवर्तन तथा पानीका स्रोतहरूको व्यवस्थापन : जलवायु परिवर्तनको असरका साथै भूमिगत पानीको अनियन्त्रित दोहनका कारणले खानेपानीका स्रोतहरूको दिगोपन र पानीको परिमाण घट्ने खतरा बढ्दो रहेको छ । विशेषगरी घना बस्ती भएको काठमाडौँ उपत्यकामा पानीलाई प्रदूषित गर्ने, स्रोतको संरक्षणमा लापरवाही गर्ने, घरायसी खपतको लागि पानीको उपयोगमा प्रतिस्पर्धा गर्ने र सिँचाई र औद्योगिक प्रयोजनको लागि बढी पानीको प्रयोग गरेको देखिन्छ । वातावरणलाई असर नगर्ने गरी भूमिगत पानी कति दोहन गर्न सकिन्छ भन्ने सूचना थोरै मात्र पाउन सकिएको अवस्था छ । नेपाल जलवायु परिवर्तनको असरका कारणले संकटासन्नतावस्थामाको पाँचौँ स्थानमा परेको छ (जलवायु परिवर्तन संकटासन्नतापन इन्डेक्स, सन् २०११) । अप्रत्याशित जलवायु परिवर्तनका कारणले बाढी, पहिरोको रूपमा खानेपानीका स्रोतहरू, संरचना र कार्यक्षमतामा खतरा बढिरहेको छ । यस क्षेत्रले जलवायु परिवर्तनको असरबाट बचाउन समुदायको प्रतिकार्यपना वृद्धि गर्ने, नविनतम प्रविधिको उपयोग गरी पानीको घरायसी खपतमा किफायती रूपले उपयोग गर्ने प्रविधिको अनुकूलन गर्न आवश्यक रहेको छ ।

अध्याय तीन क्षेत्रगत नीति तथा कानुनी परिवेश

३.१ नेपालको संविधान

नेपालको संविधानको धारा ३५ उपधारा ४ मा सुरक्षित खानेपानी र सरसफाइको पहुँचलाई मानव अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ। त्यस्तै धारा ३० को उपधारा १ मा प्रत्येक नागरिकलाई स्वस्थ र सफा वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूत गरेको छ भने उपधारा २ मा वातावरणीय प्रदूषण वा हासबाट हुने क्षति बापत पीडितलाई प्रदूषकबाट कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने उल्लेख छ।

यसैले, संविधानमा नै खानेपानी र वातावरण सम्बन्धी नागरिकको अधिकार स्पष्ट गरी राख्ने विश्वका सीमित देशहरू भित्र नेपाल पर्दछ। यसको मतलब प्रत्येक वर्ष “वास” सेवाहरूको वृद्धिमा राज्यको दायित्व छ र राज्यको क्षमता र स्रोतको अधिकतम रूपमा वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ। संविधानमा यस किसिमको व्यवस्थाले हरेक नागरिकले चाहेका बेला र सामर्थ्यले भ्याउने गरी खानेपानी उपलब्ध हुनु पर्छ भन्ने बुझिन्छ। अर्को अर्थमा भन्दा नागरिकले यी सेवाहरू प्राप्त गर्दा वित्तीय वा वस्तुगत रूपमा सकेको योगदान पनि गर्ने अपेक्षा राखिन्छ।

तालिका ६ : खानेपानी तथा सरसफाइमा अधिकार सम्बन्धी गलत धारणा

गलत धारणा	खास आशय
नागरिकले सित्तैमा पानी पाउनु पर्ने।	खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरू सबैको सामर्थ्यभित्र पर्न आवश्यक छ। नागरिकको वित्तीय हैसियतभित्र हुनुपर्दछ वा त्यो सेवा लिन सक्ने हुनुपर्दछ।
यो अधिकारले असीमित पानीको उपयोग गर्न पाउने अधिकार प्रदान गर्ने।	अधिकारको प्रत्याभूतिले प्रत्येक व्यक्तिले व्यक्तिगत र घरायसी खपतको लागि पर्याप्त पानी पाउनु पर्दछ र वर्तमान र भविष्यका सन्ततिहरूको लागि पनि चाहिन्छ भनि दिगो तरिकाबाट उपयोग गर्ने कुरा महसुस गर्नु पर्दछ।
यो अधिकारले प्रत्येक व्यक्तिको घरधुरीमा धारा जडान हुनुपर्दछ।	खानेपानी सेवा घर भित्र वा घर आँगनको वरिपरि हुनु आवश्यक छ।
पानी अधिकारको प्रत्याभूतिले अन्य देशको पानीको स्रोतहरूमा अधिकार हुने।	अन्य देशहरूको पानीमा जनताले दावि गर्न सक्दछन्। यद्यपि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा सीमापारका पानीका स्रोतहरूमा पानीलाई समानता र उपयुक्त तरिकाले बाँडफाँट गर्ने र मानव आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिन तोकिएको हुन्छ।
यदि कुनै देशको जनतामा खानेपानी र सरसफाइ सेवामा पहुँच पुगेको छैन भने त्यो देशले नागरिकको अधिकार हनन् गरेको ठहर्ने।	यस अधिकारले राज्यले यथा सम्भव स्रोत साधनले भ्याएसम्म खानेपानी र सरसफाइको अधिकारको प्रत्याभूतिका लागि सालाना उपयुक्त कदमहरू चाल्ने अपेक्षा राख्दछ।

स्रोत : *Manual on the Right to Water and Sanitation*, www.cohre.org/manualrtws

३.२ राष्ट्रिय योजना तर्जुमाको खाका

नेपालमा विकास योजना राष्ट्रिय विकास खाकाद्वारा निर्देशित क्षेत्रगत मन्त्रालयहरूको सहयोगमा राष्ट्रिय योजना आयोगले तर्जुमा गर्ने गर्दछ। अर्थ मन्त्रालयले बजेटको विनियोजन र कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरूलाई निकासा दिने गर्दछ र आर्थिक स्रोतको कमीलाई व्यवस्थापन गर्न विकास साझेदार संस्थाहरूलाई समन्वय गर्ने गर्दछ । त्रि-वर्षीय योजनामा उल्लेख गरिएका रणनीतिक पद्धतिहरू यस प्रकार रहेका छन् :

- पहुँचमा सुधार, खानेपानी र सरसफाइको सेवाको स्तर र मानकको प्रावधान
- खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छता सम्बन्धी कार्यक्रमहरूको समायोजन
- उपयुक्त प्रविधिहरूको उपयोग
- वातावरण-मैत्री र जलवायु अनुकूलन उपायहरू

३.३ क्षेत्रगत नीति र कानुनी खाका

नेपालको वास क्षेत्र बलियो नीति र कानुनी परिवेशले लैश छ जसलाई ऐन, नियमावली, नीति, निर्देशिका र मार्गदर्शनहरूले पृष्ठपोषण गरेका छन् । नीतिगत तथा कानुनी खाकाहरूको मुख्य सारसंक्षेप तल दिइएको छ ।

पानी कर ऐन, २०२३: यस ऐनले मौजुदा कानुनहरूको अधीनमा रही खानेपानी महसुल उठाउने विधिको व्यवस्था गरेको छ । यस पछि बनेका सबै खानेपानी महसुल सम्बद्ध सबै कानुनहरूको छाता ऐनको रूपमा यो रहेको छ ।

जलस्रोत ऐन, २०४९: जलस्रोत व्यवस्थापनको मूल कानुनको हिसाबले जलउपयोगको प्राथमिकता तोकेको छ, स्रोतको स्वामित्व राज्यमा रहने व्यवस्था गरेको छ, खानेपानी उपभोक्ता संस्थाको गठनको प्रावधान र लाइसेन्सीङ प्रणालीको स्थापना, पानी प्रदूषण गर्नमा बन्देज, सम्पन्न आयोजनाहरू उपभोक्ता संस्थाहरूलाई हस्तान्तरण गर्ने आदि व्यवस्था गरेको छ ।

जलस्रोत नियमावली, २०५०: जलस्रोत व्यवस्थापनको मूल नियमावली, खानेपानी उपभोक्ता संस्था दर्ता र लाइसेन्स लिने कार्यविधिको तय, जिल्ला जलस्रोत समितिको स्थापना, खानेपानी उपभोक्ता संस्था र लाइसेन्स प्राप्त गर्नेको अधिकार र कर्तव्यहरूको तय, घर जग्गा प्राप्ति र क्षतिपूर्तिको व्यवस्था ।

खानेपानी सेवा शुल्क उठाउने सम्बन्धी नियमावली, २०५१: धारा जडान प्वाल परिवर्तन गर्ने कार्यविधि, धाराको स्वामित्व र यसको स्थानान्तरण, मिटर लगाउने, प्रणालीहरू र धाराहरूको मर्मत, धारा जडानको लागि शुल्क र तिनिहरूको उठती सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ ।

राष्ट्रिय फोहोरमैला व्यवस्थापन नीति, २०५३: फोहोरमैलाको व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा स्थानीय निकायमा तोकेको, फोहोरमैला लाई स्रोतको रूपमा परिचालन गर्ने, फोहोरमैला निस्कने स्थानमा नै कम गर्ने र फोहोरमैला व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदायको सहभागिताको प्रबन्ध गरेको छ ।

खानेपानी तथा सरसफाइ कार्यक्रममा गैर सरकारी संस्थाको सहभागिता सम्बन्धी नीति, २०५३: खानेपानी तथा सरसफाइ कार्यक्रमको डिजाइन, कार्यान्वयनमा सहभागिता गराउने मनसाय, क्षेत्रगत कार्यसम्पादन सुधारको लागि गैर सरकारी संस्थाको भूमिका सहजकर्ताको रूपमा हुने ।

खानेपानी नियमावली, २०५५: खानेपानी उपयोगको नियमन गर्ने, खानेपानी उपभोक्ता संस्थाको गठन र दर्ताका लागि कार्यविधिको तय गरेको, खानेपानीको प्रयोगमा लाइसेन्सीङको व्यवस्था, खानेपानी प्रदूषणमा नियन्त्रण र खानेपानी गुणस्तर मानक कायम गर्ने, उपभोक्ताद्वारा सेवाको उपयोगको अवस्थाको तय, घर जग्गा प्राप्ति र क्षतिपूर्तिको व्यवस्था, खानेपानीको लागि महसुल निर्धारण गर्ने समितिको गठन गर्ने व्यवस्था ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५: खानेपानी तथा सरसफाइको सम्बन्धमा गा.वि.स, नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार तय गरेको, खानेपानी तथा सरसफाइ सम्बन्धी योजना तर्जुमा एबम् कार्यान्वयन गर्ने कार्यविधि तय गरेको ।

ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ राष्ट्रिय नीति तथा कार्यान्वयन रणनीति, २०६१ : नीति कथनको व्यापक प्रबन्ध गरेको, खानेपानी सेवाको स्तर तय गरेको, निर्णय प्रक्रियामा महिला र विपन्न समूहहरूको समावेशिताका लागि आधार तय गरेको, विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायहरूका साथै खानेपानी उपभोक्ता संस्था, विद्यालय, विद्यार्थी र अन्य क्षेत्रगत सरोकारवालाहरूको भूमिका र जिम्मेवारी परिभाषित गरेको, सन् २०१७ सम्म सबैको लागि आधारभूत खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य तय गरेको, ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइको प्रबन्धका लागि “मागमा आधारित प्रतिकार्यको सिद्धान्त” र नयाँ आयोजना कार्यान्वयन गर्दा लागत साझेदारीको सिद्धान्तको पालना, जहाँ सरकार ८०% र १% अग्रिम नगद सङ्कलन सहित उपभोक्ता योगदान २०% को प्रावधान रहेको छ।

राष्ट्रिय जल योजना, २०६२: जलस्रोत क्षेत्रको अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन कार्य योजना तय गरेको, दिगोपनको लागि वातावरणमा ध्यान केन्द्रित, एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन अवधारणाको सुरुवात गरेको ।

खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड, २०६२: खानेपानी गुणस्तरको लागि मानकहरूको तय गरेको, अनुगमनका लागि सेवा प्रदायक जिम्मेवार, निगरानीको लागि स्वास्थ्य मन्त्रालयका स्थानीय स्तरका कार्यालयहरू जिम्मेवार, मार्गदर्शनले नमुना परीक्षणको आवृत्ति र विधि तय गरेको ।

खानेपानी महसुल निर्धारण आयोग ऐन, २०६३: खानेपानी महसुल निर्धारण आयोगको स्थापना, सेवा प्रदायकद्वारा चार्ज गरिने महसुलको निर्धारण गर्ने अधिकार, सेवा प्रदायकको अनुगमन गर्ने र मानकको अनुपालन भए नभएको सुनिश्चित गर्ने अधिकार आयोगलाई दिएको ।

खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३: यो ऐनले सहरी क्षेत्रका खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूमा स्थानीय निकायहरू र “वास” संस्थाहरूको सहभागितामा जोड दिएको छ । यो ऐनले स्वायत्त र स्वतन्त्र खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डको स्थापना र खानेपानीका संरचना तथा सम्पत्तिको स्वामित्व ग्रहण गरी खानेपानी वितरणको व्यवस्था गरी सरसफाइ सेवा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ । यस ऐनले खानेपानी सेवा सञ्चालकलाई (सार्वजनिका वा निजी) खानेपानी प्रणालीको व्यवस्थापन तथा सञ्चालन र मर्मत सँभार, सम्पत्तिको लिजिङ्गको लागि लाइसेन्स लिनुपर्ने व्यवस्था पनि गरेको छ । ऐनले सरसफाइलाई त्यति धेरै ध्यान दिएको देखिँदैन ।

सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ राष्ट्रिय नीति, २०६६: गरिबी न्यूनिकरणको लागि ‘वास’ सेवाहरूलाई माध्यमको रूपमा लिएको, घरायसी चर्पी प्रवर्द्धनको लागि नतिजामा आधारित सहयोगको व्यवस्था, लागत उठती सिद्धान्तको अनुसरण, फोहोरमैला व्यवस्थापनको विकेन्द्रीकरणको प्रावधान ।

आवधिक योजनाहरू: चर्पीको प्रवर्द्धन र प्रयोगबाट खुला दिसामुक्त घोषणा, क्षेत्रगत सरोकारवालाहरूको सामूहिक प्रयासमा जोड, क्रमशः क्षेत्रगत एकत्रीकरण र संस्थागत क्षमता विकास ।

सरसफाइ तथा स्वच्छता गुरु योजना, २०६८: स्थानीय निकायहरूको नेतृत्व, केन्द्र, क्षेत्र, जिल्ला, नगर र गाविस स्तरमा समन्वय गर्ने संयन्त्र, खुला दिसामुक्तको घोषणा पूर्ण सरसफाइको प्रस्थान बिन्दु, खुला दिसामुक्त घोषणा गर्न सरोकारवालाहरू बीच लागत साझेदारी एवम् बाँडफाँटको सुरुवात ।

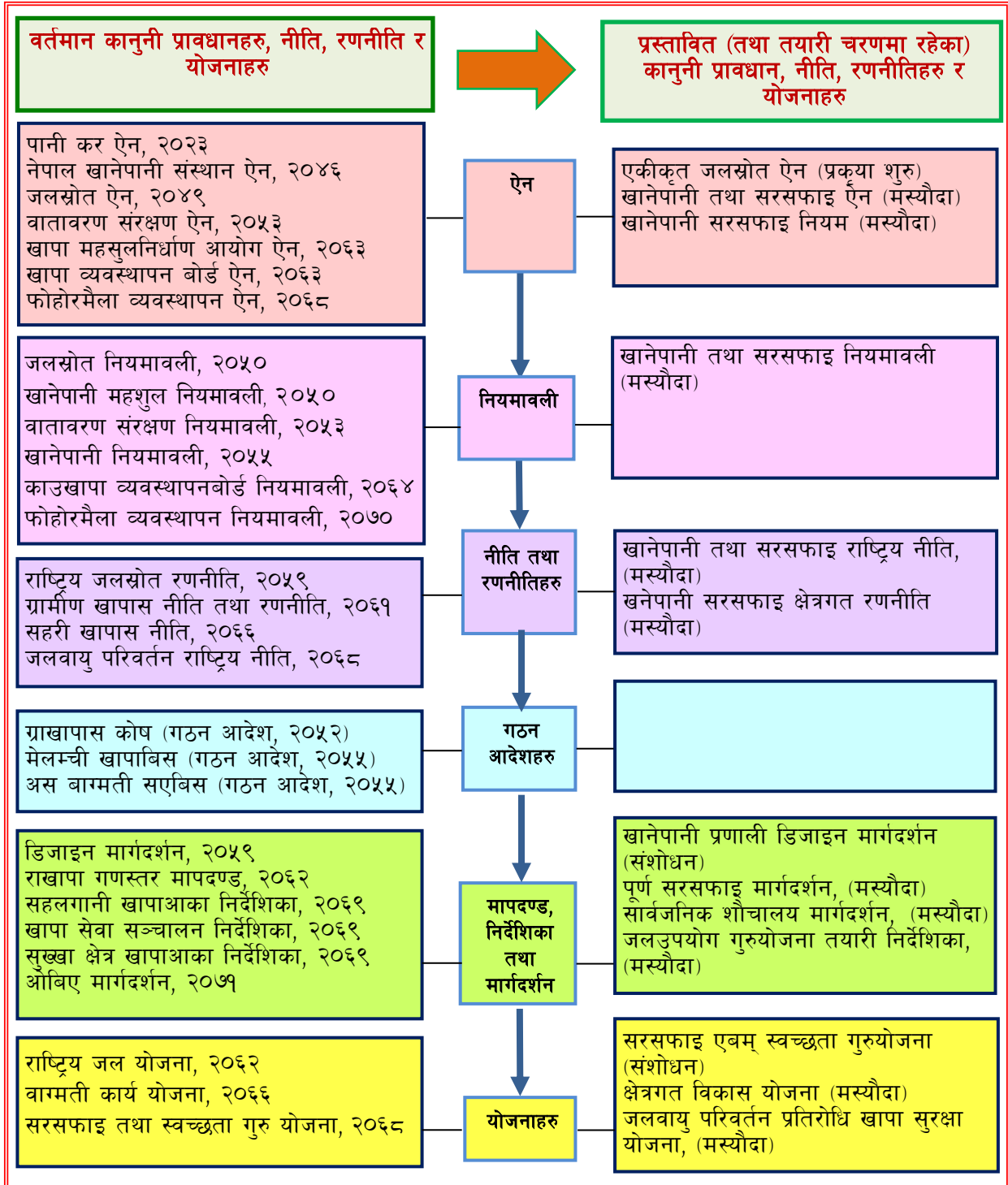
खानेपानी तथा सरसफाइ सहलगानी निर्देशिका, २०६९: सरकार र उपभोक्ताको लगानी अनुपात (७०:३०%) हुने प्रावधान, सहरोन्मुख बजारहरूमा खानेपानीको स्तरमा सुधार गर्ने, प्राविधिक रूपमा जटिल आयोजना यस अन्तर्गत सञ्चालन गर्न प्रोत्साहित गरिने।

सुख्खा क्षेत्र खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६९: सुख्खा क्षेत्रको परिभाषा, आयोजना छनौटको मापदण्ड, आयोजनाका क्रियाकलापहरू, आयोजनाको लागत तथा लगानीका स्रोतहरू र आयोजना कार्यान्वयनको लागि संस्थागत व्यवस्था ।

खानेपानी सेवा सञ्चालन निर्देशिका, २०६९: खानेपानी तथा ढल निकास विभागलाई सेवा प्रदायकहरूको कार्यकलापहरूको निरीक्षण, अनुगमन, लेखाजोखा, पर्यवेक्षण र नियमन गर्ने, सेवा प्रदायकहरूको आवधिक चुनाव, सेवा प्रदायकहरूले लेखा परीक्षण गराउनु पर्ने बाध्यतात्मक व्यवस्था, विभागको पूर्व स्वीकृति बिना खानेपानी प्रणालीका संरचनाहरूलाई तोडमोड गर्न नपाइने, प्रत्येक

सेवा प्रदायकले सबै क्रियाकलापहरू अद्यावधिक गरी वार्षिक प्रतिवेदन खानेपानी तथा सरसफाइ (सव)डिभिजन वा विभागमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था।

चित्र १४: क्षेत्रगत कानुनी एवम् नीतिगत खाका

३.४ अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र सम्बन्ध

३.४.१ सबैको लागि सरसफाइ र पानी

सबैका लागि सरसफाइ र खानेपानी (SWA) ९० विकासशील राष्ट्रहरूका सरकार, दातृ निकाय, नागरिक समाज संस्था र अन्य विकास साझेदारहरूसँग साथसाथै कार्य गरी राजनीतिक नेतृत्वलाई उत्प्रेरक र कार्य, जवाफदेहितामा सुधार र प्रभावकारी रूपमा स्रोतको उपयोग गर्ने विश्वव्यापी साझेदारी हो। साझेदारहरूले सुरक्षित खानेपानी र पर्याप्त सरसफाइ सेवा सबैको पहुँचमा पुऱ्याउन साझा दृष्टिकोणले कार्य गर्छन्। राष्ट्र र संस्थाहरूले मिलेर कार्य गर्दा धेरै प्राप्ति गर्न सक्छन् भन्ने कुरा मनन् गर्दै SWA ले साझा मूल्य र मान्यतामा आधारित रही कार्यान्वयनका लागि पारदर्शी, जवाफदेही र उपलब्धिमूलक खाका प्रदान गर्दछ। बाह्य सहयोग गर्ने निकायहरूले सरसफाइको लागि वित्तीय वृद्धि गर्ने प्रतिबद्धता गरेका छन् र अर्थ मन्त्रीहरूलाई पनि घरेलु स्रोतहरूमा वृद्धि गर्न आह्वान गरेको छ (SWA उच्च स्तरको बैठक, SWA HLM 2014) ।

३.४.२ दक्षिण एसियाली सरसफाइ सम्मेलन

दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूको सरसफाइ सम्मेलन (साकोसान) सरकारको अगुवाइमा प्रत्येक २ वर्षमा पालैपालो गरी दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूद्वारा आयोजना गरिने सम्मेलन हो । यस सम्मेलनले सरसफाइ क्षेत्रमा हासिल गरिएका प्रगतिलाई छलफल तथा समीक्षा गर्नुका साथै दक्षिण एसियाली राष्ट्रका सरकारहरूले सरसफाइ क्षेत्रमा पुऱ्याएको टेवालाई मूल्याङ्कन गर्ने अवसर प्रदान गर्ने गरेको छ । यस सम्मेलनको प्रक्रियाले राजनीतिक क्षेत्रमा समेत सरसफाइलाई प्राथमिक मुद्दाका रूपमा स्थापित गर्न मद्दत गरेको । यस सम्मेलनको प्रमुख उद्देश्य दक्षिण एसियामा सरसफाइ प्रवर्द्धनको मुद्दालाई गति प्रदान गरी समुदायका मानिसहरूको जीवन स्तरमा सुधार ल्याउनु रहेको छ। पाँचौँ साकोसान सम्मेलन अक्टोबर, २०१३ मा दक्षिण एसियालाई सन् २०२३ सम्म खुला दिसामुक्त र दिगो वातावरणीय सरसफाइ तर्फ अगाडि बढ्ने “काठमाडौँ घोषणा-पत्र” मा हस्ताक्षर गरी काठमाडौँमा सम्पन्न भएको थियो। भर्खरै बङ्गलादेशको ढाकामा जनवरी, २०१६ आयोजित छैटौँ ‘साकोसान’ सम्मेलन ले पहिला गरिएका सम्मेलनका सङ्कल्पहरूलाई पुनः जोड दिँदै सम्पन्न भएको छ ।

३.४.३ विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन-युनिसेफ संयुक्त अनुगमन कार्यक्रम

खानेपानी र सरसफाइका लागि सरकारसँगको सहकार्यमा विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन-युनिसेफको अगुवाइमा सञ्चालित संयुक्त अनुगमन कार्यक्रम (जेएमपी) संयुक्त राष्ट्रसंघको आधिकारिक संयन्त्र हो जसले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य ७ को सहायक लक्ष्य ७ (ग) खानेपानी तथा सरसफाइसँग सम्बन्धित प्रगतिलाई अनुगमन गर्ने कार्य गर्दछ। यो एउटा राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र विश्वव्यापी खानेपानीका विभिन्न स्रोतहरू र सरसफाइका सेवाहरूको उपयोगको प्रतिवेदन मात्र होइन कि यो क्षेत्रमा अनुगमनको लागि ती देशहरूको प्रयासमा सहयोग गर्ने, सूचनामा आधारित योजना तथा व्यवस्थापन, सूचकाङ्क तर्जुमाको लागि प्रमाणिक भूमिका र खानेपानी र सरसफाइको सेवामा पहुँच नपुगेको जनसंख्याको तर्फबाट पैरवी गर्ने गर्दछ ।

३.४.४ सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू

सहस्राब्दी विकासका लक्ष्यहरूको प्रगति मापन गर्नलाई आठ लक्ष्य र १८ उपलक्ष्यहरूको ४८ पूरक प्राविधिक सूचकाङ्कहरू अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सहमति गरिएको थियो । यी सूचकाङ्कहरूलाई अनुसरण गर्न युएन, आइएमएफ, ओइसीडी र विश्व बैंकका विज्ञहरूले सहमति जनाएका थिए । सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको लक्ष्य ७ खानेपानी तथा सरसफाइसँग सम्बन्धित छ र “वातावरणीय दिगोपनाको सुनिश्चितता” को लागि तर्जुमा गरिएको थियो । यसका तीन सहायक लक्ष्य र ८ सूचकाङ्कहरू थिए । तिनिहरू मध्ये केवल लक्ष्य १० र सहायक लक्ष्य ३० र ३१ खानेपानी तथा सरसफाइसँग सम्बन्धित थिए ।

सरसफाइमा नेपाल पछाडि परिरहेको थियो, सहस्राब्दी विकास लक्ष्य द्रुत खाका (एमएएफ, २०१३) तयार गरी सन् २०१५ सम्म सरसफाइको प्रगतिलाई तेज गर्न पर्याप्त स्रोतहरूको परिचालन गरिएको थियो । नेपालले खानेपानी तथा सरसफाइको लक्ष्यलाई पार गरेको छ यद्यपि संयुक्त अनुगमन कार्यक्रम (JMP) को प्रतिवेदनले अझै नेपालको सरसफाइको लक्ष्य प्राप्तिमा पछाडि रहेको देखाएको छ (JMP मस्यौदा प्रतिवेदन, २०१६) । राष्ट्रिय र JMP का परिभाषा, आधार तथ्याङ्क र फलस्वरूप लक्षित अङ्कहरू बीचमा केही आधारभूत भिन्नताहरू छन्, यद्यपि पछिल्लो प्रतिवेदन पनि राष्ट्रिय तथ्याङ्कहरू मै आधारित छ ।

अबको बाटो : क) प्रभावकारी समन्वय र सिनर्जीको लागि बलियो क्षेत्रगत आबद्धता, क्षेत्रगत व्यवस्थापन सूचना प्रणाली, क्षेत्रगत एकीकरण, राष्ट्रिय र क्षेत्रीय स्तरमा अवलोकन भ्रमण र अभिलेखीकरण गर्नुपर्ने, ख) प्रणाली र सेवाहरूको प्रभावकारी कार्य र सुधारको लागि सम्पत्ति व्यवस्थापन, ग) कभरेजको गुणस्तर र स्वीकार्य सूचकाङ्कको आधारमा कभरेजको पुनर्परिभाषा, घ) लक्ष्य प्राप्तिको लागि स्रोत साधन र सन्तुलित वृद्धिको लागि समान वितरण, ङ) नीतिको कार्यान्वयनको प्रभावकारी अनुगमनको लागि गरिबको गणना र नक्साङ्कन, च) सहरी सरसफाइमा ध्यान, छ) स्थानीय निकायका साथै समुदायका समूहहरूको क्षमता अभिवृद्धि र उत्प्रेरणा, ज) सेवा प्रदायकलाई उत्प्रेरणा द्वा) राष्ट्रिय साथसाथै विश्व 'वास' प्रतिवेदनहरूमा सामञ्जस्यीकरण ।

३.४.५ दिगो विकास लक्ष्यहरू

संयुक्त राष्ट्रसंघले सहस्राब्दी विकास लक्ष्यलाई पछ्याउन भविष्यको विकाससँग सम्बन्धित लक्ष्य तथा उप-लक्ष्यहरू तय गरी दिगो विकासका लक्ष्यहरू (SDG) तर्जुमा गरेको छ। १७ दिगो विकासका लक्ष्यहरूका १६९ उप-लक्ष्यहरूले महत्वकांक्षी नयाँ अन्तर्राष्ट्रिय विकासका मुद्दालाई दर्शाउँछ। तिनिहरू दिगो विकासका आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय तीन आयामहरूसँग एकीकृत, अविभाज्य र सन्तुलित छन्।

चित्र नं. १३ : खानेपानी तथा सरसफाइमा दिगो विकास लक्ष्यहरू

यी लक्ष्य र उप-लक्ष्यहरू मार्फत दिगो विकास लक्ष्यहरूले महत्वकांक्षी र रूपान्तरित दृष्टि तय गरेको छ – गरिबी, भोकमरी, रोग र अभावबाट मुक्त संसार जहाँ सबैको जीवन फस्टाउन सकोस् । एउटा संसार जहाँ सुरक्षित खानेपानी र सरसफाइ, सुधारिएको स्वच्छताको प्रत्याभूति र पर्याप्त, सुरक्षित, किफायती र पोसिलो खाद्य पदार्थ प्राप्त गर्ने मानव अधिकारको प्रतिबद्धता पुरा गरिएको होस । १७ लक्ष्यहरू मध्ये “वास” छैठौँ लक्ष्यमा समावेश गरिएको छ।

दिगो विकासका लक्ष्यहरू एकिकृत, अविभाज्य र विश्वव्यापि प्रकृतिका छन्। देश काल र परिस्थितिजन्य वास्तविकता, क्षमता, विकासको स्तर तथा सम्बन्धित देशको प्राथमिकता, नीति र कानून-मैत्री हुनेगरी कार्यान्वयन गरिने भएकैले ति लक्ष्यहरू सर्वत्र ग्राह्य पनि छन्। हरेक देशका सरकारहरूले विश्वव्यापि आकाँक्षाहरूमा आधारित हुँदै, तर आफ्नै वस्तुगत परिवेशमा रहेर राष्ट्रिय लक्ष्यहरू तोक्न सक्छन्। ति लक्ष्यहरू आकाँक्षाकारी र विश्वव्यापि गरी दुई वर्गमा परिभाषित गरिएका छन्। त्यस्तै, हरेक सरकारहरूले यी लक्ष्यहरूलाई कसरी राष्ट्रिय योजना प्रकृया, नीति तथा रणनीतिहरूमा समायोजन गर्ने भन्ने निर्णय लिने छन्।

३.३.६ विपद् जोखिम न्यूनिकरणका लागि सेण्डाइ खाका (२०१५-२०३०)

यो खाकालाई संयुक्त राष्ट्रसंघको तेस्रो विपद् जोखिम न्यूनिकरण सम्मेलनमा मार्च २०१५ मा सेण्डाइ, जापानमा अनुसरण गरिएको थियो । नेपाल पनि यो खाकाको हस्ताक्षरकर्ता हो । यो नै सन् २०१५ पश्चात्को विकास एजेण्डाको मुख्य मुख्य संज्ञौता हो । प्रतिकार्यका लागि ह्योगो खाका (२००५-२०१५) जसलाई सेण्डाइ खाकाको आधारको रूपमा लिइन्छ कुनै उल्लेखनीय कार्य बिना नै अन्त भयो ।

यो खाका स्वयम् सेवक हो र संज्ञौता बाध्यात्मक होइन विपद् जोखिम न्यून गर्न राज्यको भूमिका प्रमुख हुन्छ र त्यो जिम्मेवारी अन्य सरोकारवालाहरूमा बाँडफाँट गरिन्छ ।

सेण्डाइ खाकाका चार प्राथमिक कार्यवृद्धाहरू: नयाँ विपद् जोखिमहरूको रोकथाम एवम् मौजुदा विपद् जोखिमहरूको न्यूनिकरणका लागि निम्न चार प्राथमिक कार्ययोजना खाका सुझाइएको छ :

- विपद् जोखिमको बुझाइ
- विपद् जोखिमलाई व्यवस्थापन गर्न विपद् जोखिम कार्यको सबलीकरण गर्ने
- विपद् प्रतिरोधी पूर्वाधारहरू श्रृजना गर्न विपद् जोखिम न्यूनिकरणमा लगानी गर्ने
- प्रभावकारी प्रतिकार्यको लागि विपद् पूर्वतयारी वृद्धि गर्ने र पुनर्लाभ, पुनर्स्थापना र पुनःनिर्माण गर्दा “Build Back Better” सिद्धान्त अपनाउने ।

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय (संमास्थाविम) : यो मन्त्रालय स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ अनुसार स्थानीय शासन र विकासको लागि जिम्मेदार निकाय हो । यो मन्त्रालय एक हजारभन्दा कम जनसंख्या भएको क्षेत्रमा “वास” आयोजनाहरूको योजना तयारी र कार्यान्वयन गर्ने मुख्य निकाय पनि हो । हाल यो मन्त्रालयले फिनिस सरकारको वित्तीय अनुदानमा सञ्चालित कार्यक्रम – ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ कार्यक्रम–पश्चिम नेपाल (RWSSP WN) र ग्रामीण जलस्रोत व्यवस्थापन कार्यक्रम (RVWRMP) को दोस्रो चरण सम्पन्न गरी हाल तेस्रो चरण कार्यान्वयन गरिरहेको छ । ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ कार्यक्रम–पश्चिम नेपालले “वास” क्षेत्रमा कार्य गर्दछ भने ग्रामीण जलस्रोत व्यवस्थापन कार्यक्रमले “वास” मुख्य अवयवको रूपमा बहु-क्षेत्र कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दछ ।

स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग (डोलीडार): यस विभागले स्थानीय स्तरमा “वास” आयोजनाहरू जिल्ला प्राविधिक कार्यालय (डिटिओ) मार्फत कार्यान्वयन गर्ने गर्दछ ।

स्थानीय निकायहरू: जिल्ला विकास समिति (जिबिस), नगरपालिका, गाउँ विकास समिति (गाविस) स्थानीय निकायहरू हुन र यी निकायहरू स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ बाट सञ्चालन हुने गर्दछन् र विकेन्द्रित सहभागितात्मक योजना, अनुगमन प्रक्रियाका आधारमा स्थानीय विकासको योजना निर्माण, व्यवस्थापन र समन्वय गर्न जिम्मेदार रहेका छन् । यो ऐनले स्थानीय निकायहरूलाई आ-आफ्नो क्षेत्रभित्र खानेपानी तथा सरसफाइ कार्यक्रमहरू सामाजिक र राजनीतिक जिम्मेदारीको रूपमा विकास र कार्यान्वयन गर्ने प्रावधान राखेको छ ।

स्थानीय “वास” समन्वय समितिहरू : “वास” समन्वय समितिहरू जिल्ला (डि”वास”सिसी), नगरपालिका (एम”वास”सिसी) र गाविस (भि”वास”सिसी) ले स्थानीय “वास” योजना तयारीमा सरोकारवालहरूसँग सहयोगको लागि समन्वय गर्ने र स्थानीय योजनाहरूको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेदारी रहेको छ ।

स्वास्थ्य मन्त्रालय : यस मन्त्रालयको “वास”मा मुख्य भूमिका भनेको पानीको गुणस्तरमा निगरानी र विपदको समयमा स्वास्थ्य तथा स्वच्छता प्रवर्द्धन गरी प्रतिकार्य (Response) गर्नु रहेको छ । यस मन्त्रालयले स्थानीय स्तरमा उपयोगको लागि पानीको गुणस्तर निगरानी गर्ने निर्देशिका तयार गरेको छ र पानीको गुणस्तर मानक पालन भए नभएको प्रतिवेदन पनि गर्ने गर्दछ । “वास” सेवाहरूमा यो कार्यका लागि राष्ट्रिय स्वास्थ्य क्षेत्रगत योजना (२०११-२०१५) ले निर्देशित गरेको छ ।

शिक्षा मन्त्रालय : शिक्षा मन्त्रालयको मुख्य भूमिका विद्यालयमा “वास” प्रवर्द्धन गर्ने र “वास” सेवाहरूको लागि पाठ्यक्रमको विकास र शैक्षिक अभ्यास गराउनु हो । मन्त्रालयले बाल-मैत्री विद्यालयको अवधारणा सन् २०१० मा कार्यान्वयन गरेको थियो । “वास” सेवाहरूको मानक र साबुन पानीले हात धुने अभ्यासको बाल-मैत्री मानक तयार गरेको थियो जुन पछि विद्यालयमा “वास” (WinS) कार्यक्रमको माध्यमले सबलीकरण गरिएको छ ।

वातावरण मन्त्रालय : वातावरणीय असर लेखाजोखा र फोहोरपानी गुणस्तर मानक (Standards) जस्ता विषयहरू यस मन्त्रालयको कार्य क्षेत्रभित्र रहेका छन् ।

४.१.२ खानेपानी उपभोक्ता समिति, खानेपानी बोर्ड, नेपाल खानेपानी संस्थान र “वास” व्यवस्थापन निकायहरू

खानेपानी उपभोक्ता तथा सरसफाइ समितिहरू : खानेपानी उपभोक्ता संस्थाहरू (WUA) जलस्रोत ऐन, २०४९ र जलस्रोत नियमावली २०५० तथा खानेपानी नियमावली, २०५५ अन्तर्गत जिल्ला जलस्रोत समितिमा दर्ता भएपछि मात्र अस्तित्वमा आउने संस्थाहरू हुन् । खानेपानी उपभोक्ता संस्थाको कार्यकारी निकायको रूपमा खानेपानी उपभोक्ता तथा सरसफाइ समितिहरू रहन्छन् र आयोजनको सञ्चालन र मर्मत सँभारको जिम्मेवारी नियम, कानून अनुसार स्वअनुगमन र जबाफदेहता पनि उनीहरूमा नै रहेको छ । खानेपानी उपभोक्ता तथा सरसफाइ समितिमा कम्तीमा पनि ३३% महिलाको र विपन्न समूहबाट प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने प्रावधान छ । उपभोक्ता समितिहरूले जिल्ला देखि केन्द्र सम्मै महासङ्घहरू गठन गर्न सफल भएका छन्। जिल्ला जलस्रोत समितिमा दर्ता भएको उपभोक्ता समिति खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता महासंघको सदस्य हुन सक्ने व्यवस्था छ ।

ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ कोष विकास समिति: यो खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय अन्तर्गतको एउटा स्वायत्त निकाय हो । आफ्नै गठन आदेश अन्तर्गत स्थापना भइ विश्व बैकको वित्तीय सहयोगमा साना ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाहरू समुदायहरूलाई नै “वास” सेवाहरूको योजना तयारी, व्यवस्थापन र अनुगमन गर्न सहयोग गरी कार्यान्वयन गर्ने गरिन्छ ।

नेपाल खानेपानी संस्थान : सार्वजनिक सेवा प्रदायक संस्थाको रूपमा नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६ अन्तर्गत यस संस्थाको स्थापना भइ हाल काठमाडौं उपत्यका बाहिरका २२ नगरहरू र १ गाविस क्षेत्रमा सञ्चालन तथा मर्मत सँभार गर्ने गर्दछ। यसको कार्य क्षेत्र केही सहरहरूमा खानेपानी तथा ढल निकास विभाग र व्यवस्थापन बोर्ड सँग खप्तिन गएको छ।

खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड : खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ अनुसार यसको कार्य क्षेत्र महानगर, उपमहानगर र नगरपालिकाहरू भित्र पर्दछ। बोर्डले खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीमा सुधार गर्न आफ्नो प्रणाली क्षेत्र भित्र विशेष नीति तर्जुमा गरि लागु गर्न सक्ने व्यवस्था छ। यस ऐन अन्तर्गत काठमाडौं उपत्यकाका अलावा भरतपुर, हेटौडा, धरान र काभ्रे उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डहरू स्थापित भएका छन्।

काठमाडौं उपत्यकामा खानेपानी तथा ढल सेवा सञ्चालन र व्यवस्थापनको लागि काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डसँग ३० वर्षको लागि लाइसेन्स र लिज संझौता गरी सञ्चालन गर्ने गरी कम्पनी ऐन अनुसार २०६३ सालमा काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड स्थापना भएको छ। यो सार्वजनिक निजी साझेदारी ढाँचामा सञ्चालनमा रहेकोछ। यो एउटा सञ्चालक हो जसले काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डसँग लिजमा लिएको सबै सम्पत्तिको मर्मतसम्भार गर्ने जिम्मेवारी पनि लिएकोछ।

४.१.३ गैरसरकारी तथा नागरिक समाज संस्थाहरू

गैरसरकारी संस्थाहरू: यो क्षेत्र विकास योजनाले गैर सरकारी संस्थाहरूको तीन मुख्य भूमिका कल्पना गरेको छ। ती यस प्रकार छन्: (क) “वास” सेवाको पहुँच नपुगेको स्थानमा गरिबहरूलाई “वास” सेवा प्रदान गर्ने, (ख) उपभोक्ता र नागरिक समाजसँग साझेदारी गरी यस क्षेत्रका नीति तथा अभ्यासहरूमा प्रभाव पार्ने र सार्वजनिक क्षेत्रलाई जवाफदेही बनाउने, (ग) यस क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाबाट ज्ञान र नविनतम प्रविधिहरू भित्राउने,

नेपाल वास एलाएन्स: यो ६० भन्दा बढी “वास” क्षेत्र सम्बद्ध राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैसस तथा व्यक्तिहरूको समुह हो। यसले खानेपानी र सरसफाइका लागि पैरवी र जनचेतना अभिवृद्धिका लागि काम गर्दै आएको छ। साथै यसले क्षेत्रगत सुधार र विकासका लागि सूचना आदान प्रदान तथा ज्ञानको उपयोगको प्रवर्धन का लागि काम गर्दछ।

उपभोक्ता महासङ्घहरू: जिल्ला देखि केन्द्र सम्म सञ्चाल विस्तार भएका महासङ्घहरूले समावेसी, पारदर्शी र जवाफदेही खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको विकासकालागि पैरवी गर्दछन्। तिनको ध्यय भनेको मुलुक भरीका खानेपानी सरसफाइ उपभोक्ता समितिहरूको सचेतना बढाउँदै र तिनको “वास” अधिकारहरू सुनिश्चित गर्न सशक्तिकरण गर्दै अधिकारको संरक्षण गर्नु हो। नीति निर्माण एवम् निर्णय प्रक्रियामा उपभोक्ताहरूको पहुँचका लागि पनि पैरवी गर्दछन्। खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूको सुचारूपन तथा दीगोपनका लागि सबै क्षेत्रगत निकायहरू बीचको समावेसी सहभागिता र सहकार्यमा नै यसको सफलता निर्भर गर्दछ।

नागरिक समाज : नागरिक समाजको अवधारणा अन्तर्गत निजि, स्वयम् सेवी, गैहनाफामुखी, सामुदायिक संस्थाहरू तथा अस्तित्वमा रहेका विभिन्न औपचारिक एवम् अनौपचारिक समुहहरू समेटिन्छन्। नागरिक समाज र गैरसरकारी संस्थामा मूल भिन्नता के छ भने, नागरिक समाज व्यक्ति तथा संस्थाहरूका अनौपचारिक र खुकुला समुह वा सञ्चाल हुन भने गैससहरू निश्चित उद्देश्य साथ कानुन अनुसार औपचारिक रूपमा दर्ता भएका हुन्छन् (आचार्य, २०१३ ई.)।

नागरिक समाज नेपालमा अझैपनि शैसव अवस्था मै रहेको छ। स्वतन्त्र रूपमा काम गर्ने र सामाजिक जिवनका विविध तह र तप्काका प्रतिनिधि पात्रहरूका माध्यमबाट “वास” सम्बद्ध संस्थाहरूको जवाफदेहिता, समावेसीता, प्रभावकारीता एवम् तिनको वैधताको प्रवर्धन गर्ने पक्षमा काम गर्ने नागरिक समाजलाई “वास” क्षेत्रले प्रोत्साहन गर्ने छ।

४.१.४ निजी क्षेत्र

“वास” क्षेत्रमा निजीक्षेत्रको संलग्नता डिजाइन, निर्माण र सुपरभिजन जस्ता कार्यहरूमा रहेको छ। निजी क्षेत्रले बोटल, जार लगायत ट्याङ्कर सेवा सञ्चालन गरी ठूला सहरहरू विशेषगरी काठमाडौं उपत्यकामा खानेपानीको कमीलाई पुरा गर्न आंशिक रूपमा भए पनि सहयोग गरेको छ। विशेष गरी सहर क्षेत्रको “वास” सेवा अभिवृद्धि गर्न निजी क्षेत्रकोलागि उपयुक्त वातावरण श्रृजना गरिनु आवश्यक छ।

४.१.५ विकास साझेदारहरू

नेपाल सरकारलाई “वास” क्षेत्रमा सहयोग सघन गरी त्यसको विस्तार गर्न, क्षेत्रगत विकासको लागि नीति निर्माण, वित्तीय सहयोग एबम् कार्यान्वयन, नवीनता भित्र्याउन र समग्र क्षेत्रव्यापी उपयोगको लागि विकास साझेदारहरू सक्रिय रहेका छन् । मुख्य विकास साझेदारहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

- एसियाली विकास बैंक: सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रगत आयोजनाहरू मार्फत खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय, सहरी विकास मन्त्रालय, खानेपानी तथा ढल निकास विभाग, सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग आदिलाई सहयोग गर्दै आएको छ,
- विश्व बैंक: ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ कोष विकास समिति मार्फत ग्रामीण खानेपानी आयोजनामा सहयोग गर्दै आएको छ,
- युनिसेफ: क्षेत्रगत विकास योजना, सरसफाइ र स्वच्छता, विद्यालय सरसफाइ, त्रिपद तयारी र प्रतिकार्य आदिमा सहयोग गर्दै आएको छ,,
- फिन्ल्याण्ड राजदूतावास: डोलिडार अन्तर्गत मुख्य दुई द्विपक्षीय “वास” आयोजनाहरूमा सहयोग गरिरहेको छ,
- विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन: खानेपानी तथा स्वास्थ्य, खानेपानी सुरक्षा योजना र जलवायु परिवर्तनमा काम गरिरहेको छ,
- डिफिड: गोरखा वेल्फेयर स्कीमस् अन्तर्गत सानातिना खानेपानी सरसफाई प्रणालीमा सहयोग गर्दै आएको छ,
- जाइका: “वास” समाधान र सहरी क्षेत्रका लागि क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग गर्दै आएको छ,
- युएनह्याविट्याट: सरसफाइ तथा स्वच्छता र सहरी “वास” मा सहयोग गर्दै आएको छ,
- युएसएड: लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशी केन्द्रित “वास” कृयाकलापमा सहयोग गर्दै आएको छ।

४.१.६ अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था

“वास” सेवाको वितरण र पैरवीको लगायत खासगरी सचेतना अभिवृद्धि, सशक्तिकरण एबम् उपभोक्ता तथा समुदायहरूको क्षमता वृद्धिका लागि स्थानीय गैर सरकारी संस्थासँग थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूको संलग्नता रहेको देखिन्छ। अन्तरराष्ट्रिय गैससहरूले बिगतमा सोझै सेवा प्रवाहमा हुने गरेको संलग्नता बाट हाल “वास” सेवाहरूको पाईलटिङ्ग र तिनको सघनिकरण; सरकारी निकाय तथा सेवा प्रदायकहरू संग असल अभ्यासहरू, ज्ञान आदान प्रदान तथा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक बहिर्करणका सवालहरू लगायत विश्व-स्थानीक संपर्क आदि तर्फको संक्रमण सहानीय छ। “वास” क्षेत्रमा उल्लेख्य रूपमा संलग्न संस्था तथा निकायहरूको सूची अनुसूची ३ मा दिईएको छ।

४.२ ग्रामीण संस्थागत मोडेलहरू

ग्रामीण संस्थागत “वास”को कार्यान्वयन विभिन्न संस्थागत मोडेलमा भएको देखिन्छ। मुख्य भिन्नता भनेको संस्थाहरूको बीचमा कामको वितरण, स्थानीय सहयोगी संस्था र उपभोक्ताहरू, संस्थागत तथा प्राविधिक मानक र त्यसका प्रयोग, वित्तीय प्रहाव, जवाफदेहीता र निर्माण पश्चात्को सहयोग संयन्त्र रहेका छन् । सन्दर्भको लागि संस्थागत मोडेललाई पाँच समूहमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ: (क) खानेपानी तथा ढल निकास विभाग, (ख) स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग, (ग) स्थानीय निकायहरू, (घ) ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ कोष विकास समिति, (ङ) गैर सरकारी संस्थाहरू। यी ढाँचाहरूमा एक रूपाता भने देखिँदैन ।

४.२.१ खानेपानी तथा ढल निकास विभाग

खानेपानी तथा ढल निकास विकास विभागले दुवै नियमित र दातु निकायको लगानीमा हुने आयोजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने गर्दछ । यसका लागि विभागले आफ्नै प्राविधिक मानक र निर्देशिकाहरूको प्रयोग गर्ने गर्दछ। विभागले हालका दिनहरूमा सामाजिक, क्षमता अभिवृद्धि र उपभोक्ताहरूको संलग्नताका अवयवहरूमा सबलीकरण गर्दै गइरहेको छ। “वास” आयोजनाहरूको कार्यान्वयन जिल्ला स्तरमा डिभिजन/सव-डिभिजन कार्यालयको सहयोगमा उपभोक्ता संस्थाहरूले गर्ने गर्छन्, समन्वयको कार्य “वास” समन्वय समितिहरूबाट हुने र क्षेत्रीय कार्यालय र विभागले अनुगमन गर्ने गर्दछन् ।

४.२.२ स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग

यस विभागको सहयोगमा सञ्चालन हुने आयोजनाहरू गाविस, जिविस र जिल्ला प्राविधिक कार्यालयको सहयोगमा उपभोक्ता समितिहरूले कार्यान्वयन गर्ने गर्दछन् । विभाग र जिल्ला प्राविधिक कार्यालयमा फिल्डमा सहयोग र सुपरिवेक्षण गर्न सीपयुक्त मानव क्षमता र खानेपानी सम्बन्धी प्राविधिक तथा इन्जिनियरिङ्ग जनशक्तिको कमी देखिन्छ। उल्लेखनीय योजनाहरूमा फिनिडा सहयोगमा केन्द्रको निर्देशन र समन्वयमा कार्यान्वयन भएका योजनालाई लिन सकिन्छ। यस विभागले भरखरै प्राविधिक तथा मानक र निर्देशिकाहरूको विकास गरेको छ र सबै जिल्ला प्राविधिक कार्यालयहरूमा कार्यान्वयन गर्दै छ।

४.२.३ स्थानीय निकायहरू

स्थानीय निकायको सहयोगमा सञ्चालन हुने “वास” आयोजनाहरू विशेषगरी जिविस/गाविसको कोषमा वा कहिलेकाहीं बजेट मात्रको सहयोग वा पाइप वा अन्य सामग्रीहरूको सहयोग हुने गर्दछ।

४.२.४ ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ कोष विकास समिति

नेपाल सरकारले “फण्डबोर्ड” को स्थापना मुख्य गरेर सरकारी निकायबाट कार्यान्वयन गर्दा आई पर्ने गरेका दुईवटा समस्याहरूको समाधान गर्न र समयमा नै कोषको व्यवस्थाका साथै लागतमा प्रभावकारीता ल्याई समस्यालाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले गरेको थियो । यस संस्थाले खानेपानी तथा सरसफाइका स्कीमहरू सिधै जिल्लाका सहयोगी संस्था र उपभोक्ता समितिलाई कोष पठाई विस्तृत कार्यान्वयन संयन्त्र र केन्द्रबाट अनुगमन गर्ने गरी जिल्ला स्थित सहयोगी संस्थाहरूद्वारा कार्यान्वयन गर्ने गर्दछ । यस कार्यक्रमको तेस्रो चरणमा “ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ सुधार कार्यक्रम” का नामले ५५ जिल्लामा नयाँ आयोजना र दिगोपनामा केन्द्रित गरी कार्यान्वयनमा जाँदै छ ।

४.२.५ गैर सरकारी संस्था

मुख्य गैर सरकारी संस्थाहरूको कार्यान्वयनको विशेषता भनेको प्राविधिक, सामाजिक र क्षमता अभिवृद्धि संयन्त्र, स्थानीय सहयोगी संस्थाहरूको उपयोग, सामुदायिक सशक्तिकरण र गैर सरकारी संस्था-उपभोक्ता साझेदारीमा कार्य गर्ने रहेको छ। गैर सरकारी संस्थाहरूले अनुशरण गरेको मोडेलले साना साना क्षेत्रमा पाएको सफलता नै अग्रपंक्तिमा देखिन्छ र त्यसैको माध्यमबाट सूचनामा आधारित पैरवी र प्रभाव पार्ने कार्य गरेको देखिन्छ ।

४.३ सहरी संस्थागत मोडेलहरू

सहरी क्षेत्रका “वास” सेवाहरूको विकास सहरी विकास योजना र कार्यक्रमहरूसँग सामञ्जस्य हुनुपर्ने हुन्छ । सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ नीति, २०६६ ले सहरी विकासमा संलग्न हुने विभिन्न निकाय तथा संस्थाहरूको लागि क्षेत्रगत विकास प्राप्ति गर्ने रूपरेखाका उपायहरू सुसंगत, एकै किसिमको र समान पद्धतिको हुनुपर्ने भनेको छ । यो नीतिले सहरी “वास” सेवाहरूको व्यवस्थापनमा सार्वजनिक-निजी-साझेदारी, लागत उठतीको सिद्धान्त र क्षेत्रगत प्रभावकारी सेवा वितरणको लागि नगरपालिकाहरूको संलग्नता हुनुपर्ने औँल्याएको छ ।

नेपाल सरकारले सहरी “वास” सेवाहरूको विकास, कार्यान्वयन, सञ्चालन र व्यवस्थापनको लागि सहरहरूको विशेषता आकार, जटिलताका आधारमा प्रभावकारी र उपयुक्त संस्थाहरूलाई वित्तीय सामर्थ्यको सीमाभित्र रहेर सहरी “वास” सेवाहरूलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट प्रवर्द्धन गरिरहेको छ । देशभित्रको सिकाइ र बाह्य क्षेत्रको उदाहरणका आधारमा रहेर सहरी खानेपानी तथा सरसफाइका चुनौतीहरूलाई समाधान गर्न निम्न मोडेलहरूको अनुसरण गरिएको छ ।

- खानेपानी बोर्डद्वारा व्यवस्थापन गरिएका काठमाडौँ उपत्यका र केही नगरपालिकाहरू
- नेपाल खानेपानी संस्थानद्वारा व्यवस्थापन गरिएका सहरहरू
- उपभोक्ताद्वारा व्यवस्थापन गरिएका साना सहरहरू

तल तालिका ६ मा नेपालमा अनुसरण गरिएका मोडेलहरू र तिनीहरूको विशेषता दिइएको छ ।

४.३.१ ठूला नगरपालिकाहरूमा “वास” सेवा प्रदायकहरू

खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डहरूको मुख्य कार्यहरूमा ठूला नगरपालिकाहरूको खानेपानी सेवामा सुधार गर्ने, सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको प्राविधिक र व्यावसायिक दक्षतामा सुधार गर्ने, कर्मचारीहरूको उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने र दीर्घकालमा संस्थागत र वित्तीय दिगोपना प्राप्त गर्ने रहेका छन् ।

काठमाडौं उपत्यका : काठमाडौं उपत्यकाबासीहरू खानेपानीको संकटको सामना गरिरहेका छन्। खानेपानीको वितरण खासमा अपुग र अनियमित, गुणस्तरहीन र पम्पिङ्गको लागि अप्रत्यक्ष रूपमा लागत समेत व्यहोर्नु पर्ने स्थिति छ। गरिबहरू जो फोहोर बस्ती र सुकुमबासी बस्तीहरूमा बसोबास गर्दछन् उनीहरूको खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूको पहुँचमा दयनीय स्थिति रहेको छ।

नेपाल सरकारले एसियाली विकास बैंकको सहयोगमा काठमाडौं उपत्यका खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रगत विकास कार्यक्रमहरू उपत्यकाको “वास” सेवाहरूमा सुधार, दुई अन्तर्सम्बन्धित रणनीति: पूर्वाधार विकास तथा संस्थागत सबलीकरण गरी कार्यान्वयन गरिरहेको छ ।

तालिका नं. ७ : सहरी “वास” संस्थागत मोडेलहरू

सहरी क्षेत्र	वर्तमान सेवा क्षेत्र	कानुनी खाका	कार्यहरू				मुख्य मुद्दाहरू
			योजना	निर्माण	महसुल	सञ्चालन मर्मत	
वोर्ड गठन भएका न.पा.हरू	काठमाडौं, भरतपुर, हेटौँडा, काभ्रे, धरान, बुटवल	खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ र खानेपानी महसुल निर्धारण ऐन, २०६३	खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड र नगर पालिकाहरू	निर्माण व्यवसायी र खापा व्यवस्थापन बोर्ड	खानेपानी महशूल निर्धारण ऐन, ०६३	सेवा प्रदायक	बोर्ड ऐन आए पश्चात कुनै योजना वा रणनीति आएको देखिन्न, हाल केही सहरमा बोर्ड गठनको क्रममा छन्
खानेपानी संस्थान सेवा क्षेत्र	२२ सहरहरू	नेखापास ऐन, २०४६ र (संशोधन)	नेखापास	नेखापास	खानेपानी महशूल निर्धारण ऐन, ०६३	नेखापास	सिमित सेवाक्षेत्र, नियमित र सेवा सुचारु राखिरहनका लागि व्यवस्थापकिय सवालहरू
साना सहरी क्षेत्र	५० सहरहरू	साना सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रगत आयोजनाको १५ वर्षे योजना अनुसार	स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५	निर्माण व्यवसायी र उपभोक्ता समितिहरू	उपभोक्ता समिति	उपभोक्ता समिति	उपभोक्ता समिति आधारित ढाँचा, सिमित सेवाक्षेत्र तथा लामो जिम्मेवारी अवधि, ऋण चुक्ता गर्ने सवाल, सेवा क्षेत्र बढेसंगै संस्थागत ढाँचाको अभाव

नोट : काठमाडौंको हकमा अधिकार सम्पन्न वाग्मती सभ्यता एकीकृत विकास समिति फोहोरपानी व्यवस्थापन गर्न जिम्मेवार छ ।

पूर्वाधार विकासमा २०७३ सम्ममा मेलम्ची खानेपानी आयोजना सम्पन्न गरी सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको मेलम्ची नदीको पानीलाई फर्काएर २७ किमि सुरुङ्ग मार्गबाट काठमाडौं उपत्यकामा पानी ल्याउने लक्ष्य राखेको छ। यो आयोजनाको अवयवहरूमा मेलम्ची नदीलाई फर्काउने, पानी प्रशोधन, थोक वितरण प्रणाली, वितरण सञ्जालमा सुधार र पानी प्रशोधन प्रणाली समावेश गरिएको छ। संस्थागत सबलीकरण अन्तर्गत योजना तयारी, “वास” सेवाहरूको विकास र व्यवस्थापन गर्ने मुख्य जिम्मेवारी काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डको रहेको छ।

अन्य ठूला नगरपालिकाहरू : अन्य नगरपालिकाहरू जस्तै भरतपुर, हेटौँडा, काभ्रे उपत्यका (बनेपा, धुलिखेल, पनौती) धरान, बुटवलमा खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डहरूको स्थापना भइ सकेको छ । यद्यपि यी नगरपालिकाहरूमा बोर्डको विकास शैशवावस्था मै रहेको छ । सुर्खेत जस्ता ठूला प्रणाली उपभोक्ता समिति मार्फत सञ्चालित छ भने पोखरामा नेपाल खानेपानी संस्थानले सेवा सञ्चालन गरिरहेको छ।

४.३.२ सहरी खानेपानी सेवा प्रदायकहरू

काठमाडौं उपत्यका बाहिरका २२ सहरहरूमा नेपाल खानेपानी संस्थानले खानेपानी सेवा उपलब्ध गराइरहेको छ । हाल रूपन्देहीको बहादुरगञ्ज संस्थानलाई हस्तान्तरण गरिने क्रममा रहेको छ । नेपाल खानेपानी संस्थानको संस्थागत तथा व्यवस्थापन क्षमतामा रहेको अवरोधका कारण सहरहरूमा द्रुत गतिमा बढिरहेको जनसंख्याको खानेपानीको माग पुरा गर्न सकिरहेको छैन । नेपाल खानेपानी संस्थान ऐनको दोश्रो संशोधन २०६३ ले संस्थान अनतर्गत सञ्चालनमा रहेको प्रणाली नेपाल सरकारले जुनसुकै बखत तोकिएको संस्थालाई हस्तान्तरण गरि दिन सक्ने व्यवस्था छ भने साथसाथै यसले संस्थानलाई कुनै पनि प्रणाली कुनै सेवा प्रदायक कम्पनीलाई सञ्चालनका लागि जिम्मामा दिन सक्ने ढोका पनि खोलिलदएको छ।

४.३.३ साना सहरहरूमा खानेपानी उपभोक्ता तथा सरसफाइ समितिहरू

पहिचान गरिएका १७६ साना सहरहरूमा “वास” सेवाहरूको योजना तथा कार्यान्वयन नेपाल सरकारको साना सहरहरूको लागि १५ वर्षे योजना बाट निर्देशित छ। पहिलो चरणमा सम्पन्न २९ र दोस्रो चरणको २१ नगर आयोजनाहरू को अनुभवका आधारमा र बहदो नगरपालिकाहरूको (५८ बाट २१७) घोषणालाई मनन गरी नयाँ क्षेत्रगत आयोजनाहरू (तेस्रो साना सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना – २६ सहरहरू र अन्य उस्तै आयोजनाहरू) मध्यम र उच्च स्तरको सेवा, सार्वजनिक र निजी चर्पीहरू, विकेन्द्रित फोहोरपानी प्रशोधनका सुविधाहरू र ढल प्रणाली सहित समावेश भएका एकीकृत “वास” आयोजनाहरू कार्यान्वयन भइ रहेका छन् ।

अध्याय पाँच

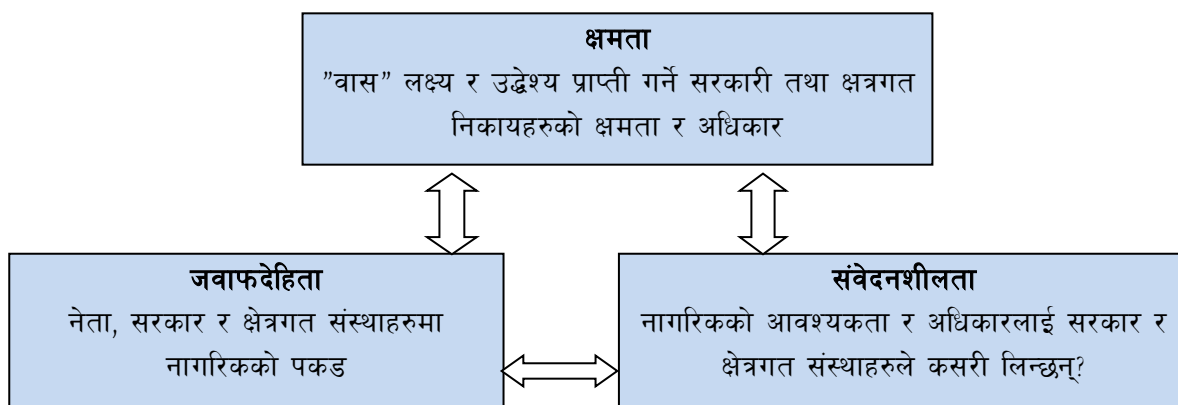
“वास” का अन्तर्निहित सिद्धान्तहरू

५.१ क्षेत्रगत सुशासनमा सुधार

तल दिइएको क्षमता, जवाफदेहिता, प्रतिकार्यपन (कार) खाकाले “वास” क्षेत्रमा “सुशासन” को सम्मिश्रणमा स्पष्टता प्रदान गर्दछ । विश्लेषणात्मक उपकरणको रूपमा उपयोग गरिने पानी सुशासनको तीन आयामहरूको लेखा- जोखाबाट क्षेत्रगत प्रभावकारीता, दक्षता र कार्यसम्पादन तर्फ उन्मुख गराउँदछ।

पानीमा सुशासन प्रणालीहरूको एउटा सेट हो, ती प्रणालीहरू पानी व्यवस्थापन र सेवाको वितरणको बारेमा हुने निर्णय प्रक्रियामा संलग्न हुने गर्दछन् । शासन प्रणालीले कस्ले कस्तो पानी पाउँछ, कहिले र कसरी पाउने भन्ने जस्ता कुराको निर्धारण गर्दछ । “वास” सेवाहरूको लागि प्रभावकारीता र दिगोपना प्रभावकारी क्षेत्रगत सुशासनको पूर्वशर्त हो। सुशासन त्यतिखेर देखिन्छ जब सरोकारवालाहरू एक आपसमा समावेशी, पारदर्शी र जवाफदेही ढङ्गले सवैका लागि जहाँ र जहिले पनि, कानुनी परिधिभित्र रहेर र स्वाभिमानी रूपमा संलग्न र सहभागी हुन्छन् ।

चित्र नं १६ : “वास” सुशासन खाका

नागरिकको लागि “वास” सेवाहरू वृद्धि गर्न उपयुक्त मानव र वित्तीय स्रोतहरूको क्षमता आवश्यक पर्दछ। यसका लागि प्रभावकारी संस्थाहरूको कार्यसम्पादनमा चित्रित नीति र कार्यान्वयनको भूमिका, नीतिद्वारा समर्थित राजनीतिक इच्छा शक्ति, सेवा वितरणको लागि समन्वय र नियमन (अनौपचारिक र औपचारिक) र दुरुस्त सूचना तथा व्यवस्थापन प्रणालीहरू आवश्यक पर्दछन्। यसका लागि बजेटमा पर्याप्तता, समतामूलक विनियोजन, सधैं सकारात्मक परिवर्तनको सोच भएका सीपयुक्त र जवाफदेही कर्मचारीहरू संस्थामा हुनु आवश्यक हुन्छ।

“वास” सेवाहरूमा जवाफदेहीतलका लागि केही आधारभूत सम्मिश्रणहरू आवश्यक पर्छन्: सरकार र क्षेत्रगत सरोकारवालाहरूले सुधारिएको जवाफदेहिताको उद्देश्य र प्रक्रियाहरूमा बुझाइ, नागरिक र नागरिक समाजलाई आदर, सेवा वितरणको लागि सरकारको जवाफदेही भूमिका र नागरिक समाजको आत्मविश्वास, भरोसा र तिनिहरूको भूमिका पुरा गर्ने सीपहरूको आवश्यकता हुन्छ ।

संवेदनशीलताको मुख्य चुरो सरकार र सेवा प्रदायकले नागरिकहरूको “वास” सेवाहरूको मागलाई कसरी हेर्दछन्, “वास” सेवाहरूलाई मानव अधिकारको रूपमा मुखरित गर्ने, समता र समावेशी, गरिबमुखि नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन र सेवा प्रदायकहरूको इमानदारीताले नागरिकको माग पुरा गर्न तिनिहरूको भूमिका र जिम्मेवारी कस्तो हुन्छ भन्ने नै हो।

५.२ सरकारको नेतृत्व

आधारभूत आवश्यकता र मानव अधिकारको रूपमा “वास” सेवाहरूको प्रावधान र निर्धारण सरकारको जिम्मेदारीमा पर्दछ। खानेपानी सरसफाइ सेवाहरूको दिगो प्रबन्ध गर्ने आखिरी जिम्मेदारी राज्यमा निहित रहेतापनि यसका लागि धेरै सरोकारवालाहरूले सुसंगत एवं समाजस्यपूर्ण ढङ्गले योजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयनमा भाग लिन सक्दछन्। सरकार र विकास साझेदारहरूको बीचमा जिम्मेदारीको बाँडफाँट तय र आपसी जवाफदेहीताका साथ चासो राख्ने अनुगमन संयन्त्र तयार गरी “वास” क्षेत्रको सुधार गर्नु नितान्त आवश्यक छ। पेरिस सम्मेलनले सन् २००५ मा घोषणा गरेको सिद्धान्तहरूमा अपनत्व, आवद्धता, सामाज्यस्वीकरण, उपलब्धि एवं आपसी जवाफदेहीताको व्यवस्थापन र देश भित्रै क्षेत्रगत योजना प्रक्रियाको परिपक्वताले मापन गर्न सकिने अवसरहरू प्रदान गर्ने, क्षेत्रगत खण्डिकरण न्यूनीकरण, दोहोरोपना एवं लागत घटाई सहयोगको प्रभावकारितामा सुधार गर्ने भनेको छ। “आक्रा एजेन्डा २००८” ले विशेषगरी विकास साझेदारहरूलाई सरकारको नेतृत्व र विकासका उपलब्धि व्यवस्थापन गर्ने क्षमता सुदृढ गर्ने प्रतिबद्धता अझ सुदृढ गर्न जोड दिएको छ।

५.३ मानव अधिकारमा आधारित पद्धति

सुरक्षित पानी र आधारभूत सरसफाइ मानवको मौलिक आवश्यकता र आधारभूत मानव अधिकार हुन्। प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वस्थ, मर्यादीत र उत्पादनशील जीवन बाँच्न ती सेवाहरूको आवश्यकता पर्दछ। अधिकारमा आधारित पद्धति मानव अधिकारको प्रगतिशील सोचाईको लागि क्षेत्रगत सुशासन प्रणालीको फराकिलो सुधार हो। यसमा सबै नागरिकको “वास” सेवाहरूका लागि राष्ट्रले तय गरेको समय तालिकामा स्रोतको अधिकतम उपयोग गर्नु हो। अधिकारमा आधारित पद्धति तर्फ जानुको अर्थ भनेको राज्य र नागरिकहरूको बीच सम्बन्धमा केन्द्रित हुनु हो।

५.४ लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशिता

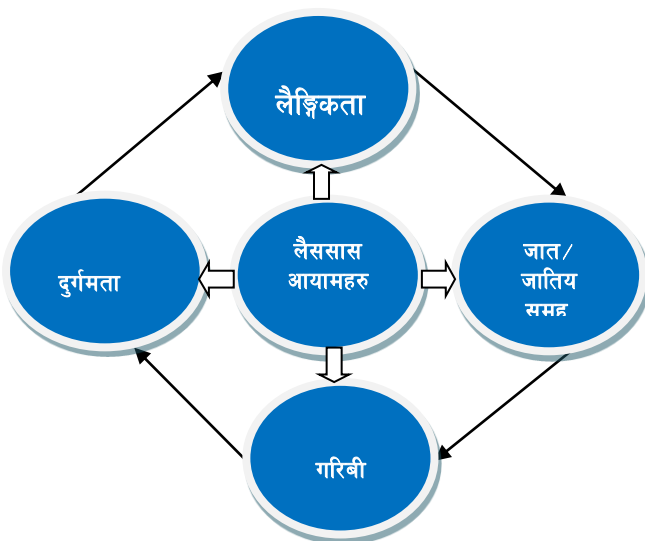
आजको संसारमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशिकरण (लैससास) धेरै संवेदनशील मुद्दा भएको छ। “वास” क्षेत्रमा लैससास लाई प्रभाव पार्ने तत्वहरूमा लैङ्गिकता, जात/जातीय समूह, धार्मिक अल्पमत समूह, गरिबी र दुर्गमता रहेका छन्। “वास” क्षेत्रमा लैससास दृष्टिकोणले सामाजिक समानता, बाल-लैङ्गिक-अपाङ्ग-मैत्री सुविधा, महिनावारी स्वच्छता व्यवस्थापन, आर्थिक संभाव्यता आदि मुख्य मुद्दाको रूपमा रहेको देखिन्छ। तलको चित्रले लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक बहिर्करणको आयामहरूलाई देखाउँदछ।

“वास” सेवाहरूलाई प्राविधिक समाधानको रूपमा मात्र नहेरी लैङ्गिक केन्द्रित तथा समावेशी पद्धति जसले महिला र पुरुष बीचको शक्ति सम्बन्ध, सामाजिक समूहहरू बीचको सम्बन्ध र स्रोतमा पहुँच र निर्णय प्रक्रियाको सहभागितामा यिनीहरूको प्रभाव कसरी परेको छ भन्ने कुरामा ध्यान दिनु आवश्यक छ। सामाजिक-गरिबी नक्साङ्कनलाई सबैकोलागि “वास” सुविधाहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्न प्रवर्द्धन गर्ने राम्रो अभ्यासको रूपमा लिने गरिएको छ। अधिकारमा आधारित पद्धति अनुसार यस क्षेत्रले समता र सशक्तिकरण सिद्धान्तको माध्यमबाट खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूमा महिला, गरिब र बहिर्कृत समूहहरूलाई पहुँच पुर्याउने नीति अनुसरण गर्ने छ।

५.५ समायोजन

क्षेत्रगत विकास योजनाले “वास” सेवाहरूलाई घर, सार्वजनिक स्थल र संस्थाहरूमा (शिक्षा,स्वास्थ्य, समुदाय) सुधारिएको सम्बन्धको माध्यमले क्षेत्रभित्र र स्थानीय विकासको बीचमा स्वास्थ्य, शिक्षा र वातावरण सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूमा “वास”लाई समायोजन गर्न सहयोग पुर्याउने छ।

चित्र १७: लैङ्गिक समानता र सामाजिक बहिर्करणका आयामहरू

क्षेत्रभित्र “वास”लाई एकीकृत “वास” प्याकेजको रूपमा योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिने छ । अर्को शब्दमा, पानी, सरसफाइ र स्वच्छतालाई एकाङ्की रूपमा नहेरी खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छतालाई कुनै पनि आयोजनाबाट छुट्टाइने छैन । एकल सरसफाइ तथा स्वच्छता आयोजनाको सुरुवात पहिला नै पर्याप्त खानेपानीको पहुँच पुगेको, खानेपानी प्रणाली सुचारू रहेको एबम् जहाँ समुदायबाट एकल सरसफाइ तथा स्वच्छता कार्यक्रमको माग आएको हुन्छ, ती समुदायमा एकल कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिने छ।

खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्र हेर्ने अलग मन्त्रालयको स्थापना पश्चात नेपाल सरकारले हाल विभिन्न मन्त्रालयहरूमा छरिएर रहेका ‘वास’ क्षेत्रगत सबै कार्यक्रमहरू एकै क्षेत्रगत मन्त्रालयको मातहतमा ल्याउने सोच राखेको छ। यो सोच माघ १८ मा सम्पन्न राष्ट्रिय योजना आयोग, सम्बद्ध मन्त्रालयहरू एबम् दात्री निकायहरू संगको रणनीतिक परामर्श छलफल कार्यशालामा संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय तथा शिक्षा मन्त्रालयका प्रतिनिधिहरूले उठान गर्नु भएको थियो। ‘वास’ क्षेत्रको दोश्रो सयुक्त क्षेत्रगत समिक्षाको घोषणाले पनि छुट्टै क्षेत्रगत छाता मन्त्रालय स्थापनाको आवश्यकता माथि जोड दिएको थियो।

५.६ विकेन्द्रित योजना

“वास” सेवाहरू स्थानीय स्तरमा एकीकृत विकासको अङ्गका रूपमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनका आधारमा शिक्षा, स्वास्थ्यलाई स्थानीय विकाससँग जोडि योजना गर्न आवश्यक छ । प्रक्रिया र संरचनागत हिसाबले रणनीतिक र सहभागितात्मक वार्षिक योजना दुवैका लागि सबै सरोकारवालाहरू एकै ठाउँमा आई स्थानीय समतामूलक “वास” सेवाका विकल्पहरू, पूर्वाधार, लागत, सेवाको स्तर र संस्थागत प्रबन्धका बारेमा भएका निर्णयहरू जानकारी गराउने, जहाँ प्रत्येक सरोकारवाला सशक्त हुन्छ र आफ्नो भनाई र विकल्प राख्ने गर्दछ, महत्वपूर्ण अवयवहरू हुन।

हाल स्पष्ट रूपमा दुई तहको योजना तर्जुमा मौजुद छ: स्थानीय र केन्द्रिय योजना तर्जुमा। स्थानीय स्तरको बजेट केन्द्रिय बजेट (रातो किताब) मा प्रस्तुत गर्ने गरिएको छैन। यद्यपि स्थानीय श्रोतबाटै व्यहोरिने यस्तो ‘वास’ बजेटको समग्र आकार निकै ठूलै हुने गर्दछ।

स्थानीय योजना तर्जुमा प्रकृया सामान्यतया १४ शृङ्खलाको योजना विधिमा आधारित छ, जुन केन्द्रिय योजनाको पनि आधार मानिन्छ। संविधानले आगामी बर्षको बजेट जेष्ठ मशान्त अगावै ल्याईसक्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। चित्र १७ मा विसंधानको मर्म बमोजिम सामान्य योजना तर्जुमा तथा बजेट तयारी चक्र देखाईएको छ।

चित्र नं. १८ : राष्ट्रिय योजना र बजेट चक्रमा “वास” आबद्धता

५.७ जलवायु परिवर्तन प्रतिरोधीता निर्माण र विपद् जोखिम व्यवस्थापन

जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरूले बारम्बार अनपेक्षित र चरम मौसम प्रकरणलाई निम्त्याउने गर्दछ र गरिबहरूलाई अधिकतर बाढी, पहिरो, खडेरी र प्रदूषित पानीको प्रकोपले सताउने गर्दछ। जलवायु प्रतिरोधी खानेपानी तथा सरसफाइका पूर्वाधार र दिगो सेवाहरूमा पहुँच प्राप्त गर्न समुदायहरूलाई सक्षम बनाउन साधन श्रोत सम्पन्न “वास” संस्थाहरूको विकास गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ। यसका लागि जलवायु परिवर्तनलाई जोखिमको रूपमा परिभाषित गरी योजना तयारी, कार्यान्वयन र अनुगमनका मध्यमले सम्बोधन गर्नु पर्ने हुन्छ।

विपद्हरूले प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रभावित गर्दछ तर त्यसको असर सबभन्दा बढी गरिब र संकटासन्नावस्थामा रहेका मानिसहरूलाई पर्दछ। विपद् पश्चात् तुरुन्तै प्राथमिकतामा पर्ने “वास” सेवाहरू बाँच्नका लागि पहिलो चरणमा आवश्यक पर्ने सेवाहरू हुन। आपत्कालहरूमा मृत्युको कारणहरू मध्ये झाडापखाला सम्बन्धी रोग हुने गर्दछन र यसको सोझो सम्बन्ध अपर्याप्त सरसफाइ, असुरक्षित पानी र स्वच्छताको कमीसँग रहेको हुन्छ। यस क्षेत्रले विपद् व्यवस्थापनमा आफ्नो क्षमतामा वृद्धि, “वास” सेवाहरूको पूर्वतयारी, प्रतिकार्य र पुनर्स्थापनको माध्यमबाट गर्ने छ र “वास” सेवाहरूमा विपद् र जोखिमको असरलाई न्यूनीकरण गर्ने कार्य सुनिश्चित गर्नको साथै भैपरि योजना समेत बनाउने छ।

५.८ क्षेत्रगत एकत्रीकरण

क्षेत्रगत एकत्रीकरण एउटा प्रक्रिया हो जहाँ क्षेत्रको लागि लगानी आन्तरिक वा विकास साझेदारहरूको सहयोग एक नीति, एक योजना तथा खर्च संरचना, सरकारको नेतृत्व र क्षेत्रगत रूपमा साझा पद्धतिहरूको अनुसरण गरिएको हुन्छ। यसका लागि साधारणतया श्रोतको निकास र जवादेहिताका लागि सरकारको कार्यविधिलाई सुदृढ गर्न प्रयास गरिन्छ र क्षेत्रगत कार्यक्रमको डिजाइन तथा कार्यान्वयनमा एक रूपता ल्याउन सूक्ष्म र बृहत् रूपमा क्षेत्रगत छलफल गरिन्छ र विकास साझेदारहरूको बीचमा र विकास साझेदार र सरकारको बीचमा बलियो सम्बन्ध स्थापना गरिन्छ।

समय क्रममा खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयले यस क्षेत्रलाई व्यापक बनाउँन सञ्चालनमा रहेका आयोजनाहरूलाई क्षेत्रगत प्राथमिकता, साझा योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा प्रतिवेदन गर्ने कार्यविधिहरूमा एकरूपता ल्याउन मद्दत गर्दछ। यसले एकैसाथ विभिन्न सहयोग विधिहरू अपनाउन सकिने कुरा तर्फ इङ्गित गर्दछ। क्षेत्रगत कार्यक्रम शुद्ध रूपमा आन्तरिक मामला हुन सक्छ वा विकास साझेदारहरू द्वारा क्षेत्रगत बजेट सहयोग, पूलफण्ड वा आयोजना विधिहरूको माध्यमले सहयोग गर्न सक्दछन्। केही विधिहरू अन्य भन्दा राष्ट्रिय प्रणालीहरूमा धेरै आबद्ध रहेका हुन सक्छन् तर जुनसुकै तवरद्वारा सहयोग गरिएको भएपनि त्यस्तो सहयोगको रूप, नीतिसम्मत, योजना सम्मत, बजेट सम्मत, र संयुक्त अनुगमनका प्रयासहरू एवम् राष्ट्रिय क्षेत्रगत समन्वय संयन्त्रहरूमा एकीकृत हुन सक्ने छ।

अध्याय छ क्षेत्रगत सोच, परिलक्ष्य र उद्देश्यहरू

६.१ क्षेत्रगत सोच तथा परिलक्ष्य

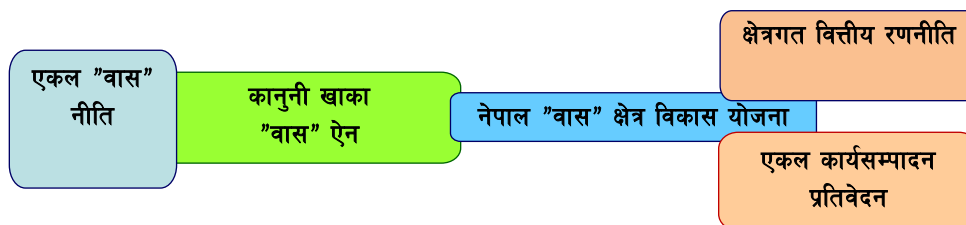
मानव विकासको लागि दिगो खानेपानी तथा सरसफाइका सेवाहरू सबैभन्दा शक्तिशाली चालक तत्वहरू हुन्। तिनिहरूले अवसरको विस्तार, मर्यादामा वृद्धि र स्वास्थ्य सुधारको गुणात्मक चक्र सिर्जना र वृद्धिमा सहयोग गर्दछन्।

२०७२ वैशाख १२ को भूकम्पभन्दा अगाडि नेपालले सन् २०१७ सम्म सबैका लागि आधारभूत स्तरको “वास” सेवाहरूको पहुँच पुर्याउने लक्ष्य तय गरेको थियो। महाभूकम्पको विनासको कारण सबैका लागि “वास” सेवाहरूको प्रबन्ध गर्न केही वर्ष ढिला हुन जाने देखिन्छ। अझैपनि, नेपालले “पहिलेको भन्दा अझ राम्रो पूर्वाधार बनाउने” भन्ने मान्यतामा सेवाको स्तरमा सुधार र समुदायहरूसँग मिलेर सेवालार्ई पुनर्स्थापित गर्ने कार्य अझ जोखिम प्रतिरोधी बनाइने छ।

दूरदृष्टि (सोच) : नेपालमा बसोबास गर्ने सबैका लागि जहाँ र जहिले पनि सुरक्षित, पर्याप्त, सर्वसुलभ, स्वीकार्य र किफायती खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरू मार्फत जनस्वास्थ्य र जनताको जीवनस्तरमा सुधार।

परिलक्ष्य (ध्येय): प्रभावकारी, संवेदनशील, पारदर्शी र जबाफदेही “वास” क्षेत्र हुने छ। क्षेत्रगत सोचलाई साकार पार्न एकल “वास” ऐन, एकल राष्ट्रिय “वास” नीतिगत खाका, एउटै मन्त्रालय अन्तर्गत सञ्चालित एकल क्षेत्रगत विकास योजना र एकल “वास” कार्यसम्पादन प्रतिवेदनको अनुसरण गरिने छ।

चित्र नं. १९ : क्षेत्रगत शासकीय सुधार

६.२ क्षेत्रगत योजनाका उद्देश्यहरू

यो क्षेत्रगत विकास योजनालाई एघार वटा विषय शीर्षकहरूमा समेटिएको छ। यी विषय शीर्षकहरू यस योजनाका रणनीतिक उद्देश्यहरू हुन् र तिनले थप विस्तृतमा हरेक उद्देश्यका लागि कार्यकलापहरू, लक्ष्यहरू, सूचकहरू तथा लागत अनुमान समेत प्रस्तुत गरेका छन्। यो क्षेत्रगत विकास योजना प्रभावकारी, कुशल र दिगो “वास” सेवाहरूको प्रवाह सुनिश्चित गर्ने एक रणनीतिक खाका हो। क्षेत्र विकास योजनाको मुख्य उद्देश्य निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- क्षेत्रगत सुशासन र प्रभावकारितामा सुधारका माध्यमबाट “वास” सेवाहरूलाई सबैको पहुँचमा पुऱ्याउंदै सेवाको स्तरमा सुधार ल्याउने।
- विद्यमान क्षेत्रगत मुद्दाहरू एवम् भविष्यमा विकसित हुन सक्ने परिदृश्यहरूको सम्बोधन गर्ने।
- यस क्षेत्रको प्रभावकारी कार्यक्रम निर्माण एवम् सुसङ्गत र सामञ्जसीय ढङ्गले कार्यान्वयन गर्नका लागि क्षेत्रगत प्राथमिकता र रणनीति स्पष्ट गर्दै क्रमशः क्षेत्रगत एकत्रीकरण (Sector Convergence) गर्नु।
- राष्ट्रिय प्राथमिकताहरू, रणनीतिहरू, मानकस्तरहरू एवम् कार्यविधिहरूका तहत सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई प्रभावकारी “वास” सेवा प्रवाहको कार्यक्रम निर्माण एवम् व्यवस्थापनका लागि मार्गनिर्देशन तथा अभिप्रेरित गर्ने।
- सबै नेपाली नागरिकहरू सम्म सुचारु र दिगो “वास” सेवाहरूको पहुँचको सुनिश्चितता गर्न यस क्षेत्र विकास योजना सङ्ग तादात्म्य हुने गरी सक्षमकारी नीति, कानुनी एवम् नियमनकारी खाका, सेवा प्रवाहको लागि स्पष्ट संस्थागत संयन्त्र, वित्तीय प्रबन्धहरू, क्षमता अभिवृद्धि, परिष्कृत समन्वय र कार्यसम्पादन अनुगमन पद्धति लागू गर्नु।

६.३ क्षेत्रगत विकास योजनाको समयावधि

यो क्षेत्रगत विकास योजनाको समयावधि २०७३-२०८७ साल अर्थात् (ई २०१६-२०३०) सम्मको हुने छ र विश्वव्यापि दिगो विकास लक्ष्यहरूसँग आवद्ध छ। यो योजनालाई तीन चरणमा विभाजन गरी प्रत्येक पाँच/पाँच वर्षको अवधिको आधारमा तत्कालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन चरणमा विभाजन गरिएको छ। यो एउटा रोलिङ्ग योजना हुनेछ र प्रत्येक पाँच वर्षमा अद्यावधिक गरिने छ।

तालिका ८ : क्षेत्रगत योजनाको अवधि र लक्ष्यहरू

अवधि	लक्ष्यहरू
तत्कालीन चरण (ई २०१६-२०२०)	सबैको आधारभूत “वास” सेवाहरूमा पहुँच, सेवाको स्तरमा सुधार (मध्यम २५% / उच्च १५%) जनसंख्या
मध्यकालीन चरण (ई २०२१-२०२५)	सेवाको स्तरमा सुधार (मध्यम ४०% / उच्च ३०%) जनसंख्या, कार्यक्षमता र दिगोपना सुधार
दीर्घकालीन चरण (ई २०२६-२०३०)	सेवाको स्तरमा सुधार (मध्यम ५०% / उच्च ५०%) जनसंख्या प्रभाव लेखाजोखा

समग्रमा १५ वर्षे विकास योजनाले मुलुकको सन् २०३० को दीर्घकालीन सोच साकार पार्नमा योगदान पुऱ्याउने छ। पहिलो चरण पुरै र दोस्रो चरणको पहिलो दुई वर्षको योजनाको कार्यान्वयनले निम्न उल्लेखित “वास” उपलब्धिहरू द्वारा नेपाललाई सन् २०२२ सम्ममा विकासशील राष्ट्रमा प्रवर्द्धन गर्न गति दिने छ:

- पानी जन्य रोगहरूमा कमी आउने छ,
- विद्यालयमा पानी तथा सरसफाइका सुविधाहरूको पहुँच अभिवृद्धिले छात्राहरू विद्यालय बीचमा नै छोड्ने दरमा कमी आउने छ,
- शिशु तथा बाल रुग्णता र मृत्यु दरमा कमी आउने छ, र
- मानव विकास सूचकाङ्कमा बढोत्तरी हुने छ ।

अध्याय सात

खानेपानी, सरसफाइ प्रणाली तथा सेवाको स्तर वर्गीकरण

७.१ सेवा क्षेत्रहरूको वर्गीकरण

खानेपानी र सरसफाइ कार्यान्वयनलाई ग्रामीण र सहरी विभाजनको अर्थमा व्यक्त गर्ने संसारभरि सामान्य अभ्यास रहँदै आएको देखिन्छ। तर, यो क्षेत्रगत विकास योजनाले वास कार्यान्वयनलाई सेवा स्तरको दृष्टिबाट हेर्ने प्रयत्न गरेको छ। पानीका स्रोतहरूको प्रकार, पूर्वाधार, सञ्चालन ढाँचाहरू आदिका फलस्वरूप लागतमा भिन्नता आउनसक्छ, तर अन्तिम उद्देश्य भनेको ग्रामीण र सहरी क्षेत्रको विभेद नगरी सबैका लागि सुरक्षित र धान्न सक्ने रूपले खानेपानी र सरसफाइ सेवाहरू पुऱ्याउनु हो।

यसबाहेक, नेपालमा सहरी-ग्रामीण क्षेत्रको सीमाहरू एक आपसमा अस्पष्ट र खप्टिएको स्थितिमा छन्। कतिपय ग्रामीण बस्तीहरूमा उच्चस्तरको खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा सञ्चालन गरिएको छ भने कतिपय नगरपालिका क्षेत्रहरूमा आधारभूत स्तरको खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको प्रबन्ध सम्म पनि अझै गर्न सकिएको छैन। त्यसो भएता पनि सेवाको पहुँचको प्रतिवेदन र योजना तर्जुमाको दृष्टिकोणले र दुवै क्षेत्रहरूको सन्तुलित विकासको सुनिश्चितता गर्न सेवा क्षेत्र वर्गीकरण गर्न आवश्यक ठानिएको छ।

७.१.१ ग्रामीण क्षेत्र

संविधानले नेपालमा संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय गरी तीन तहका सरकारका संरचनाहरू रहने परिकल्पना गरेको छ। स्थानीय स्तर अन्तर्गत गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला सभा हुने छन्। गाउँपालिका र नगरपालिकाहरूको वडाहरूको संख्या संघीय कानूनले निर्धारण गर्ने छ। प्रत्येक संरचनाको शासकीय कानूनको तर्जुमा पश्चात् "वास"का साथै विकासका योजना तर्जुमा र क्षेत्रगत कार्य व्यवस्थापनको लागि महत्वपूर्ण हुने छ।

नयाँ शासकीय संरचनामा जिल्ला स्तरीय निकायमा कार्यकारी अधिकार नरहने, केवल समन्वयकारी भूमिका रहने व्यवस्था गरिएको छ। स्थानीय निकायहरूको पुनर्संरचनाको काम पनि चली रहेको छ। छिमेकी केही गाविसहरू गाभेर नयाँ स्थानीय सरकारका रूपमा गाउँपालिकाहरू गठन हुने अपेक्षा गरिएको छ। यहाँ "गाविस" शब्दले भौगोलिक क्षेत्र र निर्वाचित र मनोनीत गाविस कार्यकारी समिति दुवैलाई जनाउँदछ।

७.१.२ सहरी क्षेत्रको वर्गीकरण

सहरी क्षेत्रहरू आर्थिक वृद्धिका इन्जिनहरू हुन जसले नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादनको करिब दुई तिहाइ अंश ओगटेको देखिन्छ। अव्यवस्थित सहरी वृद्धिले वातावरणीय खतराहरू निम्त्याउन सक्छ जसले यदि आर्थिक अवसरहरू र खानेपानी सरसफाइ लगायत सहरी सेवाहरू जनसँख्यीक वृद्धि सँग तादात्म्य भएन भने सहरी गरिबीलाई बढाउन पनि सक्दछ।

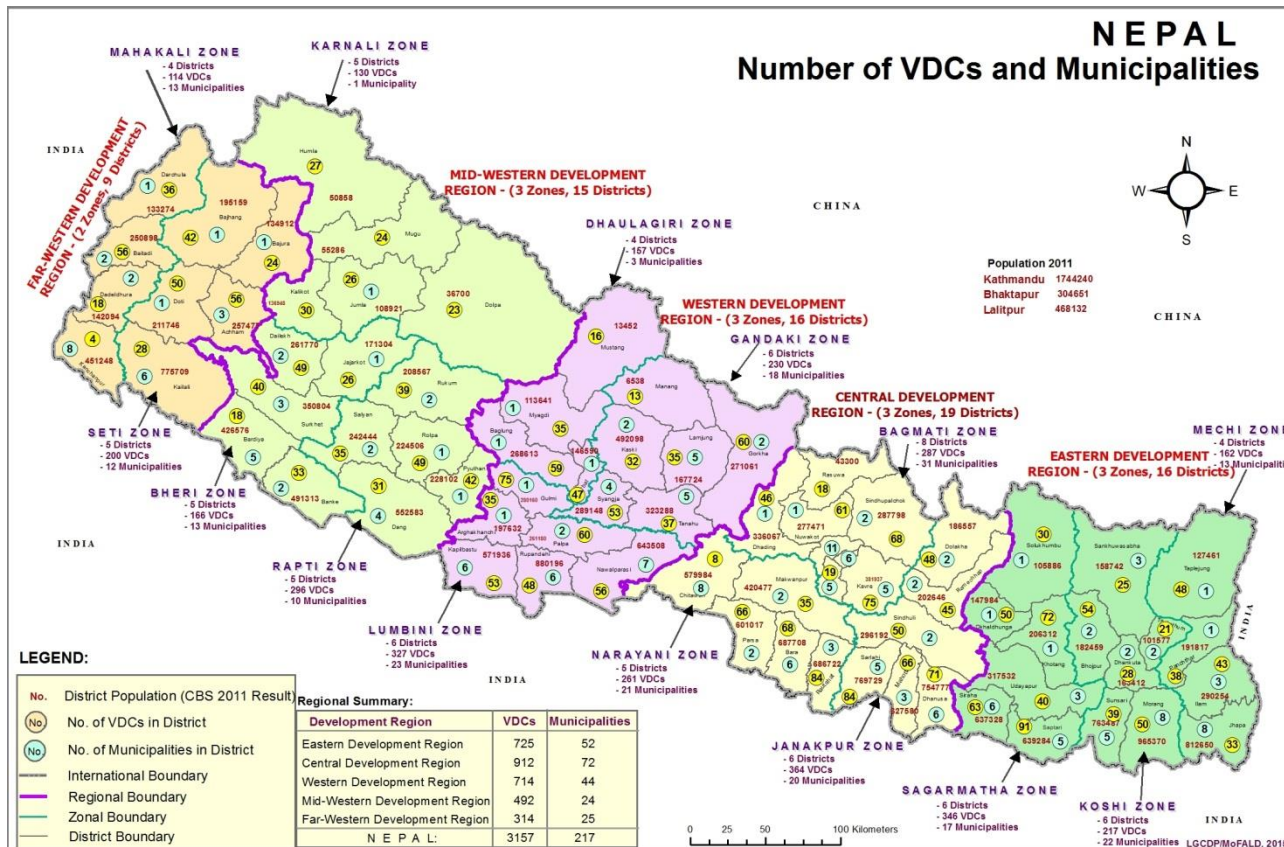
तालिका ९: सहरी क्षेत्रहरूको वर्गीकरण

सहरी क्षेत्र	न्यूनतम जनसंख्या	वार्षिक राजश्व (रु. लाख)	न्यूनतम आवश्यक पूर्वाधार संरचना
महानगरपालिका	३००,०००	१०००	बिजुली, सडक, खानेपानी र सञ्चार
उपमहानगरपालिका	१००,०००	५००	बिजुली, सडक, खानेपानी र सञ्चार
नगरपालिका	२०,००० (१०,००० हिमाली र पहाडी क्षेत्रहरू)	२० (१० हिमाली र पहाडी क्षेत्रहरू)	बिजुली, सडक, खानेपानी र सञ्चार
राष्ट्रिय सहरी नीति, २०६४ मा परिभाषित तथा बिस्तारीत			
मझौला सहर	१०,०००-५०,०००	राजस्वको मापदण्ड छैन तर जनघनत्व प्रति हेक्टरमा १० जना र कम्तीमा पनि ५०% जनसंख्या गैह्रकृषि क्षेत्रमा संलग्न भएको	आधारभूत सुविधाहरू जस्तै ग्रिड विद्युत्, सञ्चार, माध्यमिक विद्यालय, स्वास्थ्य सेवाहरू
साना सहर	५,०००-४०,०००		

स्रोत : सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ नीति, २००७

सहरी क्षेत्रहरूको वर्गीकरण परिवर्तन हुँदै आएको छ जुन वर्तमान अवस्थाको संरचना, जनसंख्या र संभावित राजस्व सङ्कलनको आधारमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, र राष्ट्रिय सहरी नीति मा परिभाषित गरिए अनुसार हुने गर्दछ । सहरी क्षेत्रको वर्गीकरण तलको तालिकामा दिइएको छ ।

चित्र २०: गाउँ तथा नगरपालिका क्षेत्रहरूको अबस्थिति

७.२ खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणाली वर्गीकरण

“वास”क्षेत्र विकास योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि प्रणाली वर्गीकरण महत्वपूर्ण छ । यसले सरोकारवालाहरूको भूमिका र जिम्मेवारीलाई स्पष्ट मात्र नगरी प्रत्येक सरोकारवालाले गर्नुपर्ने आवश्यक कार्यहरू पनि देखाउँदछ ।

७.२.१ पृष्ठ टिप्पणी

१. खानेपानी प्रणालीको वर्गीकरण आकार र प्रकारको आधारमा गरिएको छ जहाँ खानेपानी र ढल सुविधाहरूलाई प्रणालीको अभिन्न अङ्गका रूपमा हेरिनु पर्दछ ।

२. खानेपानी सेवाप्रदायक व्यवस्थापक भन्नाले सहकारी, निर्माण व्यवसायी, कन्सेसनर, निजी सञ्चालक, गैर सरकारी संस्था, आदि लाई जनाउँछ ।

३. सबै पानीका स्रोतहरू हालको कानुनी व्यवस्था अनुसार राज्यको स्वामित्वमा हुनेछ भने निर्माण गरिएका संरचनाहरू निजी सम्पत्ति पनि हुन सक्नेछन् ।

४. ग्रामिण क्षेत्रमा फोहरमैला व्यवस्थापनको जिम्मा खानेपानी सेवाप्रदायकको हुनेछ भने, नगरक्षेत्रमा सम्बन्धित नगरपालिकाको हुनेछ ।

(५) खानेपानी सरसफाइ प्रणाली संचालनमा प्रतिस्पर्धा श्रृजना गर्न सक्नु यस क्षेत्रको सुधार प्रकृयाको अहम् सवाल रहेको छ । “वास”को पूर्वाधार तथा सेवा प्रवाहमा निजी क्षेत्रको संलग्नता तालिका १० मा उल्लेख गरिए झैं विभिन्न रूपका हुन सक्छन् ।

तालिका १०: प्रणालीको वर्गीकरण र भूमिका विवरण

खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीको किसिम, आकार तथा प्रकार		आवश्यक न्यूनतम मुख्य मानव श्रोत	नियमन र निगरानी	वित्तीय व्यवस्थापन तथा निर्माण	प्रणालीमा स्वामित्व	सेवा वितरण		
						प्रावधान	उत्पादन	
एकल धारा	खानेपानी	मूल, कुवा, पँधेरो एकल धारा, र हाते पम्प	ग्रामीण मर्मत सम्भार कार्यकर्ता	संघीय र/ वा प्रादेशिक सरकार	स्थानीय सरकार+/ उपभोक्ता	स्थानीय सरकार (निजी प्रणाली बाहेक)	स्थानीय सरकार+/ उपभोक्ता	उपभोक्ता
	सरसफाइ	स्थलगत सरसफाइ			उपभोक्ता	उपभोक्ता	उपभोक्ता	उपभोक्ता
साना	खानेपानी	५० धारा/घरधुरी भन्दा कम	ग्रामीण मर्मत सम्भार कार्यकर्ता	संघीय र/ वा प्रादेशिक सरकार	स्थानीय+/ प्रादेशिक सरकार+/ उपभोक्ता+/ अन्य	स्थानीय+/ प्रादेशिक सरकार	स्थानीय सरकार	उपभोक्ता समिति/ सेवा प्रदायक
	सरसफाइ	स्थलगत सरसफाइ, फोहरमैला व्यवस्थापन			उपभोक्ता +/समुदाय	उपभोक्ता +/समुदाय	उपभोक्ता +/समुदाय	उपभोक्ता +/समुदाय
मध्यम	खानेपानी	१ - १००० धारा/घरधुरीहरू	सव-इन्जिनियर	संघीय र/ वा प्रादेशिक सरकार	प्रादेशिक+/ स्थानीय सरकार + समुदाय/ अन्य	प्रादेशिक+/ स्थानीय सरकार	स्थानीय सरकार	उपभोक्ता समिति/ सेवा प्रदायक
	सरसफाइ	सेप्टेज वा फोहरमैला व्यवस्थापन			प्रादेशिक+/ स्थानीय सरकार+/ समुदाय +/ निजी क्षेत्र	प्रादेशिक+/ स्थानीय सरकार+/ समुदाय+/ निजी	स्थानीय सरकार	उपभोक्ता समिति / सेवा प्रदायक

खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीको किसिम, आकार तथा प्रकार		आवश्यक न्यूनतम मुख्य मानव श्रोत	नियमन र निगरानी	वित्तीय व्यवस्थापन तथा निर्माण	प्रणालीमा स्वामित्व	सेवा वितरण		
						प्रावधान	उत्पादन	
ठूला	खानेपानी	१००० - ४००० धारा/घरधुरीहरू	सिभिल इन्जिनियर + वित्त + प्रशासनिक कर्मचारी	संघीय र/ वा प्रादेशिक सरकार	संघीय +/ प्रादेशिक सरकार+/ समुदाय+/ निजी क्षेत्र	संघीय +/ प्रादेशिक सरकार+/ निजी	स्थानीय सरकार	उपभोक्ता समिति / सेवा प्रदायक
	सरसफाइ	सेप्टेज वा फोहोरपानी वा ढल व्यवस्थापन	“वास” इन्जिनियर + वित्त र प्रशासनिक कर्मचारी		संघीय +/ प्रादेशिक सरकार+/ समुदाय+/ निजी क्षेत्र	संघीय +/ प्रादेशिक सरकार+/ निजी	स्थानीय सरकार	सेवा प्रदायक
		फोहोरमैला व्यवस्थापन	सब- इन्जिनियर + वित्त + प्रशासनिक कर्मचारी		संघीय +/ प्रादेशिक सरकार +/समुदाय +/निजी क्षेत्र	संघीय +/ प्रादेशिक सरकार+/ निजी	स्थानीय सरकार	सम्बद्ध नगर संयन्त्र, सेवा प्रदायक
बृहत्	खानेपानी	४००० भन्दा बढी धारा/घरधुरीहरू :	“वास” इन्जिनियर + वित्त र प्रशासनिक कर्मचारी	संघीय र/ वा प्रादेशिक सरकार	संघीय +/ प्रादेशिक सरकार +/ समुदाय +/ निजी क्षेत्र	संघीय +/ प्रादेशिक सरकार+/ निजी	स्थानीय सरकार	सेवा प्रदायक
	सरसफाइ	सेप्टेज वा फोहोरपानी वा ढल व्यवस्थापन	“वास” इन्जिनियर + वित्त र प्रशासनिक कर्मचारी		संघीय +/ प्रादेशिक सरकार +/ समुदाय +/ निजी क्षेत्र	संघीय +/ प्रादेशिक सरकार+/ निजी	स्थानीय सरकार	सेवा प्रदायक
		फोहोरमैला व्यवस्थापन	सिभिल इन्जिनियर + वित्त + प्रशासनिक कर्मचारी		संघीय +/ प्रादेशिक सरकार +/समुदाय +/निजी क्षेत्र	संघीय +/ प्रादेशिक सरकार+/ निजी	स्थानीय सरकार	सम्बद्ध नगर संयन्त्र, सेवा प्रदायक

तालिका ११ : खानेपानी र सरसफाइ प्रणालीहरूमा निजी क्षेत्रको सहभागिताको प्रकार

विकल्पहरू	स्वामित्व	व्यवस्थापन	लगानी	जोखिम	अवधि (वर्ष)	उदाहरण
सेवा संज्ञौता	सार्वजनिक	सहभाजित	सार्वजनिक	सार्वजनिक	१-२	फिल्ल्याण्ड, महाराष्ट्र (भारत)
व्यवस्थापन संज्ञौता	सार्वजनिक	निजी	सार्वजनिक	सार्वजनिक	३-५	जोहान्नेसबर्ग (दक्षिण अफ्रिका), अट्लान्टा (अमेरिका)
पट्टा	सार्वजनिक	निजी	सार्वजनिक	सहभाजित	८-१५ (काठमाण्डौ-३०)	अब्रिजान (आइभरीकोष्ट), डाकार (सेनेगल), काठमाडौं (नेपाल)
छुट	सार्वजनिक	निजी	निजी	निजी	२०-३०	मनिला (फिलिपिन्स), जाकार्ता (इन्डोनेसिया)
निजीकरण	निजी	निजी	निजी	निजी	असीमित	चिले, संयुक्त अधिराज्य

स्रोत : मानव विकास प्रतिवेदन, २००६, अभाव भन्दा पर : ऊर्जा, गरिबी र विश्वव्यापी पानी संकट

७.३ खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको स्तर वर्गीकरण

प्रणालीको वर्गीकरणसँगै दीर्घकालीन प्रभावकारी सेवा स्तरको वर्गीकरण पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । यसले योजनाको आधारको रूपमा काम गर्दछ साथै यसको आवश्यक लगानीको पनि निकर्योल गर्दछ ।

७.३.१ खानेपानी सेवाको स्तर वर्गीकरण

खानेपानी सेवाको स्तर वर्गीकरणले १) स्वास्थ्यका दृष्टिले खानेपानीको आवश्यकता २) प्रणालीलाई आवश्यक पर्ने प्रावधानहरू र ३) खानेपानी सेवा प्रदायकले प्रदान गर्ने सेवाको आवश्यक पर्ने पूर्वशर्तहरू आदि कुराको समीक्षा गर्दछ ।

तालिका १२ : विस्तृत सूचकाङ्क सहित खानेपानी सेवाको स्तर बर्गीकरण

पारामितिहरू		सेवा स्तर			
		निम्न स्तरीय	आधारभूत	मध्यम	उच्च
आवश्यकता (Needs)	परिमाण (एलपिसिडी)	२५ — ४५	४५ — ६५	६५ — १००	१०० — १५०
	स्वच्छता	संभव नभएको (जबसम्म मुहानमै अभ्यास गरिँदैन)	सबै आधारभूत व्यक्तिगत र खाद्य स्वच्छता संभव हुने; कपडा धुन र नुहाउन अपुग	सबै आधारभूत व्यक्तिगत र खाद्य स्वच्छता सुनिश्चित भएको; कपडा धुन र नुहाउन पनि सुनिश्चित हुने	सबै स्वच्छताका आवश्यकताहरू पुरा हुने
गुणस्तर (Water Quality)		पिउन योग्य	राष्ट्रिय गुणस्तर मानक (ग्रामीण मापदण्ड) पुरा गर्छ	राष्ट्रिय गुणस्तर मानक पुरा गर्छ ।	राष्ट्रिय गुणस्तर मानक पुरा गर्छ
सुलभ पहुँच (Accessibility)		२५% भन्दा कम उपभोक्ताले निजी धारा जडान गरेको	२५% भन्दा बढी उपभोक्ताले निजी धारा जडान गरेको	१००% उपभोक्ताले निजी धारा जडान गरेको	१००% उपभोक्ताले निजी धारा जडान गरेको
विश्वसनीयता (Reliability)	वितरण अवधि (घण्टा/दिन)		८ (अधिक माग समयमा)	१२ (दिनको समयमा)	२४ (चौबीसै घण्टा)
	निरन्तरता (Continuity)		एक महिनामा एक पटकसम्म रोकावट हुने	तीन महिनामा एक पटकसम्म रोकावट हुने	१२ महिनामा एक पटकसम्म रोकावट हुने
लचकता (Resiliency)			अवरुद्ध सेवा २ दिन भित्र सुचारु हुने	अवरुद्ध सेवा १ दिन भित्र सुचारु हुने	अवरुद्ध सेवा १ दिन भित्र सुचारु हुने
सेवाको दृढाङ्गता (Robustness)				प्रणालीले सेवाको मानकमा संझौता नगरी थप १०% अचानक श्रृजित माग धान्न सक्ने	प्रणालीले सेवाको मानकमा संझौता नगरी थप १०% अचानक श्रृजित माग धान्न सक्ने
सेवा सन्तुष्टि स्तर (Service Satisfaction) (वार्षिक सर्वेको आधारमा)				७५%	९०%

टिप्पणी:

१. साधारण अवस्थामा निम्नस्तरीय सेवा मान्य हुने छैन । यद्यपि आपत्कालिन अवस्थामा SPHERE Guideline लाई अनुसरण गर्न सकिन्छ ।

२. यो सेवाको मानकहरू नयाँ, पुनर्स्थापना गरेका र स्तरोन्नती गरेका प्रणालीहरूमा लागू हुनेछ । हाल संचालनमा रहेका प्रणालीहरूलाई यी मापदण्ड पुरा गर्ने गरी स्तरोन्नती गर्नुपर्ने छ ।

खानेपानी सेवा स्तरको वर्गीकरण गर्दा यो क्षेत्रगत योजनाले जिवनका लागि न्यूनतम आधार र आधारभूत खानेपानीको आवश्यकता तल दिए अनुसार सुझाएको छ ।

तालिका १३ : मानवको लागि बाँच्नको लागि खानेपानी
आवश्यकता (प्रति व्यक्ति)

क्रियाकलाप	औसत लिटर/दिन	सीमा/दिन
खानेपानी	३	२-५
नुहाउने	१०	७-१५
अन्य सरसफाइ	७	५-१०
पकाउने र भान्साको लागि	५	४-१०
जम्मा	२५	

तालिका १४ : मानवको लागि आधारभूत खानेपानी
आवश्यकता (प्रति व्यक्ति)

क्रियाकलाप	लिटर/दिन	सीमा/दिन
खानेपानी	५	२-५
नुहाउने	२०	१०-३०
सरसफाइ	२५	२०-३५
पकाउने र भान्साको लागि	१५	१०-२०
जम्मा	६५	

७.४.२ सरसफाइ सेवाको स्तर वर्गीकरण

तालिका १५: विस्तृत सूचकाङ्क सहित सरसफाइ सेवाको स्तर वर्गीकरण

सेवाको स्तर	सुलभता	सुविधाका प्रकारहरू/ इन्टरफेस	प्रयोग	विश्वसनीयता	वातावरण संरक्षण
सुधारिएको सेवा	प्रत्येक परिवारको वास स्थानको कम्पाउन्ड भित्र कम्तीमा एक चर्पी भएको; चर्पीमा परिवारका सबैको समान पहुँच रहेको	प्रयोगकर्ताबाट दिसा छुट्याउने अप्रवेश्य पक्की स्ल्याव सहितको प्लेटफर्म भएको	घरका सबै सदस्यहरूले सुविधाको उपयोग गरेको	नियमित सञ्चालन मर्मत (खाल्डो सफा गर्ने समेत) सेवा सञ्चालन गर्न थोरै मात्र प्रयास आवश्यक पर्ने	वातावरणमा समस्याजनक प्रभाव नपर्ने / सुरक्षित विसर्जन (फोहर वस्तुको पुनः प्रयोग हुने गरेको)
	प्रत्येक सार्वजनिक स्थान वा संस्थामा पर्याप्त मात्रामा चर्पीको संख्या भएको; सबै प्रयोगकर्ताहरूको लागि सजिलै पहुँच रहेको	बाल-लैंगिक र अपांग-मैत्री	सबैलाई प्रयोगको लागि सुविधा उपलब्ध	नियमित सञ्चालन मर्मत (खाल्डो सफा गर्ने समेत) सेवा सञ्चालन गर्न थोरै प्रयास आवश्यक पर्ने; हेरविचार हुने गरेको र चर्पी सफा देखिएको; (सार्वजनिक चर्पीको दिगो सञ्चालन मर्मतको लागि अन्य व्यावसायिक अवसर सँगको आबद्धता)	
आधारभूत सेवा	प्रत्येक परिवारको वास स्थानको कम्पाउन्ड भित्र चर्पी भएको; घरपरिवारका कतिपय सदस्यका लागि सीमित पहुँच	प्रयोगकर्ताबाट दिसा छुट्याउने अप्रवेश्य पक्की स्ल्याव सहितको प्लेटफर्म भएको	घरका केही सदस्यहरूद्वारा मात्र सुविधाको उपयोग	हेरविचारको प्रमाण: चर्पी सफा रहेको; भरपर्दो सञ्चालन र मर्मत (खाल्डो खालि गर्ने समेत) को अभाव रहेको	वातावरणमा समस्याजनक प्रभाव नपरेको र सुरक्षित विसर्जन
सीमित 'सेवा'	साझेदारी गरिएको चर्पी; चर्पी घरदेखि १० मि. भन्दा पर रहेको; मौसमी पहुँच मात्र रहेको	प्रयोगकर्ताबाट दिसा छुट्याउने अप्रवेश्य पक्की स्ल्याव सहितको प्लेटफर्म	चर्पीको उपयुक्त प्रयोग नभएको	सञ्चालन र मर्मत (खाल्डो खालि गर्ने समेत) नभएको र चर्पीको हेरविचार वा सफा नगरेको	जनघनत्व वृद्धि सँगै वातावरणीय प्रदूषणमा वृद्धि
सुविधा नै नभएको	-	प्रयोगकर्ता र दिसा छुट्याउने व्यवस्था नभएको अथवा खुला दिसा गर्ने	चर्पी नै नभएको वा प्रयोग नभएको	सञ्चालन र मर्मत (खाल्डो खालि) नभएको र चर्पीको हेरविचार वा सफा नगरेको	जनघनत्व वृद्धि सँगै उल्लेख्य वातावरणीय प्रदूषण

अध्याय आठ

क्षेत्र विकास योजनाका विषय-क्षेत्रहरू

नेपालमा वास क्षेत्रका मुद्दाहरू सम्बोधन गर्न एकीकृत तथा अन्तरसम्बन्धित पद्धतिहरूलाई मान्यता दिनु आवश्यक छ । वास क्षेत्रलाई फराकिलो अर्थमा बुझ्दा संस्था, सङ्गठन, नीति र अभ्यास जसमा खानेपानीका स्रोतहरूको व्यवस्थापन, विविध जनसंख्या र उद्योगहरूका लागि खानेपानी सेवाहरूको प्रवाह समेत समेटिन्छ। चुनौतीहरूको दायरा र अधिकांश सङ्गठन र सरोकारवालाहरूको भूमिकाका आधारमा नतिजाहरूको सुधारको लागि तिनीहरू बीचको आपसी सहयोग र समन्वयको ढाँचा विभिन्न विषयक्षेत्रहरूमा व्यक्त गरिएको छ । खास गरी, सेवा प्रवाह बाहेक सरकारी निकायहरू, व्यावसायिक क्षेत्र र नागरिक समाज लगायत यि क्षेत्रहरूका माझमा सहकार्य र नविनताको प्रवर्धन गर्न नेतृत्वको भूमिकाका सम्बन्धमा यी विषयक्षेत्रहरूमा जोड दिइएको छ ।

८.१ सेवामा पहुँच तथा उपभोग

बिषयक्षेत्रको क्षेत्र : सेवामा पहुँच, सेवा नपुगेको स्थानमा पुर्याउने, उपयोग र लाभको खपत ।

बिषयक्षेत्रको उद्देश्य : वास सेवाहरूको पहुँचमा वृद्धि गरी सेवा नपुगेको स्थानमा सेवाको वृद्धि र उपलब्ध सेवा तथा लाभहरूको प्रभावकारी उपयोगिता सुनिश्चित गर्नु ।

बिषयक्षेत्रको नतिजा : उपलब्ध सेवाहरू र लाभहरूमा सबैको प्रभावकारी पहुँच र उपयोग हुनेछ ।

“वास” क्षेत्रमा पहुँच भन्नाले केवल भौतिक रूपको पहुँच होइन कि सेवाको उपयोग गरेबापत शुल्क तिर्ने क्षमता, प्रविधिको सजिलै उपयोग र सामाजिक समावेशिकरण समेतलाई बुझाउँछ ।

८.१.१ पहुँचमा सुधार

अझै करिब चालीस लाख वा १५% जनसंख्याको खानेपानी सेवामा र (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको २०६८) करिब १८% जनसंख्याको सरसफाइ सेवामा (खानेपानी तथा ढल निकास विभागको आ.व. २०७२/७३ को समीक्षा) पहुँच नपुगेको देखिन्छ । सेवामा पहुँच नपुगेकाहरू धेरैजसो दुर्गम र बिकट ठाउँमा रहेका आवादीमा वस्ने र सीमान्तकृत तथा सङ्कटासन्न समुदायहरू नै हुन, अथवा शक्ति, स्रोत र “वास” सेवाहरूलाई सफलतापूर्वक हासिल गर्ने सीपमा कमी भएकाहरू पनि हुन । खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूमा आम पहुँच सुनिश्चित गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तिसमा जे कारणहरूले छोडिएका भए पनि ती जनसंख्याको खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँच हुनु आवश्यक छ ।

८.१.१.१ खानेपानी

सामाजिक मनोवृत्ति, जात, जातीय समूहहरू, धार्मिक र व्यक्तिको जीर्ण विरामीको कारणले, अन्यथा भौतिक रूपले पहुँचमा नै रहेका, व्यक्ति वा समुदायहरू खानेपानीबाट बहिर्कृत हुन सक्छन् । अन्य समुदायहरू उद्देश्यपूर्ण बहिर्कृत गरिएकोभन्दा पनि लापर्वाहीका कारणले बहिष्करणमा परेका छन् । महिलाहरूको लागि सुरक्षाको चुनौतीहरू, अतिश्रम र निर्णय गर्न सक्ने हैसियतमा कमी जस्ता अतिरिक्त समस्याहरूलाई खानेपानीको योजना गर्दा सम्बोधन गर्नु पर्ने छ । अपाङ्गता भएका मानिस, जसको लागि थप मानव स्रोतको सहयोग आवश्यकता पर्दछ, त्यस्तो व्यक्ति तथा तिनीहरूको परिवारहरू दुबैको लागि पहुँचको चुनौती रहेको प्रस्ट देखिन्छ ।

दुर्गम तथा बिकट भौगोलिक स्थानमा खानेपानीको सेवाको पहुँच पुऱ्याउनु प्राविधिक र लागतको अवस्थाले चुनौतीपूर्ण रहेको छ । लामो दूरीमा अवस्थित मुहानबाट सञ्चालित खानेपानी सेवाको लागि धेरै पाइप आवश्यक पर्ने हुँदा महङ्गो पर्ने हुन्छ । होचो स्थानको स्रोतबाट अग्लो स्थानको समुदायमा खानेपानी लिफ्टिङ्ग गर्न उल्लेख्य प्राविधिक रेखदेख वा नविन सोच र लगानी आवश्यक पर्दछ । कहिलेकाहीं दुर्गम स्थानका समुदायहरू भौगोलिक अवस्थिति र सामाजिक कारणले सीमान्तकृत र सामाजिक रूपले पनि बहिर्करणमा परेका हुन्छन् ।

“वास” सेवाहरूबाट बञ्चितमा परेकाहरूको संख्या हेर्दा तिनीहरूको लागि आम पहुँचको आधारमा आधारभूत “वास” सेवा पुऱ्याउनु ठुलै चुनौतीप रहेको छ । साधन स्रोत, विगतका प्रयासहरू र गणितीय पद्धतिको परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा पहुँच नपुगेको स्थानमा सबैलाई खानेपानी र सरसफाइको सेवा पुर्याउनु एक दुरूह कार्य देखिन्छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- **सेवाको पहुँच नपुगेको स्थान फेला पार्ने :** पहुँच नपुगेको घर वा बस्तीहरूको पहिचान गरी देशभरि नक्साकन गरिने छ । जिपीएस प्रविधिको उपयोग गरी खानेपानीको सेवा पुगे नपुगेको बस्तीहरूको पहिचान र नक्सा तयार गरिने छ । यो कार्यले सेवा नपुगेको दुर्गम र विकट भौगोलिक धरातलका साथै सेवाबाट वञ्चित, सडकटासन्न समुदाय, शक्तिको कमी, स्रोत साधन र सीपहरूको कमी भएकाको पहिचान गर्न सघाउ पुऱ्याउने छ । सेवाको पहुँच नपुगेको जनसंख्याको तथ्याङ्क अनुगमन तथा मूल्याङ्कन विषयक्षेत्र अन्तर्गत सङ्कलन गरिने छ र क्षेत्रगत अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीसँग जोडिने छ ।
- **अनुगमन तथा मूल्याङ्कन क्षेत्रलाई अद्यावधि गर्न बस्तीहरूको तथ्याङ्क जिपीएस प्रणालीद्वारा गरिने छ:** खानेपानीका स्कीमहरूको अवस्थितिको तथ्याङ्क एनएमआइपीमा जिपीएस प्रविधिद्वारा अद्यावधि गरिने छ र सेवाको पहुँच पुगेको र नुगेको क्षेत्रहरू छुट्याइने छ यसो गर्दा सेवाको पहुँच नपुगेको बस्तीहरूमा विशेष ध्यानदिइने छ ।
- **जिल्लाको “वास” लगानी योजना स्कीमहरूको प्राथमिकीकरण र समताको आधारमा तयार गर्ने :** खानेपानी स्कीमहरूको प्राथमिकीकरण पहुँच पुगेको र नपुगेको सूचकाङ्कको आधारमा लगानी गर्नको लागि तयार गरिने छ । लगानी योजनामा पहुँच नपुगेको क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिइने छ ।
- खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूलाई समावेशी बनाउन सामाजिक बहिर्करणको विश्वासहरूमा परिवर्तन र समान पहुँचको सुनिश्चिता दिलाउने कानूनमा सुधार गर्न आवश्यक छ । दुर्गम र सामाजिक बहिर्करणमा परेका समुदायहरूलाई प्राविधिक, संस्थागत, व्यवस्थापकिय र बजेट मार्फत सहयोग दिइने छ र त्यस्तो सहयोग साधरण अवस्थामा भन्दा प्रतिव्यक्ति लागत बढि भएका योजनाहरूमा समेत दिइने छ ।
- सेवाहरूमा सुधारको लागि प्रावधानहरू तयार गरिने छन् । वर्तमान प्रणालीहरूलाई सेवाको स्तर अनुसार स्तरोन्नति गरिने छ । नयाँ आयोजनाहरूमा मध्यम वा उच्च स्तरको सेवाको लागि प्राथमिकता दिइने छ । सेवा प्रणालीहरूमा सार्वजनिक र सामाजिक धारा जडानलाई निरुत्साहित गरिने छ, हालका प्रणालीहरूलाई निजी धारा जडान प्रणालीको रूपमा स्तरोन्नति गर्ने र नयाँ आयोजनाहरूमा निजी धारा जडान गरिने छ ।
- खानेपानीको सुविधाहरू सबै विद्यालय, स्वास्थ्य सेवा केन्द्र, सार्वजनिक संस्थाहरू र सार्वजनिक स्थल समेतमा पुऱ्याइने छ ।

८.१.१.२ सरसफाइ तथा स्वच्छता

जनसंख्याको वृद्धिका साथै सहरहरूको अत्याधिक विस्तारको परिणाम स्वरूप वातावरणीय सरसफाइ सेवाहरूको प्रभावकारी योजना र सेवा प्रवाहको आवश्यकता भएको छ र यी नै नेपालका नगरपालिका र साना सहरहरूले यस क्षेत्रमा भोगेका मुख्य चुनौतीहरू हुन् । सरसफाइमा गरिएका लगानीले राम्रो आर्थिक प्रतिफल दिने गरेका छन् । विश्व स्वास्थ्य सँगठनको सन् २०१२ को एक अनुमानका अनुसार सरसफाइमा गरिएका लगानीले ५.५ गुणा सम्मको प्रतिफल प्राप्त हुने उल्लेख छ । खानेपानीमा हुने लगानी प्रतिफल २.० को हाराहारी मात्र रहने उल्लेख छ । सरसफाइमा पहुँचको वृद्धिले स्वास्थ्य, शिक्षा, लैङ्गिक समानता र गरिबी निवारणमा योगदान दिन्छ।

२०६८ को जनगणना अनुसार सहर जनसंख्याको ९१% जनसंख्यामा सरसफाइको पहुँच पुगेको देखिन्छ । यी मध्ये ३०% जनसंख्याको चर्पी ढल प्रणालीमा र ४८% को सेप्टिक ट्याङ्कमा जोडिएका छन्, यसले सहरमा प्रभावकारी स्थलगत सरसफाइ प्रणालीको व्यवस्थापन उपेक्षित रूपमा रहेको जनाउँछ । सहर वातावरणीय सरसफाइ र यसले वातावरण र सार्वजनिक स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव आउँदा दिनमा महत्वपूर्ण मुद्दाका रूपमा आउने छन् । यसबाहेक, सहर सरसफाइ ग्रामीण सरसफाइभन्दा जटिल रहेको छ किनकी यसले फोहोरपानीको व्यवस्थापन, वर्षाको पानी र ठोस फोहोरमैला व्यवस्थापन, जमिनको मुद्दाहरू र बहु-निकायहरूको संलग्नताका साथै विषम समुदायहरूलाई समावेश गर्दछ ।

८.१.१.३ पूर्ण सरसफाइ र स्वच्छता बानी-व्यवहार

सरसफाइ र स्वच्छता कार्यक्रमहरू २०६८ को सरसफाइ तथा स्वच्छता गुरु योजनाका आधारमा कार्यान्वयन गर्ने गरिएका छन्, यसलाई अझ प्रभावकारी बनाउन एक “पूर्ण सरसफाइ मार्गदर्शन” को खँचो महसुस गरिएको छ ।

सबै सरकारी निकाय, स्थानीय निकाय, विकास साझेदार, अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था र अन्य “वास” साझेदारहरूले “वास” आयोजनाहरूमा सरसफाइ र स्वच्छता कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्दा गुरुयोजना र मार्गदर्शनमा उल्लेख भएका सिद्धान्तहरूलाई पालना गर्नुपर्ने छ । गुरुयोजनाले स्थानीय निकायहरूको समन्वयमा गठित विभिन्न स्तरका समन्वय समितिहरूलाई अग्रपंक्तिका निकायहरूको रूपमा स्वीकार गरेको छ ।

पूर्ण सरसफाइ प्राप्तिका लागि बानीव्यवहारमा परिवर्तन हुन आवश्यक छ । धेरै गाविस, नगरपालिका र जिल्लाहरूले खुला दिसामुक्त घोषणा गरिसकेका छन् र अब अर्को चरणको कार्यक्रम भनेको पूर्ण सरसफाइ तिर फड्को मारि सरसफाइ आन्दोलनलाई देशभरि फैलाउनु हुने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- समुदायहरूलाई समावेशी, प्रभावकारी तथा दिगो पद्धतिको माध्यमबाट सरसफाइका खुडकिलाहरूमा सुधार गर्नको लागि पूर्ण सरसफाइ मार्गदर्शन तयार पारी देशभरि समानरूपमा कार्यान्वयन गरिने छ, यसले पूर्ण सरसफाइको प्रतिफल निकाल्नको लागि समुदायलाई सहयोग गर्ने छ । पूर्ण सरसफाइ मार्गदर्शनले सफा घर, समुदाय, गाउँ, नगरपालिका र जिल्लाको लागि स्पष्ट पद्धति र सूचकाङ्क समावेश गर्ने छ ।
- उपयुक्त स्वच्छता अवरोध विश्लेषणको आधारमा स्वच्छता प्रवर्द्धनलाई प्रासङ्गिक (Contextualized) बनाइनेछ ।
- विभिन्न परिप्रेक्ष्य र भौगोलिक अवस्थिति अनुसार जन-मैत्री पद्धति, प्रविधि तथा बानीव्यवहार परिवर्तन गर्ने सामाग्रीहरूको विकास गरिने छ । यसमा दिगो बानीव्यवहार परिवर्तन गर्न, उत्प्रेरित र वजारीकरण गर्नको लागि सही बानीव्यवहार परिवर्तन गर्ने अनुगमन सूचकाङ्कहरूको पनि विकास गरिने छ ।
- जिल्लामा जिल्ला “वास” सिसीको अगुवाको रूपमा रहेको जिल्ला समन्वय समितिको क्षमता सुदृढ गरी जिल्ला र गाविसमा काम गर्ने वातावरण तयार र नीति, कार्य मोडालिटी र पद्धतिमा एकरूपता ल्याइने छ ।

संस्थागत सरसफाइका सेवाहरूको दिगो पनाको सुनिश्चितताको लागि अनुगमन प्रणालीलाई अझ सुदृढ गरी सार्वजनिक र गरिने छ ।

८.१.१.४ स्थानीय योजना

खुला दिसामुक्त स्थितिमा भएको प्रगतिको परिमाणमात्मक वृद्धि र यसको दिगोपनामा हुने सुधार ग्रामीण सरसफाइको अनुकुल-वातावरणको सुदृढीकरणमा भर पर्दछ ।

खुदिमुको उच्च सफलताको दर र प्रतिफलको दिगोपना तर्फ डोच्याउँने कारकहरू, जस्तो एक ठाउँको प्रतिफल अन्य ठाउँको भन्दा किन राम्रो हुन्छ भन्ने कुराको विश्लेषण, स्थानीय कार्यक्रमको अभिन्न अंग हुनु पर्छ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- खुला दिसामुक्त क्षेत्रहरूको प्रमाणीकरणको अध्ययन गरिने छ र सुधारका कार्यहरूको तर्जुमा गरी दिगोपना सुनिश्चित गरिने छ ।
- स्थानीय निकायहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रको लागि रणनीतिक सरसफाइ योजना विकास गरी खुला दिसामुक्तिको भूमिकालाई विस्तारित गरि सरसफाइका लागि उच्च माग वृद्धि गर्ने छ र पूर्ण सरसफाइ प्राप्तिका लागि सरसफाइमा लगानी गर्ने छन् ।

८.१.१.५ सहरी सरसफाइ प्रणालीहरूमा सुधार

सहरी परिप्रेक्ष्यमा, फराकिलो दायरामा भन्नु पर्दा “सुधारिएको” सरसफाइ भन्नाले सरसफाइ शृङ्खलाको रूपमा पानीको प्रयोग गरी सेप्टिक ट्याङ्क सहितको पोअर फ्लस चर्पी देखि घरधुरीहरूको ढल प्रणालीमा जडान गरिएको र नगरक्षेत्रमा फोहोरपानी प्रशोधन सहितको ढल र नाली प्रणालीहरू पर्दछन् ।

चरम खुला दिसाको स्थितिबाट सुरक्षित रूपमा दिसा सङ्कलन, भण्डारण तथा विसर्जन र प्रशोधन वा ढल उत्सर्जनको रिसाइकलिङ्गले भिन्न भिन्न परिस्थितिमा भिन्नभिन्न चुनौतीहरू उत्पन्न गर्न सक्छन् । उच्च जनघनत्व भएको सहरी क्षेत्रको ढल प्रणालीहरूका स्पष्ट देखिने फाइदाहरू छन् । उपयुक्त ढल निकास प्रणाली नै मानव फोहोर देखि मानिस र खानेपानीलाई सुरक्षित तवरले छुट्टाउने बाटो हो र यो नै मानव विकासको पुरातन चुनौती पनि हो । तर ढल कतै सञ्चालको पहुँचमा सीमितता छ र पहुँच नपुगेको जनसंख्या धेरै छ भने सबै घरधुरीहरूलाई ढल सञ्चालले जोड्ने कार्यको पुँजीगत लागत अत्याधिक भई वहन सामर्थ्य भन्दा बाहिर भएको खण्डमा स्थलगत (On-site) सरसफाइ वा विकेन्द्रित प्रणालीहरू तत्काल वा मध्यकाल सम्मको लागि विकल्पको रूपमा लिन सकिन्छ ।

तीव्र सहरीकरणबाट निरन्तर बढ्दो जोखिमलाई सम्बोधन गर्नका लागि सहरी क्षेत्रहरूमा सरसफाइका मिश्रित ढाँचाहरूमा लगानी प्राथमिकिकरण गर्नु आवश्यक भै सकेको छ । हालैको नयाँ नगरपालिकाहरूको घोषणा पश्चात् नेपालको सहरी जनसंख्या ४०% हाराहारी पुगेको देखिन्छ (मोफाल्ड, २०७२)। यथेष्ट सरसफाइ सेवाहरूको प्रवाह तथा सबैका लागि बस्न योग्य सहरहरूको निर्माणका लागि नीतिगत एवम् संस्थागत सुधार, क्षमता निर्माणमा लगानी, सहरी सरसफाइ योजना तर्जुमा तथा लागत प्रभावी तौर तरिकाहरूको अवलम्बन गर्ने

तर्फ नगरपालिकाहरू तथा सेवा प्रदायकहरू लाई प्रोत्साहित गर्न लगानीका नुतन विधिहरू (पारस्परिक ढल प्रणालीका अलावा) पहिल्याउन तत्काल ध्यान केन्द्रित गर्नु आवश्यक छ ।

ढल प्रणाली: ढल प्रणाली एउटा महङ्गो प्रणाली हो । पारम्परिक ढल प्रणालीको लागि ठूलो लगानीको आवश्यकता पर्दछ र सञ्चालन मर्मतको लागि पनि महङ्गो पर्दछ । ती प्रणालीहरू सञ्चालन गर्नको लागि राम्रो साधन स्रोत भएको संस्थागत सेटअप, सही सञ्चालनको लागि उच्च नियमनकारी र कानून कार्यान्वयन गर्ने खाका र सीपयुक्त कर्मचारी पनि हुन आवश्यक छ । धेरै खानेपानी सेवा प्रदायकहरूले यी मापदण्डहरू पुरा गर्न सक्दैनन् र बढ्दै गइरहेका अव्यवस्थित सहरी बस्तीहरूको सेवाको प्रावधानहरूको लागि जटिल मागहरू पुरा गर्नु अतिरिक्त चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- सबै ठूला र मध्यम सहरहरूमा ढल सञ्चालको प्रक्रियाबद्ध योजना तयार गरिने छ ।
- ढल सञ्चाल र आधुनिक फोहोरपानी प्रशोधन प्लान्टहरू सहितको ढल प्रणालीको निर्माण र विस्तार गरिने छ ।
- दिसाजन्य लेदोबाट ग्याँस र ऊर्जा उत्पादन गर्न प्रोत्साहित गरिने छ ।
- कम आय भएको क्षेत्रहरूमा विकेन्द्रित फोहोरपानी प्रशोधन प्रणालीहरूको निर्माण गर्न प्रोत्साहित गरिने छ ।
- नगरपालिकाको स्वीकृत योजना बिना सहरका टोलहरूमा ढल प्रणालीहरूको निर्माणमा निषेध गरिने छ ।
- सहरी सरसफाइको लागि अन्तर-नगर सहयोग कार्यक्रम प्रवर्धनको लागि संभावना खोजिने छ र सबै प्रयासहरूलाई केन्द्रित गरिने छ ।

विकेन्द्रित फोहोरपानी प्रशोधन प्रणाली: विकेन्द्रित फोहोरपानी प्रशोधन प्रणालीहरू साधारणतया कम आय भएका सहरी तथा अर्ध-सहरी क्षेत्रहरूमा अनुसरण गरिएका छन् जहाँ केन्द्रिकृत ढल तथा फोहोरपानी प्रशोधन प्रणालीको पहुँचमा सीमितता छ । विकेन्द्रित फोहोरपानी प्रशोधन प्रणालीहरूको डिजाइन कम मर्मत खर्च र प्रविधि तथा ऊर्जा नलाग्ने गरी यान्त्रिकरण नगरिएको डिजाइन गरी समुदायको उच्च सहभागिताद्वारा निर्माण र सञ्चालन गरिएको हुन्छ । केही विकेन्द्रित फोहोरपानी प्रशोधन प्रणालीहरू नेपालमा सन् १९९७ देखि नै पारंपरिक प्रणालीको विकल्पको रूपमा निर्माण गरिएका छन् ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- मात्रामाभन्दा गुणस्तरमा ध्यान दिई दिगो व्यवस्थापनलाई सुनिश्चित गर्ने मार्ग निर्देशक सिद्धान्तमा विकेन्द्रित फोहोरपानी प्रशोधन प्रणालीको केन्द्रित गरिने छ ।
- यो प्रणाली कार्यान्वयनको लागि यी शर्तहरू पुरा भएको हुनुपर्ने छ : क) सरकारी वा सामुदायिक जग्गाको उपलब्धता, ख) समुदायले डिजाइन, कार्यान्वयन, सञ्चालन र मर्मत सँभारमा इच्छा देखाएको, ग) केन्द्रिकृत ढल प्रणालीको सञ्चालनमा पहुँच नभएको उपयुक्त समुदायको पहिचान, घ) कोषको उपलब्धता पहिचान सहितको सञ्चालन र मर्मतसँभार योजनाको विकास भएको, ङ) उपयुक्त डिजाइन मापदण्डहरू स्थापित भएको ।

वर्षादको पानी भल/नाला: नेपालमा दुवै संयुक्त र छुट्टै ढल प्रणालीहरूको प्रयोग गरिएको छ । काठमाडौं उपत्यकाले संयुक्त प्रणालीको अनुसरण गरेको र विराटनगर र वीरगन्जले छुट्टै प्रणालीहरूको अनुसरण गरेका छन् । धेरै नगरपालिकाहरू जो हालै गठन भएका छन् तिनिहरूमा नगर क्षेत्रको ढल र वर्षादको भल व्यवस्थापनको अवधारणा आउन अझै बाँकी छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- वर्षादको भल व्यवस्थापन गुरु योजनाको तयारी र सहरहरूमा बाढीको जोखिमको आधारमा नाली निर्माणलाई प्राथमिकता दिइने छ ।
- कालो पत्रे सडकसँगै निर्मित वर्षादको भल नालीलाई सहरी ढल प्रणाली बाट अलग गरिने छ ।

दिसाजन्य लेदो/सेप्टेज व्यवस्थापन: दिसाजन्य लेदोले यदि प्रशोधन नगरी पानी वा जमिनमा विसर्जन गरेमा वातावरणीय जनस्वास्थ्यमा जोखिम पैदा गर्दछ । नेपालमा हाल नगर स्तरीय दिसाजन्य लेदो व्यवस्थापन/सेप्टेज व्यवस्थापन गर्ने प्रदर्शन योग्य नमुना प्रणालीको अभाव छ । नेपालका ठूला सहरहरूमा पनि दिसाजन्य लेदो प्रशोधन गर्ने प्रणालीहरू सञ्चालनमा ल्याउन सकिएको छैन । केही सहरहरूमा निजी क्षेत्रले दिसाजन्य लेदो सेप्टिक ट्याङ्कबाट खालि गर्ने र सङ्कलन गर्ने कार्य गरेका छन् । तर प्रशोधन र विसर्जन गर्ने सुविधाहरूको अभावमा सरसफाइ सेवाको चक्र अधुरो रहने गरेको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त, यी प्रणालीहरूलाई दिगो रूपमा सञ्चालन तथा मर्मत सम्भार र व्यपारको लागि सहयोग गर्ने मोडालिटीको अभाव रहेको छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- सरकार, स्थानीय निकाय, समुदाय र घरहरूको लागि दिसाजन्य लेदो/सेप्टेज व्यवस्थापन, विशेषगरी साना सहरहरूमा पूर्ण सरसफाइ कार्यक्रम अघि बढाउनका लागि, प्राथमिक विकास मुद्दाको रूपमा रहेको छ । नेपालका साना सहरहरूमा दिसाजन्य लेदो/सेप्टेज व्यवस्थापनको सहयोगको लागि सेप्टिक ट्याङ्कका सजिला डिजाइन र दिसाजन्य लेदो/सेप्टेजको प्रशोधन प्रणाली, अपरेसन म्यानुअल र संगठनात्मक र नियामक खाका तयार गरिने छ ।
- उपयुक्त ढङ्गबाट व्यवस्थापन वा प्रशोधन गरिएको खण्डमा मानव दिसा पिसाबले कृषिको लागि महत्वपूर्ण श्रोतको काम गर्दछ । जस्तै: जब दिसा र पिसाबलाई छुट्टै उपयोग गरिन्छ, यसले प्राङ्गारिक मलको काम गर्दछ । मिश्रित रूपमा वा संयुक्त रूपमा उपयोग गरी ऊर्जा उत्पादन गर्न सकिन्छ । एफएसएम/एसएम प्रविधिमा स्वास्थ्य, कानुनी, सामाजिक मुद्दाहरूलाई ध्यान दिएर घटाउने, पुनःप्रयोग, रिसाइक्लिङ्गको विकल्पको खोजी गरिने छ ।

सहरी सरसफाइ सेवाहरूको लागि संस्थागत व्यवस्था: संस्थागत भूमिका र जिम्मेवारीको स्पष्ट नीतिको अभावबाट सहरी खानेपानी सेवा भन्दा बढी वातावरणीय सरसफाइमा असर पर्ने गरेको छ त्यसले गर्दा खण्डित योजनागत कार्य भएका छन् । सहरी क्षेत्रमा ढलहरूको सञ्चालन तथा मर्मत सँभार कार्यमा बहु-निकायहरूको संलग्नताले गर्दा नगरवासीहरूले आफ्ना समस्याहरूको समाधानतर्फ उपयुक्त निकायको खोजीमा नै धेरै समय बिताउनु परेको छ । सहरी क्षेत्रहरूमा सरसफाइको सेवा उपलब्ध गराउने मुख्य जिम्मेवार निकाय कुन हो स्पष्ट हुन आवश्यक छ ।

काठमाडौं उपत्यका : हाल काठमाडौं उपत्यकाभित्र सरसफाइ सेवामा संलग्न भएका संस्थाहरूमा काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड, नगरपालिकाहरू, अधिकार सम्पन्न वाग्मती सभ्यता एकीकृत विकास समिति रहेका छन् । काठमाडौं उपत्यकामा सरसफाइ सेवाको विकास र व्यवस्थापनको लागि जिम्मेवार मुख्य निकाय काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड हो भने केयुकेएलले काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डबाट लाइसेन्स लिई सरसफाइको सेवाहरू उपलब्ध गराइरहेको छ । तथापि सरसफाइ सेवामा केयुकेएलले उपलब्ध गराएको सेवामा धेरै ढल केन्द्रित छ र सरसफाइको अन्य पक्षहरूलाई ध्यान दिएको छैन ।

काठमाडौं उपत्यकाभित्र अन्य निकायहरू जस्तै काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरण, सडक विभाग र उपभोक्ता समितिहरू जो सडकको छेउमा सतही नालीहरू बनाउनका संलग्न हुने गर्दछन् । यद्यपि विभिन्न निकायहरू र प्रत्येक निकायको समन्वयको अभावले दीर्घकालीन योजना र डिजाइनलाई ध्यान नदिइ ढल प्रणालीहरूको कार्यान्वयन आ-आफ्नै आवश्यकता अनुसार गर्ने गरिएको छ । परिणाम स्वरूप ढलको डिजाइन र निर्माण गरिएको ढल प्रणाली त्रुटीपूर्ण हुन पुग्दछ । आफ्नो घरको हाताभित्रको र त्यस भन्दा बाहिर सार्वजनिक ढल सम्मको निर्माण र मर्मत सँभार गर्ने कार्यको जिम्मेवारी घरधनी कै हो ।

केयुकेएलले उपभोक्ताहरूबाट ढल सेवाको महसुल सङ्कलन गर्ने तर यसले फोहोरपानी सम्बन्धी सबै उपभोक्ताको गुनासोको सम्बोधन गर्दैन । उपत्यकामा काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरणले नै पूर्वाधारको योजना तयारी र नियमनकारी निकायको रूपमा भूमिका खेल्न सक्दछ । यो निकाय मार्फत ढल, बाटो, टेलिकम आदिको कार्य गरेमा अव्यवस्थित योजना र पूर्वाधार निर्माणमा सुधार भइ ठूलो मात्रामा स्रोतको बचाव गर्न सकिने थियो ।

अन्य नगरपालिकाहरू : नेपालमा अन्य नगरपालिकाहरू/सहरोन्मुख बस्तीहरूमा नगरपालिका, खापाढनिवि, सविभनिवि, अ/गैसस, उपभोक्ता समितिहरू सहरी सरसफाइमा संलग्न भएको अवस्था छ । नगरपालिका वा उपभोक्ता समितिहरू जस्ता निकायहरूले मात्र सहरी सरसफाइ सेवाहरूको सञ्चालन तथा मर्मत सँभार गरिरहेका छन् । खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डको कार्य क्षेत्रमा सरसफाइ पनि यसको जिम्मेवारी हुन सक्ने गरेको तर बोर्ड गठन भएको स्थानहरूमा सरसफाइको कार्य हुन सकिरहेको छैन । सहरी क्षेत्रको सरसफाइ सेवाहरूको विकास र व्यवस्थापन कुन निकायको जिम्मेवारीभित्र पर्दछ भन्ने बारे स्पष्टताको अभाव रहेको छ । तथापि बोर्डहरू सम्बन्धित नगरपालिकाहरूले सञ्चालन गरेका छन् र तिनीहरूले सरसफाइ सेवाहरूको जिम्मेवारी कुनै पनि समय बोर्डलाई दिन सक्छन् ।

साना सहरहरू: केही साना/सहरोन्मुख बस्तीहरू गाविस क्षेत्रमा छन् र तिनीहरूमा सरसफाइलाई हेर्ने सङ्गठनको बनावट नै छैन । स्थानीय निकायहरूको सरसफाइको कार्यान्वयन र दिगो सञ्चालन र मर्मत सँभार गर्ने क्षमतामा ठूलो अभाव देखिएको छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- सबै नगरपालिकाहरू, सहर, साना सहरहरूको लागि सहरी सरसफाइ सेवाहरूमा समर्पित संस्थागत निकाय व्यवस्था र नियमनकारी खाकाको विकास गरी परिभाषित गरिने छ । यसका लागि स्थानीय सरकारका इकाइहरू (नगरपालिकाहरू र

गाउँपालिकाहरू) “वास” सुविधाहरूको लागि संस्थागत निकायको रूपमा लिइने छ । सरकारी क्षेत्रगत निकायहरूले आफ्नो सरसफाइ विकास योजना अनुसार सरसफाइका पूर्वाधार निर्माणका लागि सघाउने छन् ।

- सरसफाइ योजनाको विकास र कार्यान्वयनकोलागि संस्थागत व्यवस्थापन र सञ्चालन क्षमता सुदृढ गरिनेछ। हालको ढल सञ्चालको लेखाजोखा गरी ढल जडान तथाइक अद्यावधि गर्नुका साथै सम्पत्ति व्यवस्थापन योजना तयार गर्नु पूर्वापेक्षा हुने छ ।
- खानेपानीको संरक्षण र फोहोरपानीको व्यवस्थापन अभ्यासमा स्वास्थ्य, स्वच्छता र बानीव्यवहार परिवर्तनका लागि समुदायको सहभागिता र सार्वजनिक शिक्षा दिने जस्ता विषयहरू आन्तरिक अवयव हुनेछन् ।

फोहोरपानी व्यवस्थापन:

विशेषगरी सहरी क्षेत्रका पानीका स्रोतहरू अप्रशोधित फोहोरपानी र स्थलगत सरसफाइ प्रणालीहरूबाट निस्कने दिसाजन्य लेदो नदीहरूमा विसर्जन गर्नाले नदीहरू अत्याधिक प्रदूषित भएका छन् । सहरी क्षेत्रहरूका घना अवस्थित सरसफाइका सुविधाहरू जस्तै सेप्टिक ट्याङ्क र खाल्टे चर्पीहरूले भूमिगत पानीको स्रोतहरूमा जोखिम निम्ताइरहेका छन् । यस्ता जोखिमहरूलाई न्यूनिकरण गर्न उपयुक्त वातावरणीय न्यूनिकरणका उपायहरूबाट चरणबद्ध रूपमा फोहोरपानी व्यवस्थापन सुधार र सतही तथा भूमिगत पानीको स्रोतहरूलाई संरक्षण गरिने छ ।

सहरी सरसफाइ योजना तर्जुमा: सहरी सरसफाइका मुद्दाहरू समाधान गर्न नेपाल सरकारले सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ नीति, २०६७, वाग्मती कार्य योजना, २०६७ र फोहोरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०६८ जस्ता नीतिहरू तथा कानून समेत कार्यान्वयनमा ल्याइसकेको छ । नेपाल सरकारले भरखरै “सफा सहर” कार्यक्रम पनि सञ्चालनमा ल्याएको छ जसमा पाँच अवयवहरू : फोहोरमैला व्यवस्थापन, पानी तथा फोहोरपानी व्यवस्थापन, हरियाली प्रवर्द्धन, प्रदूषण नियन्त्रण र सहरी सौन्दर्यता समावेश गरिएका छन् । अहिलेको चुनौती भनेको स्थानीय निकायको क्षमता वृद्धि र यी नीति अनुसार योजना तयार गरी लगानी गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने रहेको छ ।

सहरी सरसफाइ योजना भनेको सहरहरूको सरसफाइमा क्षेत्रगत विकासको माध्यमले ढल, विकेन्द्रित तथा स्थलगत सरसफाइ प्रणाली, एकीकृत पद्धतिहरू जस्तै घटाउने, रिसाइकिलिङ्ग गर्ने, पुनर्लाभ र नमुनाहरूलाई अर्को स्थानमा प्रदर्शन गर्ने रणनीतिक योजनाको प्रक्रिया हो । सहरी सरसफाइ योजनाले तलका मुख्य अवयवहरूलाई समावेश गर्ने छ र विशेषगरी सुकुमबासी बस्तीहरू र अनौपचारिक बस्तीहरूलाई ध्यान दिने छ ।

- सबै सहरहरूमा खुला दिसामुक्तको अवस्थालाई गति दिने र प्राप्त गर्ने,
- प्रशोधन सहितको ढल तथा नाली प्रणालीहरूको माध्यमद्वारा प्रभावकारी फोहोरपानीको व्यवस्थापन गर्ने,
- दिसाजन्य लेदो/सेप्टेज व्यवस्थापन र प्रशोधन,
- नगरपालिका भन्दा बाहिरका खानेपानी योजना भएका क्षेत्रमा ठोस फोहोरको दिगो व्यवस्थापनलाई सुदृढ गर्ने । नगरपालिका क्षेत्रमा ठोस फोहोरको व्यवस्थापन संबन्धित नगरपालिकाले नै गर्ने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- राष्ट्रिय सरसफाइ गुरु योजना, २०६८ र यसको कार्यान्वयनका लागि तयार पारिने पूर्ण सरसफाइको मार्गदर्शनका आधारमा नगरपालिकाहरूलाई सहरहरूको छुट्टाछुट्टै सरसफाइ योजना र मार्गदर्शन तयार गर्न सघाइने छ । पूर्ण सरसफाइका सिद्धान्तहरूलाई पुरा गर्न सहरलाई रणनीतिक पद्धति अपनाउन उत्प्रेरित गरिने छ ।

सहरी सरसफाइ योजना र रणनीतिले प्राविधिक पक्षहरू, उपयुक्त पूर्वाधार विकासको लागि रणनीतिक कार्यक्रमहरू समेत समावेश गरी स्थानीय र औद्योगिक फोहोरपानीका साथै अप्राविधिक पक्षहरू, अभौतिक पक्षहरूको विकास जस्तै क) सार्वजनिक जनचेतना र सहभागिता ख) नीति र नियमन ग) संस्थागत क्षमता घ) निजी क्षेत्रको संलग्नता ङ) गैर सरकारी संस्थाको संलग्नता च) वित्तीय तथा महसुल छ) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन जस्ता विषयहरू समेतलाई समेट्दछ ।

- सरकारले सबै किसिमको फोहोरपानीलाई नदी र कृषियोग्य जमिनमा विसर्जन गर्न फोहोरपानी गुणस्तर मापदण्ड तोक्ने छ। सतहको पानी र भूमिगतपानीको प्रदूषणको तिब्रताको आधारमा प्राथमिकता सहित मापदण्डको कार्यान्वयन गर्नेछ ।
- उपयुक्त प्रशोधनका साथै फोहोरपानी गुणस्तर मापदण्ड पुरा गरेको फोहोरपानीलाई सतही पानी/नदीमा विसर्जन गर्नु भन्दा कृषियोग्य जमिनमा उपयोगको लागि प्राथमिकता दिइने छ ।
- अस्पताल, व्यापारिक संस्था, औद्योगिक क्षेत्रहरूले फोहोरपानी प्रशोधन स्थलगत रूपमा नै प्रशोधन गर्नु पर्ने छ, जसले गर्दा सार्वजनिक ढलहरूमा फोहोरपानी विसर्जन गर्नु भन्दा पहिले मापदण्ड पुरा भएको हुने छ ।

८.१.१.६ तराई सरसफाइ कार्यक्रम

तराईका आठ जिल्लाहरू (सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सार्ही, रौतहट, बारा र पर्सा) मा केवल ३०-३५% सरसफाइमा पहुँच पुगेको छ (खापाढनिवि, २०७२)।

रणनीतिक कार्यहरू :

- सन् २०१४ मा जनकपुरमा आयोजना गरिएको तराई सरसफाइ सम्मेलनबाट आएको पृष्ठपोषण अनुसार तराईका ८ जिल्लाहरूको लागि नेपाल सरकारले विशेष सरसफाइ रणनीति तर्जुमा गरेको छ र यसैलाई नै गति दिइने छ।
- एकीकृत रणनीतिका साथै संयुक्त सामुदायिक जनचेतना, खुला दिसामुक्त, सामाजिक अभियान, मानव स्रोतको विकास र सरसफाइ वजारीकरण आदि पद्धतिहरूलाई यी आठ जिल्लाहरूको पूर्ण सरसफाइ सुधारको लागि कार्यान्वयन गरिने छ।

८.१.१.७ सामुदायिक संस्था र सार्वजनिक स्थलहरूमा “वास”

विद्यालयमा “वास” – तीन तारे पद्धति : विद्यालयहरूमा “वास” (WinS) कार्यक्रम विकासशील राष्ट्रहरूका विद्यालयहरूमा खानेपानी, आधारभूत सरसफाइका सुविधाहरू र विद्यार्थीहरूको स्वच्छता सम्बन्धी बानीव्यवहार परिवर्तन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा अनुसरण गरिएको एउटा अभियान हो। यस कार्यक्रमले स्वस्थ बालबालिका, विशेषगरी छात्राहरूको लागि र विद्यालय र समुदायको सम्बन्ध वृद्धि गरी बेहतर शैक्षिक कार्यसम्पादनमा अग्रसर गराउँदछ। ““वास” सुविधा विनाको विद्यालय हुँदैन” भन्ने नारा विद्यालयहरूमा जोडले दिइरहेको छ।

तीन तारे पद्धतिले विद्यालयहरूलाई विस्तारै उच्च मापदण्ड पुरा गर्न सक्रिय बनाउने, विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई स्वस्थ सिकाईको वातावरण तयार गरी विद्यालयलाई बाल-मैत्री वातावरण विकास गर्ने संस्थाको रूपमा प्रोत्साहित गर्दछ। यो पद्धति मुख्य कार्यहरूको माध्यमबाट विद्यार्थीहरूको आवश्यकता पुरा गर्न केन्द्रित रहने छ र यसले “विन्स” कार्यक्रमको राष्ट्रिय मापदण्ड तर्फ स्पष्ट बाटो प्रदान गर्दछ।

तीन तारे पद्धतिको मुख्य अवधारणा विद्यालयमा स्थानीय स्रोतहरूको उपयोग गरी स्वास्थ्य र स्वच्छता प्रवर्द्धनको लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम शर्तहरू विद्यालय र समुदायले कायम गर्नु भन्ने हो। सरकार र विकास साझेदारको भूमिका भनेको हार्डवेयर र नीतिगत वातावरण तयार गर्ने, कार्यक्रम डिजाइन, तालिम, अनुगमन, प्रमाणीकरण गर्न सहयोग गर्ने र विद्यालयलाई ताराको मानकले पुरस्कृत गर्नु हो।

तीन तारे पद्धतिको पहिलो चरण भनेको पद्धति प्रति प्रतिबद्ध भइ तारा नभएको विद्यालयबाट एक ताराको विद्यालयमा जानको लागि आवश्यक परिवर्तन गरी विद्यालयमा स्वास्थ्य र स्वच्छता प्रवर्द्धनको न्यूनतम मापदण्ड पुरा गर्न तर्फ लाग्ने हो। “वास” सुविधाहरूमा सुधार र आवश्यक “वास” अभ्यासहरूको अनुपालनले एउटा विद्यालयले प्रगतिशील रूपमा पहिलो, दोस्रो र तेस्रो तारा प्राप्त गर्दछ।

विद्यालयले उत्तरोत्तर रूपमा वास सुविधाको विकास र वास अभ्यासको अनुपालन गरी पहिलो, दोस्रो र तेस्रो तारा हासिल गर्न सक्छन।

रणनीतिक कार्यहरू :

- विद्यालयको हाताभित्र पर्याप्त “वास” सेवाहरूको व्यवस्थापन गरिने छ।
- “वास” सेवाहरूको योजना गर्दा बालबालिका, लैङ्गिक र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अवस्थालाई विशेष ध्यान दिइ प्रविधिगत रूपमा पर्याप्त पानीको व्यवस्था र छात्र तथा छात्राको लागि छुट्टाछुट्टै चर्पीहरूको साथै साबुन पानीले हात धुने र महिनावारी स्वच्छता व्यवस्थापन समेतलाई ध्यान दिइने छ।
- विद्यालयमा सुरक्षित पानी, सफा चर्पी र स्वच्छता शिक्षाको अभ्यासलाई प्राथमिकता दिइ हाजिरी दरमा मात्र वृद्धि नभइ बालबालिकामा राम्रो शैक्षिक अभ्यास गर्ने बानीको विकास गराइने छ। विद्यालय सरसफाइको लागि विद्यार्थी संख्याको आधारमा पर्याप्त मात्रामा प्यान तथा यूरिनलहरूको व्यवस्था गरिने छ। विद्यालय हाताभित्र फोहोरमैला फ्याक्रे खाल्डो अनिवार्य हुनुपर्ने छ।
- खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयले शिक्षा मन्त्रालयसँग छलफल गरी ३ तारेको प्रमाणीकरण प्रक्रिया र अनुगमन गर्ने विधि परिभाषित गर्ने छ। प्रमाणीकरण र अनुगमन प्रक्रियालाई सरल बनाइने छ र थोरै अनुगमनका सूचकाङ्क राखिने छ जसले प्रत्येक ताराको लागि प्रगति मापन गर्ने छ।

स्वास्थ्य संस्था लगायत सार्वजनिक संस्थाहरूमा “वास” सुविधा:

वर्तमान अवस्थामा सार्वजनिक संस्थाहरूमा “वास” सुविधाहरूको उपलब्धतालाई बेवास्ता गरिएको छ । यद्यपि यस सन्दर्भमा स्वास्थ्य संस्थाहरूको अवस्था केही राम्रो छ तथापि उपलब्ध चर्पीहरूमा पर्याप्त पानीको सुविधा नभएको र विरलै सफाइ कायम गरिएको अवस्था छ । गाउँ स्तरमा स्वास्थ्य संस्था बाहेक अन्य सार्वजनिक संस्थाहरू जस्तै गाविस, कृषि, पशु, हुलाक, प्रहरी बैक आदि मा सेवाग्राहीहरूले सामान्यतया सरसफाइको सुविधाहरू उपयोग गर्न पाउँदैनन् ।

कार्यालयका कर्मचारीहरूलाई जस्तै सेवाग्राहीहरूलाई पनि समान महत् दिइनु पर्दछ । सार्वजनिक संस्थामा चर्पीको सरसफाइको अवस्था अनुसार कार्यालय कति व्यवस्थित छ र यसले आफ्ना सेवाग्राहीको कत्तिको ख्याल गर्दछ भन्ने अड्कल लगाउन सकिने भएकोले प्रत्येक सार्वजनिक संस्थाको हाताभित्र चर्पी हुनुपर्ने एवम् सफा र प्रयोग गर्न सकिने अवस्थामा राष्ट्र आवश्यक छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- बालबालिका, लैङ्गिक र अपाङ्गता भएका व्यक्ति-मैत्री “वास” सेवाहरूको पर्याप्तता साथै साबुन पानीले हात धुने र महिनावारी सरसफाइ व्यवस्थापनको प्रावधान सुनिश्चित गरिने छ ।
- सार्वजनिक संस्थाहरूले सुरक्षित, सफा चर्पी र उचित स्वच्छता अभ्यास कायम गर्नुपर्ने छ । संस्थाको हाताभित्र फोहोरमैला व्यवस्थापन गर्ने खाल्डो हुनुपर्ने छ ।

सार्वजनिक सरसफाइ सेवाहरू:

राजधानी काठमाडौं र अन्य ठूला सहरहरूमा “वास” रुमहरूको अभाव नै बढ्दै गएको लागि सबभन्दा ठूलो समस्या भएको छ । काठमाडौं उपत्यकाभित्र पच्चीस लाख जनसंख्यालाई केही गन्ध सकिने मात्र सार्वजनिक चर्पीहरू छन् । धेरैजसो सार्वजनिक चर्पीहरू अस्वच्छ मात्र होइन कि बालबालिका, लैङ्गिक र अपाङ्गता भएका व्यक्ति-मैत्री पनि छैनन् ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- मुख्य मुख्य स्थानहरूमा अनुसन्धान तथा विकास गरी सार्वजनिक चर्पीहरूको निर्माण गरिने छ ।
- नगरपालिकाहरूलाई प्राविधिक सहयोग गरी बालबालिका, लैङ्गिक र अपाङ्गता भएका व्यक्ति-मैत्री चर्पी निर्माणको लागि मार्गदर्शन तथा मापदण्ड तयार गरिने छ ।
- घना जनसंख्या भएको सहरहरूमा सार्वजनिक चर्पीहरूलाई दिगो सरसफाइ सेवा प्रवाह गर्न व्यापारिक मोडेलको रूपमा हेरिने छ । सहर र वरिपरिका वस्तिहरूमा सरसफाइ सुविधा सुधारिने छ जसको लागि उच्च गुणस्तरको डिजाइन र नुहाउने सुविधा सहितको सार्वजनिक सौचालय निर्माण, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि सुधारिएको पहुँच र ठोस र तरल फोहर पदार्थको व्यवस्थापन भएको एकिकृत प्रणालीको विकास गरिने छ ।
- सञ्चालन मोडेलको लागि अन्तर-अनुदान वा व्यावसायिक सामाजिक जिम्मेदारी मोडेललाई अगाडि सारिने छ ।
- नयाँ बसपार्क, मनोरञ्जन स्थलहरू, बजारक्षेत्रहरू जस्ता सार्वजनिक स्थलहरूमा निर्माण गरिने शौचालयहरू बालबालिका, महिला तथा अपाङ्गता मैत्री हुनु पर्ने छ ।
- आवश्यकता भएको स्थानहरूमा घुम्ती चर्पीको व्यवस्था गरिने छ ।

८.१.२ सेवा उपयोग (प्राप्त लाभको उपभोग)

“वास” सेवाहरूमा उल्लेख्य मात्रामा पहुँच पुगेता पनि उपभोक्ताहरू प्रवाह गरिएको सेवाबाट लाभ लिने विषयमा त्यति सचेत भएको देखिँदैन । उदाहरणको लागि अत्याधिक मात्रामा पानीको उपयोगले असमतापूर्ण खपत हुन्छ भने कम पानीको उपयोगले रोगहरू निम्त्याउँदछ ।

सेवाको उच्चतम प्रयोग: यस योजनामा सेवास्तरको परिमार्जन गर्नुको उद्देश्य उपभोक्ताले कुशल, प्रभावी र पर्याप्त ढंगले पानीको प्रयोग गर्नु भन्ने हो । वास क्षेत्रको राष्ट्रिय नीति र कार्य नीतिहरूले पानीलाई वित्तीय र सामाजिक वस्तुको रूपमा लिएको छ । यसको मतलब उपभोक्ताहरूले धेरै पानीको प्रयोग गर्नु साथै कम खेर जाओस भन्ने हो ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- सेवाहरूको दिगो र समतापूर्ण उपयोगमा उपभोक्ताहरूलाई सचेत गराइने छ ।
- सेवाहरूको पर्याप्त उपयोगको लागि उपभोक्ताहरूलाई उत्प्रेरित गरिने छ । खास गरी विपन्न तथा सिमान्तकृतहरूलाई प्रणालीहरूबाट उपलब्ध सेवाहरूको सदुपयोग गर्न प्रोत्साहित गरिने छ ।

८.२ सेवा सुचारुपन र दिगोपन

बिषयक्षेत्रको क्षेत्र : “वास” सेवा र संस्थाहरूको सुचारु, दिगोपना र अनुरक्षणीयता

बिषयक्षेत्रको उद्देश्य : “वास” सेवा र संस्थाहरूको कार्यात्मक सुधार गर्नु जसले तिनिहरूले अपेक्षाकृत सेवा प्रवाह गरुन् ।

बिषयक्षेत्रको नतिजा : “वास” सेवाहरूमा दिगोपना कायम भएको ।

जब खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीहरूले क) तिनिहरूको डिजाइन अवधि र त्यस भन्दा पनि पर मात्रा, गुणस्तर, पहुँच र निरन्तरको सेवा उपभोक्ताहरूलाई दिन सक्छन् ख) सरोकारवालाहरूले तिनिहरूको भूमिका र जिम्मेवारी प्रदर्शन गर्दछन्, ख) प्रदत्त नर्मस र मापदण्ड पालन गरेका हुन्छन् ग) प्रणालीको नियमित अनुगमन र नियमन प्रणाली स्थापित भएको हुन्छ घ) समयमा नै सञ्चालन र मर्मत सँभार गरेका हुन्छन्, ङ) निर्माण सम्पन्न पश्चात् आयोजनालाई संस्थागत सहयोग गर्ने अभ्यास गरेका छन् भने त्यसता प्रणालीहरूलाई कार्यात्मक दिगो प्रणालीको रूपमा लिन सकिन्छ ।

खानेपानी सरसफाइका संरचनाहरू यथावत् हुँदा हुँदै पनि कतिपय प्रणालीहरूमा संस्थागत संरचना र व्यवस्थापकीय संयन्त्रको तिव्र अभाव रहेको हुन सक्दछ । तसर्थ, प्रणालीको कार्य सुचारुपन लाई प्रणालीगत कार्यात्मकता र संस्थागत कार्यात्मकता गरी दुई छुट्टाछुट्टै पक्षबाट हेरिनु पर्दछ ।

नेपालको खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा दिगोपनाका लागि अनुसरण गरिएका उपायहरू :

- ग्रामीण तथा सहरी साना खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीहरूको कार्यान्वयनका लागि समुदायको व्यवस्थापनलाई नेतृत्वदायी सिद्धान्तको रूपमा लिएको,
- सेवाग्राहीले केही पुँजीगत लगानी (१०-३०%) र पुरै सञ्चालन लागतमा योगदान पुर्याएको,
- सीमान्तकृत समूहहरूलाई खानेपानी तथा सरसफाइका सेवाहरू प्रवाह आश्रस्त गर्न लैससास अवधारणालाई ध्यान दिएको,
- प्रणाली सञ्चालनको लागि मर्मत सँभार कोषको प्रावधान रहेको,
- खानेपानी प्रणालीको बीमा गरिएको (नमुनाको रूपमा),
- स्कीम स्तरमा नै सञ्चालन र मर्मत सँभारको पर्याप्त व्यवस्था भएको, समयमा नै मर्मत सँभारको लागि मर्मत सभार कोषको व्यवस्था गरिएको
- योजना निर्माण सम्पन्न पश्चात् सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने कार्य सुरु गरिएको तर संस्थागत गर्न बाँकि,

८.२.१ प्रणाली र सेवाहरूको बेञ्चमार्किङ्ग

विशेषगरी सहरी खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको बेञ्चमार्किङ्ग, अनुगमन र मूल्याङ्कनको अभावले सबै खानेपानी सेवा प्रदायकहरूले पुन्याएको कभरेज, प्रणालीहरूको कार्यसम्पादन र सेवा प्रवाहको भरपर्दो सूचना प्राप्त गर्न सकिदैन । यसतर्फ केही प्रयासहरू भएका छन्। क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइले साना सहरी र नेपाल खानेपानी संस्थानले सेवा प्रवाह गरेको क्षेत्रहरूको खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको अनुगमन र कार्यसम्पादन ट्र्याक गर्ने र बेञ्चमार्किङ्ग गर्ने कार्यको सुरुवात गरेको छ ।

वास क्षेत्रले राष्ट्रिय M&E/MIS/DSS (बिषयक्षेत्र ७) प्रणाली मार्फत बेञ्चमार्किङ्ग, योजना तर्जुमा, कार्यसंपादन मूल्याङ्कन जस्ता कार्यहरूको लागि एउटै तथ्याङ्क संकलन संयन्त्र हुने छ । बेञ्चमार्किङ्गलाई योजना वा गतिविधिको रूपमा छुट्टै सञ्चालन नगरी क्षेत्रगत तथ्याङ्क संकलनको एक अभिन्न अंगको रूपमा लिईने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- सन् २०१३ को शुरुतिर सुरुवात गरिएको सेवा प्रदायकको कार्यसम्पादन लेखाजोखा र बेञ्चमार्किङ्ग गर्ने कार्यलाई यस क्षेत्रले सुदृढ बनाउने छ । यस कार्यले अनुगमनका लागि क्षमता विकास गरी सहरी क्षेत्रका खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको कार्यक्षमता र कार्यसम्पादनमा सुधार गर्न साधनको रूपमा कार्य गर्ने छ । हालै प्रकाशित “खानेपानी सेवा प्रदायक तथ्याङ्क पुस्तक (२०१३/१४)” र सो भन्दा अधिको प्रकाशनले ५०० देखि १०,००० धारा जडान भएका क्षेत्रहरूमा पाइपद्वारा खानेपानी सेवा दिने प्रदायकहरूको कार्यसम्पादन सूचकाङ्क दर्शाएको छ ।

- यस्तै खालको बेधुमार्किङ्क र कार्यसम्पादन लेखाजोखा क्षेत्रगत अनुगमनको स्थायी विशेषताको रूपमा ठूला, मध्यम र साना खानेपानी प्रणालीहरूमा विस्तार गरिने छ । लेखाजोखाबाट प्राप्त भएको परिणामले उपयुक्त क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमको डिजाइन गर्न र सेवा प्रवाह, दक्षता र जवाफदेहितामा कार्यसम्पादन सुधारका उपायहरूलाई लागू गर्न सहयोग गर्ने छ ।
- सेवा प्रदायकहरूले आफ्नो संसिको मूल्याङ्कन गर्ने छन र संवन्धित संस्था मार्फत राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालिमा प्रतिवेदन गर्ने छन् । खानेपानी तथा सरसफाई मन्त्रालयले संपत्ति मूल्याङ्कनको लागि निर्देशिका बनाउने छ ।

८.२.२ प्रणालीहरूको सुचारूपन / दिगोपनामा सुधार

खानेपानी प्रणालीहरूले काम नगर्ने अवस्थामा हुनुको मुख्य कारणहरूमा खानेपानी सुरक्षाका सिद्धान्तको अपर्याप्त प्रयोग, लापर्बाही र उपभोक्ता समितिहरूको संस्थागत र प्राविधिक क्षमतामा कमी भइ मर्मत सँभार गर्न नसहकनु र रकमको अभाव जस्ता मुद्दा रहेका छन् । खानेपानी प्रणालीको अकार्यदक्षता र असुरक्षित खानेपानीको कारणले खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छतामा आएको परिवर्तनलाई धानि राख्न जोखिम खडा हुने छ, र यसले अपेक्षित स्वास्थ्य सुधारलाई समेत खतरामा पार्ने छ ।

अहिलेको साझा प्रवृत्ति भनेको प्राप्त स्रोतहरूलाई नयाँ आयोजनाहरूमा मात्र खर्च गर्ने र पुराना आयोजनाहरूलाई मर्मत सँभार गर्ने तर्फ चासो नरहने नै हो । यो कुरा राजनीतिक क्षेत्रको वास सेवामा वढि लगानी गरेको देखिइने ईच्छा र विकास साझेदारहरूको मर्मतको लागि आवश्यक स्रोत आवंटन गर्ने अनिच्छा जस्ता कुराले व्यक्त गर्न सकिन्छ ।

दिगोपना सुधारको खोजीमा “वास” सेवाहरूको सुचारूपन सुधारको लागि यस क्षेत्रले प्रणालीहरूको सुचारूपनलाई संबोधन गर्न प्रणालीहरूको सुचारूपन मात्र हेर्ने राष्ट्रिय कार्यक्रम र संस्थागत सहयोग संयन्त्र विकास गरी दिगोपनाको सुनिश्चितता गर्ने छ । यसका लागि तल दिएका उपायहरू अवलम्बन गरिने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- **खानेपानी प्रणालीहरूको सुचारूपन निर्धारण** : सेवा तथा प्रणालीहरूको सुचारूपनको परिभाषा खण्ड ७.३.१ म उल्लेखित सेवास्तर वर्गीकरणमा आधारित हुने छ । यसले प्रणालीगत र संस्थागत दुवैको सुचारूपनलाई परिभाषित गर्दछ ।
- **खानेपानी प्रणालीहरूको सुचारूपनको परिवर्तित परिभाषा अनुसार एनएमआईपीको तथ्याङ्क अद्यावधिकरण**: देशभरिको “वास” क्षेत्रमा तथ्याङ्क/सूचनाको प्रक्रियावद्ध व्यवस्था नभएको बेला खानेपानी तथा ढल निकास विभाग/एनएमआईपी (२००७-२०११) ले “वास” तथ्याङ्क प्रणालीको स्थापना गर्यो । तथ्याङ्कमा धेरै कमीकम्जोरी (तथ्याङ्कमा भएको जम्मा संख्या र फिल्ड भएको स्कीम संख्यामा असमानता, प्रणाली कार्यदक्षता अवस्थाको निर्धारण गर्ने विधि, कार्यदक्षताको आधारमा दिगोपनाका लागि लगानीका लागि स्कीमहरूको प्राथमिकीकरण गर्ने मापदण्डको कमी) भएको महसुस गरी हाल “वास” क्षेत्रगत संस्थाहरूले एनएमआईपीको तथ्याङ्क उपयोग गरी सामजस्य ल्याउने तर्फ कार्य गरिरहेका छन् । जव वासका सबै संस्थाहरूले राष्ट्रिय M&E/MIS/DSS प्रणालीको प्रयोग गरेर साञ्जस्यपूर्ण रूपमा क्षेत्रको विकासको लागि कार्य गर्ने छन् तव एनएमआईपीको तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने फारामहरूमा संशोधन तथा नियमित अद्यावधि र क्षेत्रगत विकास योजनाको माइलस्टोनको सूचकाङ्कको आधारमा परिमार्जन गर्न आवश्यक हुने छ ।
- **आयोजना कार्यान्वयन अगावै पानीको मूल र उपभोक्ता संस्था/सेवा प्रदायकको दर्ता गर्ने** : आयोजना कार्यान्वयन अगावै पानीको मूल र उपभोक्ता संस्था/उपभोक्ता समिति जिल्ला जलस्रोत समितिमा दर्ता गर्नु पर्ने नीतिगत तथा कानुनी प्रावधान भए पनि धेरै जसोले कानुनी प्रक्रिया पुरा नगरेको पाइएको छ । पानीको मूल र उपभोक्ता संस्था/उपभोक्ता समितिलाई आयोजना कार्यान्वयन अगावै सम्बन्धित जिल्ला जलस्रोत समितिमा दर्ता गर्न कार्यान्वयन गर्ने निकायलाई जिम्मेदारी बनाइने छ । जिल्ला जलस्रोत समितिमा दर्ता भएको संस्था/समितिलाई निर्माण पश्चात्को सहयोगमा प्राथमिकता दिइने छ ।
- **प्रत्येक कार्यान्वयन गर्ने निकायले जिल्ला जलस्रोत समितिमा मूल दर्ता गरे पश्चात् मात्र कार्यान्वयनका लागि प्रक्रिया अगाडि बढाइने कार्यको लागि “वास” क्षेत्रको सबै सरोकारवालाहरूको बीचमा निकटतम समन्वय कायम गरीने छ** (जिल्ला र केन्द्र स्तरमा) । जिल्ला जलस्रोत समितिमा मूल दर्ता नगरेसम्म कुनै पनि निर्माणको कार्य सञ्चालन गर्न सम्बन्धित स्थानीयले अनुमति दिने छैन । यो प्रक्रियालाई अनुगमन गर्न नियमनकारी निकायलाई जिम्मेवार बनाइने छ ।
- **निर्माण सम्पन्न पश्चात् सहयोग सेवाहरूको लागि “संस्थागत व्यवस्था/घर” को स्थापना** : विगतमा ठूलो संख्यामा ग्रामीण खानेपानी आयोजनाहरू निर्माण सम्पन्न पश्चात् विना सीप (प्राविधिक, सामाजिक, वित्तीय र व्यवस्थापन आदि) उपभोक्ता संस्था/समितिलाई हस्तान्तरण गर्ने गरिएको थियो । त्यसकै फलस्वरूप, सानो समस्या नै ठूलो भएर आउने गरेको र स्कीमहरू धराशायी हुने गरेको देखिन्छ ।

“वास” क्षेत्रले स्कीमहरूको कार्यक्षमता सुधार गर्न जिल्ला स्तरमा सबै किसिमका निर्माण सम्पन्न पश्चात्को सेवाहरू प्रदान गर्न कार्यक्षमताको कार्यक्रम मात्र हेर्ने राष्ट्रिय कार्यक्रम र संस्थागत सहयोग संयन्त्र बनाई कार्यान्वयन गर्ने छ । यसका लागि हाल विश्वमा प्रचलनमा रहेको “Life Cycle Support” र जाइकाको वासमिप मोडल (Support and Management Model for Nepal) को अनुसरणका साथै परिमाणात्मक वृद्धि गरिने छ ।

प्रत्येक खानेपानी तथा सरसफाइ डिभिजन कार्यालय (जिल्ला वा स्थानीय स्तरमा)मा रहेको हालको खानेपानी तथा सरसफाइ नियमन इकाइलाई जिल्लाभरिको सबै स्कीमहरूमा निर्माण पश्चात्को सबै सेवाहरू पुऱ्याउन सक्ने गरि क्षमतामा सुदृढीकरण गरिने छ । यो पक्षलाई ध्यानमा राखेर जिल्ला “वास” कार्यालयको संस्थागत सुधार गरिनुको साथै उक्त इकाइको नेतृत्व इन्जिनियरले गर्ने व्यवस्था गरिने छ । यो इकाइले “खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा सहयोग इकाइ” को रूपमा कार्य गर्ने छ ।

- **प्रणालीहरूको प्राथमिकीकरणको आधारमा लगानी योजना तयार गर्ने:** प्रणालीहरूको दिर्घकालिन सुचारूपता प्रप्तिको गर्न थप लगानीको लागि प्रणालीहरू (देशभरि GPS प्रयोगगरि मापन गरिएका) को प्राथमिकता थोरै मात्र सूचाइहरूको आधारमा गरिने छ । ति सूचाइहरू प्राविधिक, व्यवस्थापकीय, आर्थिक पक्षको तथ्याङ्किय विश्लेषणबाट तयार गरिने छ । तिनिहरूको सुचारूपन संग वलियो र मध्यमस्तरको संबन्ध हुने छ ।
- यस्तो लगानी योजना किमहरूको प्राथमिकता निर्धारण गरे अनुसार हुने छ । योजनाहरू लागत प्रभावशीलताको घटदो क्रम अनुसार बनाइने छ, यसको मतलव धेरै लागत प्रभावशीलता भएका योजनाहरू पहिले बनाइने छ । एक समयमा कम प्राथमिकतामा परेका योजनाहरू पनि विभिन्न कारणले गर्दा धेरै प्राथमिकतामा पर्न सक्छन्, उदारहणः सेवास्तर बढाउन । त्यसकारणले प्राथमिकीकरण SDP को प्रत्येक चरणको अन्त्यमा गरिने छ ।
- खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयले यस क्षेत्रको लागि खानेपानी सञ्चालन, मर्मत सँभार तथा कार्यक्षमता संबन्धि मार्गनिर्देशिकाको विकास गर्ने छ । RWWSIP III- Component 2 को ५ वटा जिल्लाहरूमा हाल भै रहेको कार्यक्षमता सुधार संबन्धि अनुप्रयोग अरू जिल्लामा पनि विस्तार गरिने छ ।
- कार्यक्षमता नभएको प्रणालीको अवस्थालाई सामाजिक, प्राविधिक, व्यवस्थापकीय र वित्तीय अवयवहरूको आधारमा वर्गीकरण गरी उपयुक्त समाधान खोजिने छ ।
- खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयले उपभोक्ता समिति, सेवा प्रदायक र युटिलिटीहरूको “व्यावसायिक योजना” बनाउन निर्देशिका तयार गर्ने छ ।
- युटिलिटीहरूले उनीहरूको व्यावसायिक योजना बनाउने छन । यदि निर्माण पश्चातको सहयोगको आवश्यकता परेमा यहि व्यावसायिक योजनाको आधारमा सहयोग गरीने छ । यस्तो व्यावसायिक योजनाहरू रणनीतिक-योजना प्रकृयाको प्रतिफल हुन, यस योजनामा लगानीका उपायहरूको पहिचान र लेखाजोखा गरिएको हुने छ साथै यसमा वित्तिय प्रक्षेपण हुने छ जसले दिर्घकालिन रणनीति र योजनालाई ईष्टमेट र लागतमा रूपान्तरण गर्छ । यसले लगानी र मर्मतसँभारको लागि आवश्यक नगद पनि प्रक्षेपण गर्छ ।
- कुनै पनि मर्मत सँभार वा नयाँ आयोजना निर्माणको लागि खानेपानी सुरक्षा योजना, लागतमा सहभागिता, तालिम, महसुल निर्धारण र प्रतिवेदन आदिको माध्यमद्वारा उपभोक्ताको प्रतिबद्धता आवश्यक हुने छ । यो खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीहरूको सुचारूपता सुनिश्चित गर्ने एउटा प्रभावकारि उपाय हुने छ, जसले गर्दा दिगोपना तर्फ डोऱ्याउने छ । हालका बर्षहरूमा, पानीको अवस्था र पानीको बहु-प्रयोग (जस्तो, घरायसी प्रयोग र जिविकोपार्जन) लाई राम्रि बुझ्ने कार्यमा समुदाय वा योजनाविद्हरूलाई सहयोग पुऱ्याउन पश्चिम नेपालमा एक प्लानिङ टुलको प्रयोग भै रहेको छ । स्थानियस्तरको गाउँ होस वा धेरै प्रशासनिक क्षेत्रमा विस्तार भएको ठूलो जलाधार क्षेत्र, यो प्लानिङ टुलले पानीको समन्यायिक र दिगो प्रयोग गर्नमा मद्दत गर्छ। पानीको स्रोतहरूको सूची बनाउन र स्थानियस्तरमा पानीको प्रयोगमा सहमत हुन यसको प्रयोग गरिन्छ । स्थानियस्तरको अवस्थालाई अवगत गरि स्थानियस्तर कै समाधान प्रवर्धन गर्न यो अवधारणा कारगर देखिएको छ । पर्याप्त अधिकार सहितका स्थानिय संस्थाहरू पानीका साना स्रोतहरूको दिगो संरक्षणका लागि यि कुञ्जीहरू नै हुन भन्ने कुरा यो अवधारणाको प्रयोगबाट मुख्यरूपमा जानिएको छ।

८.३ नवीनता तथा प्रविधि अनुकूलन

बिषयक्षेत्रको क्षेत्र : नवीनता, सिकाई, अनुसन्धान तथा विकास, वैकल्पिक प्रविधि, प्रविधिको अनुकूलन र परिमाणात्मक वृद्धि ।

बिषयक्षेत्रको उद्देश्य : “वास” सेवाहरू नवीनता, सान्दर्भिक र प्रभावकारी बनाउनु ।

बिषयक्षेत्रको नतिजा : वास क्षेत्र गतिशील र अद्यावधिक हुने ।

८.३.१ नवीनता, सिकाई र अनुसन्धान तथा विकास

यस क्षेत्रले निरन्तर यसका कार्यक्रम, दृष्टिकोण र प्रविधिलाइ समीक्षा, परिष्कृत तथा अनुकूलन गर्न आवश्यक छ जसले गर्दा काम दिगो, नवीन, सान्दर्भिक र प्रभावकारी हुन सक्छ । द्रुत सहरीकरण, ग्रामीण-सहरी बसाई सराई र सहरी जनघनत्वमा वृद्धिका साथै जलवायु परिवर्तनले “वास” क्षेत्रले प्रदान गर्नु पर्ने सुरक्षित, भरपर्दो खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूमा नवीन र दिगो समाधान निरन्तर चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- सबै “वास” निकायहरूले अनुसन्धान तथा विकासलाई प्राथमिकतामा राखि यसका लागि पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्ने छन् (विनियोजित वार्षिक बजेटको कम्तिमा ०.५%)
- व्यावसायिक एवम् प्राज्ञिक समुदाय बीचमा एउटा सञ्जालको विकास गरिने छ,
- क्षेत्रगत पहिचानको आधारमा समग्र क्षेत्रगत विकासमा असर पार्ने थप अनुसन्धान र नवीनताको लागि अनुसन्धानको शीर्षक, नवीनताको क्षेत्रहरू पहिचान गरी कार्यान्वयन गरिने छ,
- सिकाई गर्ने उद्देश्यले वार्षिक रूपमा ‘सह सिकाई कार्यक्रम’ (Peer Learning Event) आयोजना गरिने छ (सिकाई र आदानप्रदानले चासो समूहको गठन, साझा वेबसाइटको विकास, क्षेत्रगत भेला, नयाँ विचारहरूमा क्षेत्रगत संस्थाहरूको अभिमुखीकरण, नवीनता र निर्माता र आपूर्तिकर्ताको तर्फबाट नयाँ प्रविधिको जानकारी आदि)
- ग्रामीण र दूरदराज क्षेत्रमा अभ्यास गरिएका नवीनताहरू पहिल्याउने, ल्याउने र प्रवर्धन गरिने छ

८.३.२ वैकल्पिक प्रविधिहरू

सहरी खानेपानीका प्रावधानहरूमा विकसित देशहरूद्वारा अनुसरण गरिएका उच्च प्रविधिहरूको उपयोग नेपालको सामाजिक-आर्थिक अवस्थाको कारणले गर्दा अव्यावहारिक देखिएको छ । ठूलो लगानी र सञ्चालन लागतको कारणले गर्दा यसले सेवा विस्तारमा अवरोध ल्याएको छ । आवश्यकता अनुसार सस्तो र किफायती प्रविधिको प्रवर्द्धन गरिने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- उच्च वर्षात हुने र जहाँ खानेपानीको पारंपरिक साधन संभाव्यता छैन त्यस्ता भौगोलिक क्षेत्रहरूमा वर्षातको पानी सङ्कलन गर्ने र सुखा समयमा वितरण गर्ने प्रविधिलाई प्रवर्द्धन गरिने छ
- वर्षातको मौसममा साना नदी, खहरेहरूको वहावलाई जम्मा गरी कृत्रिम ताल र तलाउको विकासलाई ध्यान दिइने दिई सुखा मौसममा खानेपानीको आपूर्ति गरिने छ, समष्टिमा भन्ने हो भने भूदृष्यमा पानीको वहावलाई कम गर्न सामुदायिक प्रयासलाई प्रवर्द्धन गरिने छ,
- “वास” सँग सम्बन्धित प्रविधिको लागि प्रभावकारिता स्तर मापनको खाका विकास गरिने छ र सामान्यतः प्रयोग गर्ने “वास” सँग सम्बन्धित प्रविधिहरूको प्रभावकारिता स्तरलाई निरन्तर रूपमा मापन गरिने छ ।

८.३.३ सौर्य पम्पिङ

विश्वव्यापी तापक्रम वृद्धि र जलवायु परिवर्तनको परिणामस्वरूप उल्लेख्य मात्रामा पानीका स्रोतहरू सुकिरहेका, विशेष गरेर उच्च स्थानमा रहेका साना मूलहरू भविष्यमा सुक्ने अनुमान गरिएको छ । भविष्यमा खानेपानीको स्रोतहरू मुख्य गरेर तल्ला अवस्थितिका स्रोतहरू नै हुनेछन् । यिनीहरूको लागि बहु-चरणको पम्पिङका कारणले सञ्चालन खर्च अत्याधिक हुन जाने छ ।

पछिल्ला वर्षमा प्रविधि धेरै परिष्कृत भएको र सौर्य पम्पहरू ब्याट्री बिना नै सञ्चालन गर्न सकिने भएको छ । यसको मतलब नेपालको औसत भूभागमा पम्पहरूको संख्या र पम्पिङ तहहरू, पम्प सञ्चालन समय, भण्डारण संरचना आदिको ठीक अनुक्रमद्वारा व्यवहारिक लागतमा पम्पिङ प्रणाली अवलम्बन गर्न सकिने संभावनाहरू बढ्दै गएको छ ।

विश्वव्यापी तापक्रम वृद्धि र जलवायु परिवर्तनको परिणामबाट उल्लेख्य मात्रामा पानीका स्रोतहरू सुकिरहेका, विशेषगरेर उच्च स्थानमा रहेका साना मूलहरू भविष्यमा सुक्ने अनुमान गरिएको छ । खानेपानीको स्रोतहरू मुख्य गरेर कम उचाइका स्रोतहरू हुनेछन् । यिनीहरूको लागि बहु-चरणको पम्पिङका कारणले उच्च सञ्चालन खर्च आवश्यक हुनेछ ।

पछिल्ला वर्षमा प्रविधि धेरै परिष्कृत भएको र सौर्य पम्पहरू जडान गर्न थालिएको छ जुन ब्याट्री बिना नै सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यसको मतलब नेपालको औषत भूभागमा पम्पहरूको संख्या र पम्पिङ तहहरू, पम्प सञ्चालन समय, भण्डारण आकारको ठीक अनुक्रमद्वारा व्यवहारिक लागतमा पम्पिङ प्रणाली प्राप्त गर्न सकिन्छ । खानेपानी तथा ढल निकास विभागले सौर्य पम्पिङ प्रणालीहरूमा र पम्पिङ प्रविधिमा परम्परागत पम्पिङ प्रणालीहरूलाई परिष्कृत गर्ने कार्यलाई ध्यानमा राखेर डिजाइन स्ट्याण्डर्ड र निर्देशिकाहरूको विकास गर्नु पर्ने छ ।

डिप ट्यूबवेल संगै जमिनको सतहमा ट्याङ्क निर्माण गरी सौर्य पम्प द्वारा पानी तानेर त्यसपछि अर्को सामान्य 'बुस्टर' पम्पको प्रयोग गरी बितरण पाइप सञ्जालमा पठाउनु सरल मात्र हैन किफायती समेत हुने देखिन्छ । यसो गर्दा सञ्जालमा पानीको चाप आवश्यकतानुसार कायम गर्न सकिने हुँदा सञ्जालको सञ्चालन एबम् मर्मत सरलिकृत हुनुका साथै खेर जाने पानीको परिमाण उल्लेख्य मात्रामा घटाउन समेत सहयोग पुग्दछ । बिकसित मुलुकहरूमा उकासिएका पानी पोखरीहरूको प्रचलन बिलुप भै ऐतिहासिक बिषय वस्तु बनि सकेको छ । यसको पछाडि लागत तथा मितव्ययिता नै हो ।

उकासिएका पानी पोखरीहरूको समस्याहरू भलिभाँति हुन र हेर्ने जाँदा धेरै देखिन्छन्, तर हामी त्यस्ता पानीपोखरीहरूको अपरिहार्यताका बारेमा यति एकोहोरीएका हुन्छौं कि अन्य उपयुक्त विकल्पका बारेमा पटकै सोच्दैनौं । पक्कै पनि सौर्य पम्पहरूलाई नियमित ध्यान पुऱ्याईरहनु पर्ने हुन्छ । साथै यसको सहि व्यवस्थापनका लागि उपयुक्त तवरले लेखा राख्नु पनि जरूरी हुन्छ । अन्यथा, यो प्रविधिले अपेक्षित सेवा नदिन पनि सक्छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- सौर्य पम्पिङ प्रणालीहरूमा र पम्पिङ प्रविधिमा परम्परागत पम्पिङ प्रणालीहरूलाई परिष्कृत गर्ने कार्यलाई ध्यानमा राखेर संभाव्यता अध्ययन, डिजाइन, सञ्चालन तथा मर्मत सम्भार आदि सबै पक्ष समेटिने गरी आवश्यक स्ट्याण्डर्ड र निर्देशिकाहरूको विकास गरिने छ ।

८.४ पर्यावरण तथा खानेपानी उत्पादन वृद्धि

बिषयक्षेत्रको क्षेत्र : पर्यावरणको संरक्षण, पानी वृद्धि र उत्पादन, नदी सफाइ व्यवस्थापन र पानीको मुहान संरक्षण र पुनर्भरण गर्ने रहेको छ ।

बिषयक्षेत्रको उद्देश्य : पानी उत्पादन वृद्धिको लागि पर्यावरणको पुनर्स्थापना र बचाऊ गर्ने ।

बिषयक्षेत्रको नतिजा : धेरै पानी उत्पादन हुने ।

८.४.१ नदी पर्यावरण व्यवस्थापन

८.४.१.१ नदी स्वास्थ्य

“नदी स्वास्थ्य” भन्नाले नदीको पर्यावरणीय क्षमता हो जसले प्राकृतिक बासस्थानमा जस्तै जल प्रणालीमा पनि विभिन्न सूक्ष्म जीव-संसारको सन्तुलन कायम गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । नदी स्वास्थ्यको मापन निश्चित सूचकाङ्कहरूका आधारमा गर्ने गरिन्छ जसले कुनै निश्चित मानकस्तर सापेक्ष सामान्य वातावरणीय अवस्थामा आएको विचलनको मात्रालाई इङ्गित गर्दछ ।

८.४.१.२ नदी सफाइ व्यवस्थापनको कार्यक्षेत्र

नदी स्वास्थ्य व्यवस्थापनको कार्यक्षेत्र नदीहरू हुनुपर्छ तर नदीहरूमा मात्र सीमित गर्नु हुँदैन । यसले पानीका अन्य रूपहरू जस्तै तलाउ, ताल, कृतिम ताल र यस्तै अन्य श्रोतहरू समेतलाई समावेश गर्ने छ ।

भविष्यमा नदी स्वास्थ्य अनुगमन कार्यक्रम नदी स्वास्थ्य, वातावरणीय वहाँ र नदीको मुख्य प्रणालीहरूमा पानीको पुनःनिर्धारणका आधारमा समग्र पूँजीमा आधारित खाकाको रूपमा नयाँ नदी बेसिन गुरु योजनाको अङ्गको रूपमा अनुगमन गरिने छ । नदी स्वास्थ्य रणनीतिले समायोजन गर्नुपर्ने मुख्य भागहरूमा क) श्रोत क्षेत्रको (Catchment) प्रक्रियाहरू ख) नदी प्रवाहको भौतिक प्रक्रियाहरू (हाइड्रोलोजी र जियोमर्फोलोजी) ग) पानीको गुणस्तर र थिग्ने रसायन विधि (प्रदूषण समेत) घ) जलचर र तल्लो तटीय जीवन (फ्लोरा, फौना र पर्यावरणीय प्रक्रियाहरू) रहेका छन् । यो क्षेत्रगत विकास योजनाले देशभरि प्रयोग गर्न सकिने नदी लेखाजोखाको लागि एक खाकाको डिजाइन गर्ने आवश्यकता रहेको महसुस गरेको छ । समग्रमा नदी स्वास्थ्य अनुगमनको उद्देश्य निर्णय गर्ने निकायहरूको लागि सूचना उपलब्ध गराउनु हो र पर्यावरणीय अवस्था र नदी प्रणालीलाई सुचारु बनाउनु हो ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- देशभरिका नदी प्रणालीहरूमा उपयोग हुने गरी राष्ट्रिय नदी स्वास्थ्य अनुगमन खाकाको विकास गरिने छ । यसैका आधारमा निश्चित नदी बेसिन प्राधिकरणको स्थापन गरिने र यसको आफ्नै खाका हुने छ ।
- मुख्य नदीको नदी बेसिन गुरु योजनाका साथै प्रदूषण हुने संभावना समेतको आधारमा विकास गरिने छ ।
- नदी स्वास्थ्यको सूचकांक विकास गरी निरन्तर अनुगमन गरिने छ ।
- नदी स्वास्थ्यको लागि वातावरणीय वहावको व्यवस्थापन गरिने छ ।

८.४.१.३ नदी सफाइको लागि बहाव व्यवस्थापन

नदी व्यवस्थापनको क्षेत्रहरूको एउटा क्षेत्र वातावरणीय बहाव सुधार गर्नु र लेखाजोखा सञ्चालन गर्नु हुने छ र केही विकल्पहरू सुझाउनु जसले पर्यावरणीय नतिजाहरूलाई अगाडि बढाउने छ ।

वाग्मती नदी : सन् २०१५ देखि वाग्मती नदीको निश्चित भागहरूमा पानीको गुणस्तर मापन गर्ने कार्यको सुरुवात भएको छ । हाइड्रोलोजी, फ्लोरा, फौना, जिओमर्फोलोजी र पानीको गुणस्तरमा प्रक्रियाबद्ध तथ्याङ्क सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिन्छ ।

अधिकार सम्पन्न वाग्मती सभ्यता एकीकृत विकास समितिले जल तथा ऊर्जा आयोगको सचिवालय र सिँचाई विभागको सहयोगमा वाग्मती नदीको नदी सफाइ सुधारोन्मुख तर्फ केही कार्यहरूको सुरुवात गरेको छ । नदीको माथिल्लो मुहान नाग्मती र धाप क्षेत्रहरूमा दुई मझौला आकारका बाँधहरू प्रस्ताव गरिएका छन् । नदीको बहावलाई ती बाँध सिर्जित जलाशयहरूद्वारा नियमित गरिने छ ।

हाल गुह्येश्वरी ढल प्रशोधन प्लान्टबाट बहाव नियन्त्रण गरी केही मात्रामा प्रशोधित फोहोरपानी निर्वहन (Discharging) गरिएको छ । मेलम्ची खानेपानी आयोजना सम्पन्न भएपछि वातावरणको लागि पानी निर्धारणको अवसर थपिने भएकोले उपत्यकाको नदीहरूको सफाइमा यथोचित सुधार हुने छ ।

शताब्दीऔं देखि वाग्मती नदी यहाँका बासिन्दाहरूबाट व्यवस्थापन हुँदै आएको छ । मल्ल काल र अझै त्यस भन्दा अघि निर्मित घाटहरू अहिलेसम्म पनि दुरुस्त छन् र बाढीले बगाएको छैन । यसले यो देखाउँछ कि काठमाडौं उपत्यकाका बासिन्दाहरू नदीको स्वभावको बारेमा जानकार थिए । हालको जथाभावी सहरीकरणले नदीको बहाव क्षेत्र अत्यन्तै अतिक्रमित, उपत्यका भित्रका पानीका सबै मुहानहरूका थोपा-थोपा समेत सहर तिर सोझ्याईएको, ढल लगायत नगरको सबै फोहोर सिधै नदीमा विसर्जन गर्ने गरिएको छ । परिणामस्वरूप उपत्यकाका नदीहरू मृत् प्रायः अवस्थामा पुगेका छन् ।

८.४.२ श्रोतको सुरक्षा, संरक्षण र खानेपानी उत्पादन वृद्धि

खानेपानी प्रणालीहरूको सुचारूपनलाई दिगो बनाउनको लागि पानीको श्रोतहरूको संरक्षण महत्वपूर्ण हुन्छ । पर्यावरणको संरक्षणले जहिले पनि प्रतिफल दिईरहन्छ, यसको साक्षीका रूपमा २०४५/४६ साल देखि शुरू गरिएको शिवपुरी जलाधार संरक्षण कार्यक्रम पश्चात त्यस क्षेत्रबाट उत्सर्जित मुहानहरूको बहावमा ६ गुणा सम्म वृद्धि हुन पुगेको प्रकरण लाई लिन सकिन्छ । पहाड तथा समथर तराई दुबै क्षेत्रका जनजिविकामा आँच आउन थाल्नुका साथै बढ्दो जलवायु परिवर्तनका दुष्परिणामहरूबाट जोखिममा परेका छन् ।

मानव उपयोगको साथै कृषि उत्पादनको लागि पानीको उपलब्धता र सभ्य अस्तित्व र जीविकोपार्जन दुवै पहाड र तराईका कृषिमा आधारित जनताका लागि महत्वपूर्ण रहेको छ । पानीको थोपाहरूलाई जमिनमा पुनर्भरण र अवधारण गर्ने वैकल्पिक उपायहरूको अनुसरण गरी प्राकृतिक अवशोषण क्षेत्रको सुरक्षा र विकासको माध्यमबाट थप पुनर्भरणको अवसरले सुकेको मूलहरूलाई बढाउन सहयोग गर्दछ ।

सहरी खानेपानीका क्याचमेन्ट क्षेत्रहरू मानव अतिक्रमण र जलवायु परिवर्तनले धेरै असुरक्षित छन् जुन पानीको श्रोत प्रदूषणको साझा कारण बनेका छन् र श्रोतमा ह्रास र पानीको श्रोतहरूको उपयोगमा विवाद आउने गरेका छन् । पानीको मुहान क्षेत्रहरूमा अदृश्य मानव क्रियाकलापहरू र जलवायु परिवर्तन जसले पानीको गुणस्तर र मात्रामा प्रत्यक्ष असर पारेको हुन्छ, त्यस्तो प्रभावबाट पानीका श्रोतहरूलाई सुरक्षित गर्न उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गरिने छ ।

आजभोली पश्चिम नेपालमा पहिला हेल्भेटास र पछि ग्रामिण जलश्रोत व्यवस्थापन परियोजनाले आयोजना क्षेत्रहरूमा खानेपानीका श्रोतहरूको समतापूर्ण र दिगो उपयोगको लागि एउटा प्रभावकारी योजना औजारको अभ्यास गर्दै आएका छन् । यसको अनुभव र सिकाईलाई जल उपयोग गुरु योजना (WUMP) तयार पार्न सहयोगी निर्देशिकाको रूपमा दस्तावेजिकरण गर्न लागिएको छ । WUMP पद्धतिलाई पानीका श्रोतहरू सूचीकृत गर्ने र स्थानीय स्तरमा सबै मिलेर पानीको उपयोग गर्नको लागि प्रयोगमा ल्याइएको छ । यो WUMP पद्धति स्थानीय अवस्थालाई मनन गरी स्थानीय समस्या समाधान गर्न प्रभावकारी भएको छ । यस पद्धतिको अभ्यासले पानीका श्रोतहरूको उपयोगको योजना तर्जुमा गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने अधिकार स्थानीय स्तरको निकायलाई नै भएको हुँदा साना श्रोतहरूको दिगो संरक्षण गर्न सफल भएको अनुभव गरिएको छ । यस प्रक्रियामा जति स्थानीय संस्थाहरूको संलग्नता बढी हुन्छ, त्यति नै स्थानीय पानी सुशासनमा प्रभावकारिता देखिएको छ ।

रणनीतिका कार्यहरू :

- सतह र भूमिगत पानीका श्रोतहरूलाई प्रभाव पर्ने क्याचमेन्ट क्षेत्रहरू परिभाषित गरी सेवा प्रदायकहरूलाई ती श्रोत क्षेत्रहरूको पानीको मात्रा र गुणस्तरलाई संरक्षण गर्न जिम्मेदार बनाइने छ ।
- ऐतिहासिक पानीका श्रोतहरू जस्तै ढुङ्गे धारा, कुवा, इनार, तलाउ आदिको प्रयोग र संरक्षण गरी ती क्षेत्रहरूलाई मनोरंजन र सौंदर्य स्थलको रूपमा विकास गर्ने उद्देश्यको लागि प्रोत्साहन गरिने छ । अपवादको रूपमा त्यस्ता खानेपानीका श्रोतहरूलाई पानीको अभाव भएका सहरहरूमा खानेपानीको लागि उपयोग गर्न अनुमति दिइनुको साथै श्रोत क्षेत्रमा पर्याप्त संरक्षण र पानी शुद्धीकरण गर्न लगाइने छ ।
- उपयुक्त नियमन र मापदण्डको माध्यमले भूमिगत पानीमा अत्याधिक दोहन गर्न निषेध गरिने छ ।
- पानीका श्रोतहरूको वृद्धिका लागि पुनर्भरण विधिलाई प्रवर्द्धन गरिने छ ।
- जलाधार पर्यावरण प्रणालीको व्यवस्थापन एकीकृत पानी उपयोगको सिद्धान्तको अवधारणा बमोजिम सहजीकरण गरिने छ ।
- श्रोत नक्साङ्कन प्रणालीको विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याइने छ र तथ्याङ्कलाई राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीमा राखिने छ ।

८.४.३ पानी उत्पादन

पानी कम खेर जान दिनु पनि एक प्रकारको पानी उत्पादन गरे सरह नै हो भने अर्को तर्फ खेर गएको पानीलाई पुनःप्रयोग गर्नु पनि पानी उत्पादन गर्नु हो । महसुलको दायराभित्र नआएको पानीलाई कम गर्नु अर्को चुनौती हो । सहरी खानेपानी प्रणालीहरूबाट औसतमा ४० % भन्दा बढी पानी महसुलको दायरामा नआई खेर गइरहेको देखिन्छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- **थोक पानी उत्पादन** : पूर्व-पश्चिम राजमार्गसँगै पूर्व-पश्चिम 'बल्क' खानेपानी बितरण पाइपलाइनको लागि संभाव्यता र विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन तयार गरिने छ । यो आयोजना भूमिगत पानीको घट्दो क्रमबाट प्रभावित तराई-मधेशका बासिन्दाहरूलाई पानीको थोक बितरणको लागि चरणबद्धरूपमा कार्यान्वयन गरिने छ । यसले तराई क्षेत्रमा रहेको आर्सेनिक समस्याबाट छुटकारा मात्र पाइने नभई हिमाच्छादित भूभागबाट ताजा पानी तराईको गर्मी भूभागका बासिन्दाले उपभोग गरी सन्तुष्टि प्राप्त गर्ने छन् । देशको उच्च भूभाग र समथर तराई बीचको श्रृजित यस अन्तर्निर्भरताले श्रोत साझेदारी गर्ने समुदायहरू बीच भ्रातृत्वको भावना सबल बन्नका साथै बढ्दो आपसी अन्तर्निर्भरताको समेत अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।
- **मिटरिङ** : सबै निजी धाराहरूमा मिटर लगाइने छ र युटिलिटीहरूले गैह्र महसुल पानी (NRW) स्वीकार्य स्तरमा कायम राख्ने छन् यसका लागि संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गरिने छ ।
- मुख्य सहरी क्षेत्रहरूबाट नमुनाका रूपमा सुरु गरि प्रिपेड मिटर जडानको सम्भाव्यता अध्ययन गरिने छ । त्यसको सिकाईका आधारमा अन्य क्षेत्रहरूमा क्रमशः विस्तार गरिने छ,
- जलवायु परिवर्तनको समस्या र पानीको अभावलाई समाधान गर्न "एक घर, एक पुनर्भरण खाल्डो" तथा "एक गाउँ एक पोखरी" को अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याइने छ । यसलाई "पर्यावरणिय गाउँ वा बस्ती" को आधार (Criteria) का रूपमा लिइने छ । साथै शुरुमा कम्तीमा एक प्रदेशमा एक कृत्रिम जलाशययुक्त खानेपानी प्रणालीको अवधारणालाई कार्यान्वयन गरिने छ ।
- टूला खानेपानी सेवा प्रदायकहरूलाई खेरगएको पानीलाई कृषि, उद्योग, पुनःभरण, नदीहरूको पुनर्उत्थान आदि प्रयोजनका लागि पुनःप्रयोग गर्न प्रोत्साहन गरिने छ।

८.५ खानेपानी सुशासन, संस्थागत प्रबन्धन तथा क्षमता विकास

बिषयक्षेत्रको क्षेत्र : पानी सुशासन, पारदर्शिता, जवाफदेहिता, सहभागिता, स्तरीकरण (Standardization), संस्थागत सुव्यवस्था र सबलीकरण तथा क्षमता विकास ।

बिषयक्षेत्रको उद्देश्य : क्षेत्रगत संस्थाहरू पारदर्शी, जवाफदेही र सबै समुदायलाई समतापूर्ण सेवा वितरणमा सक्षम र समुदायको सबै क्षेत्रहरूले सेवाहरूबाट लाभ लिन सक्षम बनाउने ।

बिषयक्षेत्रको नतिजा : वास क्षेत्र सक्षम, जवाफदेही र पारदर्शी हुने ।

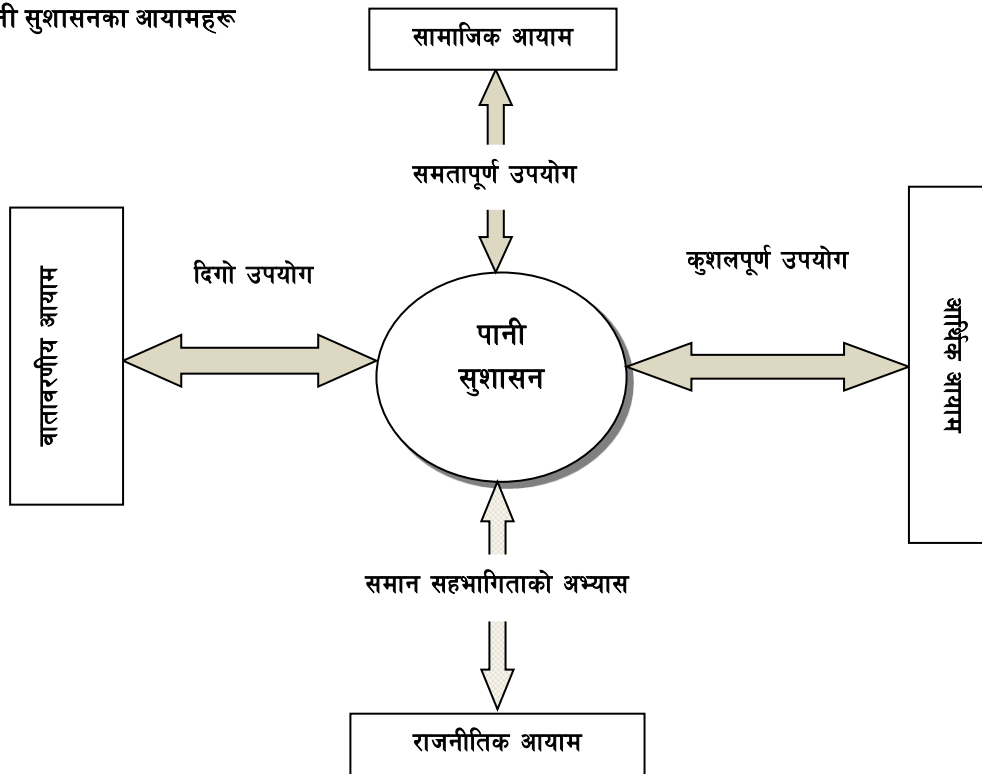
८.५.१ पानी सुशासन

पानी सुशासनका चार आयामहरू रहेका छन् जुन यस प्रकार छन् ।

- **सामाजिक आयाम :** यस आयामले पानीको स्रोतहरूमा समतापूर्ण पहुँच र उपयोगको बारेमा केन्द्रित गर्दछ ।
- **आर्थिक आयाम :** यस आयामले पानीको दक्षपूर्ण वितरण र उपयोगको बारेमा प्रकाश पार्दछ ।
- **राजनीतिक आयाम :** यस आयामले सरोकारवालाहरूको निर्णय प्रक्रियामा समान अधिकार र सहभागिताको बारेमा केन्द्रित गर्दछ ।
- **वातावरणीय आयाम :** यो आयामले पानी र पर्यावरणीय सेवाहरूको दिगो उपयोगको प्राथमिकीकरण गर्दछ ।

तलको चित्रले पानी सुशासनका आयामहरूमा एक आपसमा अन्तरसम्बन्ध रहेको पुष्टि गर्दछ ।

चित्र २१: पानी सुशासनका आयामहरू

स्रोत : वाटर इन्टिग्रेटी नेटवर्क, २०१६ बाट साभार

“वास” सेवाहरूको सहरी र ग्रामीण क्षेत्रहरूमा कार्यक्रमिक र व्यवस्थापनलाई दिशा दिन कानुनी, नियमकारी र नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ । तिनिहरूको सूची अनुसूची २ मा समावेश गरिएको छ ।

८.५.१.१ पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सहभागिता

पानी निष्ठा भन्नाले पानीका सरोकारवालाहरू र संस्थाहरूले इमान्दारिता, समता र व्यवसायिकताको बुनियादी मूल्यको आधारमा सुशासनका सिद्धान्तहरू पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सहभागिता पालन गर्नुपर्ने बुझाउँदछ । निष्ठा सार्वजनिक चासोको विषयले महत्वपूर्ण मानिन्छ र यसले जवाफदेही “वास” प्रणाली र सेवाको प्रवाहमा आधार प्रदान गर्दछ । “वास” सेवाहरू सञ्चालनमा जवाफदेहिताका लागि राजनीतिज्ञ, नीति-निर्माता, सेवा प्रदायकहरूले पारदर्शी र तिनिहरूले गरेको कार्यको जिम्मेवारी स्वीकार गरी तिनिहरूले गरेको कार्य किन र कसरी गरेका छन् वा गर्न सकेका छैनन् भन्ने बारेमा जवाफदेही हुनुपर्दछ ।

पानी निष्ठा तव आश गर्न सकिन्न जव सूचना गोप्य राखिन्छ, जव कोही सरोकारवालाहरू सहभागिता अथवा छलफलको प्रक्रियामा वर्जीत गरिन्छ, जव कानून नियमहरू प्रष्ट हुँदैनन अथवा कानून वा नियमहरू पूर्वानुमानयोग्य (predictability) हुँदैनन् ।

रणनीतिक कार्यहरू :

क) तेर्सो जवाफदेहिता

- यो क्षेत्रगत विकास योजनाले सेवाग्राही र यो योजनालाई कार्यान्वयन गर्न कोष उपलब्ध गराउने विकास साझेदारहरूलाई पनि पारदर्शितामा सुधार र जवाफदेहिताका उपायहरूको लागि प्रोत्साहन गर्ने छ ।
- समग्रमा ‘वास’ क्षेत्र जवाफदेही हुने छ र यसको कार्यसम्पादनको पृष्ठपोषणमा समुदाय, विकास साझेदार र क्षेत्रगत सरोकारवालाहरूप्रति उत्तरदायी हुनेछ ।
- प्रक्रियावद्ध वार्षिक समीक्षा, स्थानीय स्तरमा अवलोकन भ्रमण, वार्षिक क्षेत्रगत कार्यसम्पादन प्रतिवेदनको प्रकाशन तथा प्रसारण र नियमित सरोकारवालाहरूको बैठकले यस क्षेत्रको पारदर्शिता र जवाफदेहितामा वृद्धि गर्ने छ । निर्णय लिने र कार्यान्वयन गर्ने जवाफदेही हुनुपर्ने छ त्यसैले निर्णय प्रक्रियामा संलग्न सरोकारवालाहरू निर्णयबाट प्रभावित हुनेहरू प्रति जवाफदेही हुनेछन् ।
- सञ्चालनको स्तरमा व्यवस्थापन पक्षले सहमति गरिएको योजना र बजेटको आधारमा प्रगति प्रतिवेदन पेश गर्नेछ ।
- “वास” नियामकले क्षेत्र र सरोकारवालाहरू बीचको सम्बन्धलाई प्रभावकारी चासोको रूपमा लिन सक्ने छ : राज्य तर्फ – नियामक नीति र योजनाको खण्डको रूपमा नियामक रहन सक्नेछ, सेवा प्रदायक तर्फ – नियामकले मापदण्ड अनुसारको सेवा उपलब्ध गरायो कि गराएन भन्ने हर्ने छ, र उपभोक्ता तर्फ- संरक्षण संयन्त्र छ छैन भन्ने सुनिश्चितता गर्ने छ ।

ख) ठाडो जवाफदेहिता

- सँगठित नागरीक, सामुदायिक समूह र उपभोक्ता समितिहरूबाट गरिएको सार्वजनिक कार्यले तल्लो स्तरबाटै पारदर्शी र जवाफदेहितालाई वृद्धि गर्न प्रेरणा गर्ने छ । विशेषगरी उपभोक्ता संस्था, नागरिक समाजको संस्थागत र व्यवस्थापन क्षमता बलियो बनाउने छ जसले गर्दा उपभोक्ताको आवाजलाई बल पुऱ्याई क्षेत्रगत नीति र अभ्यासहरूलाई सुधार गरी उपभोक्ताको अधिकारलाई कायम गर्न सेवा प्रदायक र खानेपानी सेवा प्रदायकहरूलाई जवाफदेही बनाउने छन् ।
- जवाफदेहिताको औजारको रूपमा प्रतिवेदन कार्ड र सामाजिक परीक्षणले पारदर्शिता वृद्धि गर्न, सेवा प्रदायक र खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको कार्यसम्पादनलाई लेखाजोखा गरी प्रचार गर्न र खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको उपयुक्त सुधार गर्न नागरिकलाई आवाज प्रदान गर्छ, । यो मोडेललाई देशभरि नै सञ्चालन गरिने छ । जहाँ सेवा प्रदायक र खानेपानी सेवा प्रदायकहरूले सकारात्मक रूपमा लिएर छलफल र कार्य गर्ने छन् त्यहाँ सेवा प्रवाहमा ठोस सुधारहरू हुनेछन् ।
- यो क्षेत्रमा सञ्चार जगतको संलग्नताले क्षेत्रगत उपलब्धिहरू प्रवर्द्धन गरी पारदर्शिता र जवाफदेहितामा वृद्धि भइ “वास” क्षेत्र सुदृढ हुने छ । पानीको मुद्दालाई रेडियो, टिभी, पत्रपत्रिकामा कभरेज बढाउन सकेमा सार्वजनिक नीति र सुधारको लागि दबाव बढाउन सकिने छ । यो कार्यले नागरिकको आवाजको सेवा प्रदायकहरूले सुन्ने छन् र सेवामा सुधार ल्याउन छन् ।

नागरिक प्रतिवेदन कार्ड — परिवर्तनको लागि आवाज : जहाँ प्रभावकारी नियमनका लागि प्रशासनिक क्षमता र प्रभावकारी संस्थाको कमी हुन्छ त्यहाँ समुदायको सँगठित समूहले मापदण्ड लागू गर्न तथा सूचना प्रकाशन गर्न लगाई वातावरणीय नोक्सानकार्य कम गर्नको लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन् । नागरिक समाजले सही सूचना प्रवाहको लागि दबाव दिन लगाउने र खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको कार्यसम्पादनमा भएको ढिलासुस्तिलाई प्रचार प्रसार गर्न सक्रिय भूमिका खेल्न सक्दछन् ।

८.५.१.२ खानेपानी र सरसफाइमा जनताको अधिकारको सम्मान

खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूलाई जनताको अधिकारको रूपमा अवलम्बन गर्दै खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रले निम्न रणनीतिक कार्यहरूमा जोड दिने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- विशेषगरी जसको खानेपानीको सेवामा पहुँच नपुगि आधारभूत स्तरको वास सेवामा पहुँचको कमी भएको छ त्यसको लागि किन समुदायले यो सेवा प्राप्त गर्न सकेको छैन मुख्य कारणहरू (सामाजिक-आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक मुद्दाहरू आदि) पत्ता लगाइने छ । खानेपानीलाई मानव अधिकारको रूपमा लिदा ती नागरिक जसले अहिलेसम्म खानेपानीको सेवा पाएको छैनन् तिनिहरूलाई पहिला नै खानेपानी सेवा पाएकालाई भन्दा पहिलो प्राथमिकता दिइने छ ।
- सेवा प्रदायक (सरकारी निकायहरू, सेवा प्रदायकहरू आदि) को संस्थागत र व्यवस्थापन क्षमता सुदृढ गरी तिनिहरूको वाचा पुरा गर्न र सबै अधिकारवालाहरू प्रति जवाफदेही र जिम्मेवारीपनमा वृद्धि गरिने छ ।
- विशेषगरी खानेपानी सरसफाइ सेवा पहुँच नपुगेकाहरूको वास सेवाहरूमा अधिकारको दावीलाई सुरक्षित गर्न दावीकर्ताहरूलाई सशक्तिकरण गरिने छ ।

सहभागिता, गैरविभेदीकरण, पारदर्शिता र जवाफदेहिता जस्ता मानव अधिकारका सिद्धान्तहरू र वास सुरक्षा मानकहरू (सुरक्षित, पर्याप्त मात्रा र गुणस्तर, समतामूलक वितरण, भौतिक रूपले पहुँच र आर्थिक सामर्थ्यले भ्याउने) प्रयोगमा ल्याइने छ ।

८.५.२ खानेपानी तथा सरसफाइ नीति, ऐन र नियमावलीको विकास

“वास” क्षेत्रमा पर्याप्त नीति तथा कानून बनिसकेको छन् तर ती नीति तथा कानूनको कार्यान्वयन नै अहिलेको मुख्य चुनौती हो । यसैलाई मनन गरी अहिले खानेपानी तथा सरसफाइ सम्बन्धी नीति, ऐन र नियमावली निर्माणको चरणमा रहेको छ । यो नयाँ नीति, ऐन नियमावली बनाउने कार्यले हालको “वास” कानूनहरूलाई एकीकृत गरी खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको एकल कानून र संस्थागत खाका तयार गरी सबै सरोकारवालाहरूलाई समन्वयात्मक रूपमा लक्ष्य प्राप्ति गर्ने वातावरण तयार गरी सुधारिएको, समावेशी र दिगो “वास” सेवाहरूको उपलब्धतालाई मार्गदर्शन गर्ने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

खानेपानी तथा सरसफाइ नीति र कानुनी दस्तावेजहरू क्षेत्रगत सरोकारवालाहरूसँगको बृहत् छलफल, बहसद्वारा तयार हुन लागि रहेको छ र यसको निर्माण पश्चात् कार्यान्वयनको लागि प्रसार गरिने छ ।

- खानेपानी तथा सरसफाइ नीति, ऐन र नियमावलीमा समावेश भएका प्रावधानहरू : पानीका स्रोतहरू खानेपानी र घरायसी उपयोगको लागि प्राथमिक अधिकार, पानी डाइभर्सन तथा यसको क्षतिपूर्ति, भूमिगत पानीको दोहन र लाइसेन्सको लागि नियमन, “वास” सेवाहरू र गुणस्तर मापदण्डहरू, स्वतन्त्र क्षेत्रगत नियमन, लागत उठती, सञ्चालन तथा व्यवस्थापन, सार्वजनिक, निजी साझेदारी, खानेपानी तथा सरसफाइ सेवामा निजी क्षेत्रलाई लगानी गर्ने वातावरण बनाउने उत्प्रेरणा र सेवा प्रदायकले मापदण्ड अनुसारको सेवा प्रवाह गर्न नसकेमा दण्ड जरिवाना गर्ने व्यवस्था रहेका छन् ।
- खानेपानी तथा सरसफाइ नीतिले यस क्षेत्रको उद्देश्य, रणनीति, सेवाको स्तर, कार्यक्रम कार्यान्वयन, क्षेत्रगत वित्तीय लगानी र समन्वयको रूपरेखा दिने छ । यसले संस्थागत भूमिका, जिम्मेवारीलाई स्पष्ट पार्ने छ र केन्द्र र स्थानीय स्तरका क्षेत्रगत निकायहरू, स्थानीय निकाय, उपभोक्ता संस्था/समिति समेतलाई योजना तयारी, व्यवस्थापन र समन्वय गर्न जिम्मेदार बनाउने छ । यो नीतिले गैर राज्य संस्था जस्तै गैर सरकारी संस्था, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज आदिको जिम्मेवारी परिभाषित गर्ने छ र नीतिको व्याख्या गर्ने भिन्नतालाई र कार्यान्वयनका पद्धतिहरूलाई समाधान गर्न सहयोग गर्ने छ ।

८.५.३ संस्थागत व्यवस्था तथा सबलीकरण

“वास” कार्यान्वयन पद्धतिमा माथिदेखि तल र निर्माण व्यवसायद्वारा निर्माण गरिने पद्धतिलाई मागमा आधारित विधिले प्रतिस्थापन गर्यो र समावेशी, समुदायको नेतृत्वमा स्कीमहरूको योजना, डिजाइन र कार्यान्वयनका साथै स्थानीय स्तरमा सञ्चालन तथा मर्मत संभारको

मुख्य भूमिका पनि समुदायको नै हुने गर्दछ। यो पद्धति समग्र, एकीकृत र खानेपानी, सरसफाइ, स्वास्थ्य तथा स्वच्छतालाई समायोजन गर्दछ।

नेपालको संविधानले तीन तहको राजनीतिक विभाजन जहाँ स्थानीय सरकार इकाइ नगरपालिका र गाउँपालिका स्थानीय सरकारको मातहतका साथै हालको ७५ जिल्ला समन्वयकारी भूमिकामा र प्रान्तिय र संघीय सरकारको परिकल्पना गरेको छ। “वास” सेवाहरूको लागि यो संविधानले गरेको प्रावधानलाई तलको तालिकामा दिइएको छ।

तालिका १६ : “वास” सेवाहरूको संवैधानिक प्रावधानहरू

संविधानको धारा/अनुसूची	प्रावधानहरू
३० (१)	प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुने छ।
३० (२)	वातावरणीय प्रदूषण वा हासबाट हुने क्षति बापत पीडितलाई प्रदूषकबाट कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने छ।
३५ (४)	प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुने छ।
५६ (२)	राज्य शक्तिको प्रयोग संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले यस संविधान तथा कानुन बमोजिम गर्ने छन्।
अनुसूची ५ (११)	जलस्रोतको संरक्षण र बहुअयामिक उपयोग सम्बन्धी नीति मापदण्ड
अनुसूची ५ (१४)	केन्द्रीय स्तरका ठूला विद्युत्, सिँचाई र अन्य योजना तथा परियोजना
अनुसूची ५ (३५)	संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार सूचीमा वा साझा सूचीमा उल्लेख नभएको कुनै विषय तथा यो संविधान र संघीय कानुनमा नतोकिएको विषय कार्य क्षेत्र
अनुसूची ६ (७)	प्रदेश स्तरको विद्युत्, सिँचाई र खानेपानी सेवा, परिवहन
अनुसूची ६ (१९)	प्रदेशभित्रको राष्ट्रिय वन, जल उपयोग तथा वातावरण व्यवस्थापन
अनुसूची ७ (१८)	पर्यटन, खानेपानी तथा सरसफाइ
अनुसूची ८ (७)	स्थानीय स्तरका विकास योजना तथा परियोजनाहरू
अनुसूची ८ (९)	आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाइ
अनुसूची ८ (१९)	खानेपानी तथा साना जलविद्युत्, वैकल्पिक ऊर्जा
अनुसूची ९ (५)	विद्युत्, खानेपानी, सिँचाई जस्ता सेवाहरू

“वास” सेवाहरूसँग सम्बन्धित संघीय, प्रोभिन्सियल र स्थानीय सरकारको भूमिका र जिम्मेवारीहरू Annex 1 मा दिइएको छ।

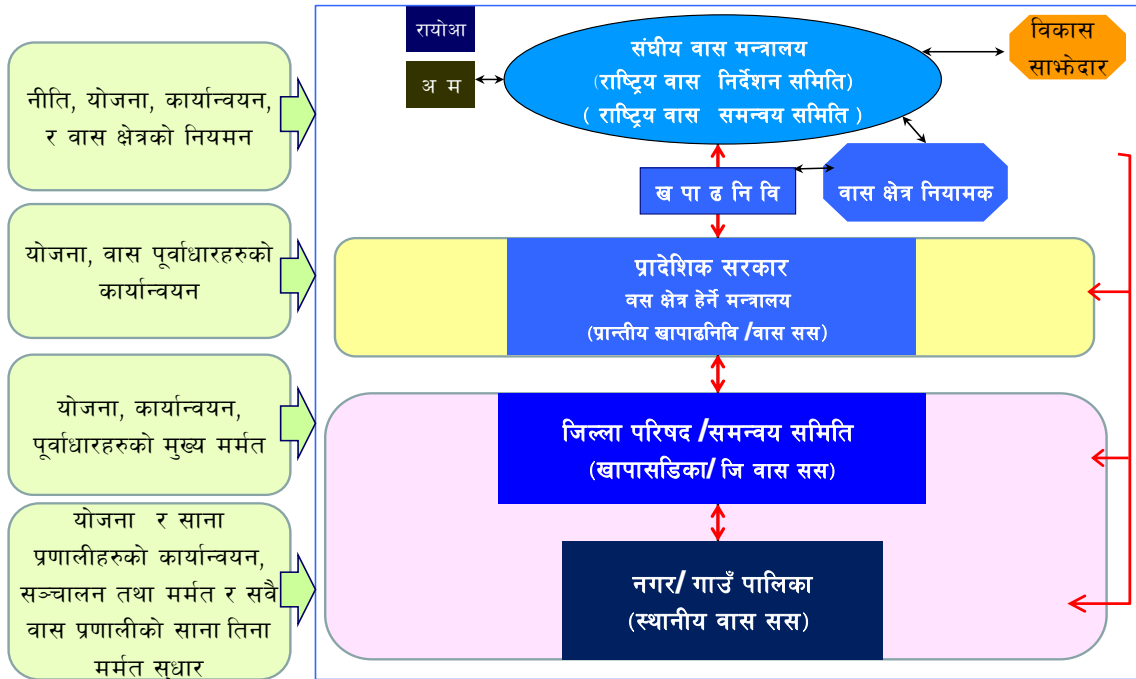
नेपालको संविधानको सिद्धान्तलाई पालना गर्न दक्ष संस्थागत संयन्त्रको आवश्यकता पर्दछ, त्यसका लागि वर्तमान संरचनालाई प्रक्रियावद्ध रूपमा पुनसंरचना गर्न निम्नगानुसारको संरचनागत मोडेल प्रस्ताव गरिएको छ। तलको चित्र २२ र २३ ले “वास” सेवाहरूको लागि संघीय संरचना अनुसारको भूमिका र जिम्मेदारीलाई देखाउँदछ।

‘वास’को संघिय संरचनामा, एक प्रमुख संस्थाको रूपमा खानेपानी तथा ढलनिकास विभागको भूमिका निम्नानुसार हुने छ:

- नेपालको संविधान अनुसार, वास क्षेत्रको कार्य विभाजनमा सबै तहमा जनसंशाधन र पूर्वाधार संबन्धि कार्य विभाजन गर्न आवश्यक छ;
- खानेपानी, सरसफाइ, ढल र फोहर मैला व्यवस्थापनमा विभाग नेतृत्वदायी संस्था हो; साथै यो संग यो क्षेत्रको विशेषज्ञहरू पनि छन्, त्यसकारण संघिय व्यवस्थामा जाने संक्रमणकालिन अवस्थामा सबै कार्य र पूर्वाधार विभाग अन्तर्गत रहनु पर्छ;
- विभागले विस्तारै आफ्नो कार्यान्वयन कर्ताको भूमिकालाई वासका उप-राष्ट्रीय विभाग/संस्थाहरूमा हस्तान्तरण गर्ने छ र आफुलाई पूर्ण रूपको नियामक निकायको रूपमा विकास गर्ने छ;
- योजना अवधिको लागि केन्द्रिय योजनाहरूको योजना कार्यालयको स्थापना गरी लागि विभाग बाटै मानव संसाधनको व्यवस्थापन गर्ने छ;

- प्रादेशिक तहको विभाग वा जिल्लाको संख्या र भौगोलिकताको आधारमा प्रथम श्रेणीका कर्मचारीको अधिनमा रहने गरी अन्य सुहाँउदो संस्थाको स्थापना गर्ने छ;
- खानेपानी तथा ढलनिकास विभाग र यसका प्रादेशिक निकायहरूले आफ्नो संस्थामा विशेषज्ञ इकाइ गठन गर्ने छन् जुन संबन्धित नगरपालिकालाई ठोस फोहरको व्यवस्थापन सम्बन्धमा प्राविधिक सहयोग गर्न सक्षम हुन्छन्;
- कार्यबोझमा आधारित भएर स्थानीयस्तरको कार्यक्रम संचालनको लागि नगरपालिका र गाउँपालिकामा कम्तिमा पनि एक इन्जिनियर र सव-इन्जिनियरको सिफारिस गरीएको छ;
- संघीय शासन प्रणालीको परिपालनको संक्रमणकालीन अवधि भरमा विभागले साना तथा स्थानीय तहबाटै सम्पन्न हुन सक्ने कार्यहरू प्रादेशिक तथा स्थानीय तहलाई निक्षेपित गर्दै केन्द्रिय नियामक निकायको रूपमा परिवर्तित हुनेछ र आवश्यकताका आधारमा केन्द्रिय तहका तथा जटिल प्रविधियुक्त आयोजना तथा कार्यक्रमहरूमा मात्र संलग्न हुने छ।

चित्र २२: "वास" सेवाहरूको लागि संघीय संरचनामा विभिन्न तहको भूमिका र जिम्मेवारी

वास क्षेत्रको पूर्ण संकेन्द्रण पछि हाल परिकल्पित गरिएको वासको संरचनागत संगठन भन्दा धेरै नै सरल हुने छ। (चित्र १४ हेर्नुहोस)

नेपालको संघीय लोकतान्त्रिक संविधानले "वास" सेवाहरूको योजना तयारी, कार्यान्वयन, सञ्चालन तथा मर्मत सँभारका सबै पक्षहरूलाई संघीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई पूर्ण रूपमा विकेन्द्रीकरण गर्ने परिकल्पना गरेको छ।

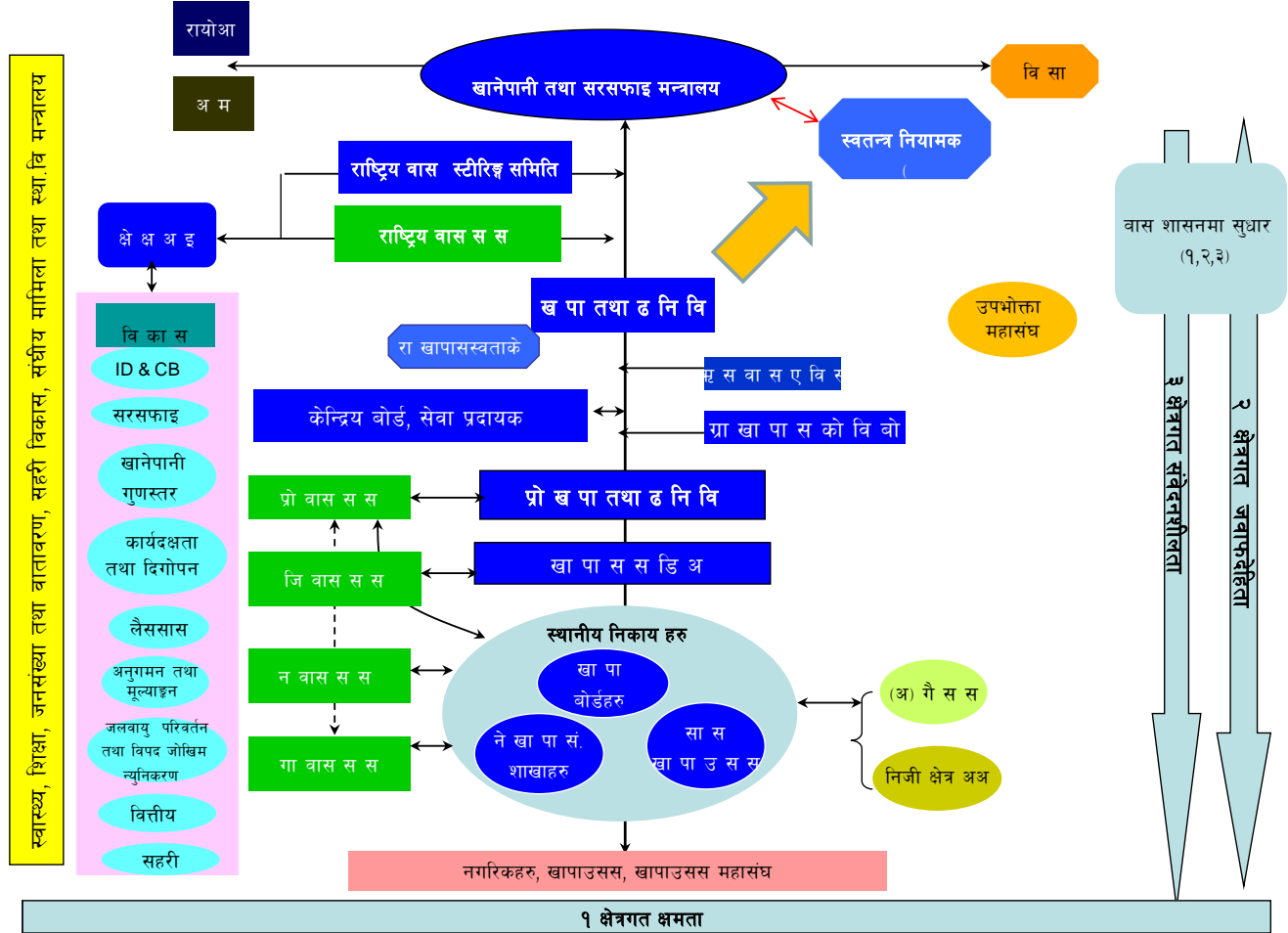
रणनीतिक कार्यहरू :

"वास" सेवाहरूको प्रभावकारी योजना र कार्यान्वयनमा बहु-निकायहरूका साथै जिम्मेवारीको दोहोरोपनाले बाधा पुऱ्याएको छ र यसले गर्दा भ्रम र स्रोतहरूमा दोहोरोपना सिर्जना भएको छ। संस्था अनुसारको योजना तयारी र कार्यान्वयन प्राणाली अनुसारको कार्यान्वयन गर्ने विभिन्न मोडालिटीहरूले र गर्दा खण्डीकरण बढेको छ। यसलाई निम्नानुसार संबोधन गरिने छ:

- **भूमिका र जिम्मेवारीमा स्पष्ट विभाजन :** ऐतिहासिक र प्राविधिक उत्कृष्टता र क्षेत्रगत कार्यहरूको विकेन्द्रिकरणको आधारमा "वास" आयोजनाहरूको योजना तयारी र कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयको हुने छ।
- भूमिका र जिम्मेवारीमा स्पष्ट विभाजनमा सहमति भए पश्चात् संस्थागत पुनःसंरचना र सम्बन्धित संस्थागत व्यवस्थापन क्षमतालाई सुदृढ गरीने छ जसले गर्दा प्रभावकारी योजना तयारी र यसको कार्यान्वयन इमान्दारीपूर्वक गर्न सकिने छ।

- संक्रमणकालिन नयाँ संस्थागत व्यवस्थापन प्रकृया राजनीतिक सहमतिमा दीर्घकालीन सोचका साथ विस्तारै गरिने छ । इमानदार प्रयासको अभाव, कार्यान्वयनको लागि स्रोत र परिवर्तनको लागि प्रोत्साहनको कमीको कारणले गर्दा संक्रमणकाल प्रभावित हुन्छ ।
- नेपालको संघीय संरचनामा वास क्षेत्रको सुशासन र व्यवस्थापनमा अर्थपूर्ण असर हुने छ जुन उपयुक्त संस्थागत मोडेलहरू, रणनीति र पद्धतिहरूको विकास गरी समाधान गरिने छ ।
- नेपालको संघीय संरचनामा “वास” सेवाहरूको सुशासन र व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण हुने छ र यसका लागि गरिने छ ।

चित्र २३: संघीय शासन प्रणालीमा प्रस्तावित “वास” संस्थागत संरचना

नेपालको संघीय लोकतान्त्रिक संविधान, २०७२ ले “वास” सेवाहरूको योजना तयारी, कार्यान्वयन, सञ्चालन तथा मर्मत सँभारका सबै पक्षहरूलाई संघीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई पूर्ण रूपमा विकेन्द्रीकरण गर्ने परिकल्पना गरेको छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

भूमिका र जिम्मेवारीमा स्पष्ट विभाजन : “वास” सेवाहरूको प्रभावकारी योजना र कार्यान्वयनमा बहु-निकायहरूका साथै जिम्मेवारीको दोहोरोपनाले बाधा पुर्‍याई भ्रम र स्रोतहरूमा दोहोरोपना छ । निकायगत संस्थाहरूको कार्यान्वयन गर्ने विभिन्न मोडालिटीहरूले योजनाको तयारी र कार्यान्वयनले Fragmentation लाई बढवा दिएको अवस्था छ । यी समस्याहरू समाधानको लागि निम्नानुसारको रणनीतिक कार्यहरू सञ्चालन गरिने छ :

- भूमिका र जिम्मेवारीमा स्पष्ट विभाजन : “वास” आयोजनाहरूको योजना तयारी र कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयको हुने छ ।
- भूमिका र जिम्मेवारीमा स्पष्ट विभाजन पश्चात् संस्थागत पुनःसंरचना र सम्बन्धित संस्थागत व्यवस्थापन क्षमतालाई सुदृढ गरी प्रभावकारी योजना तयारी र कार्यान्वयनमा जतिसको छिटै लगिने छ ।
- संक्रमणकालिन नयाँ संस्थागत व्यवस्थापन गर्न राजनीतिक सहमतिमा दीर्घकालीन सोचका साथ विस्तारै शिफ्ट गरिने छ ।
- नेपालको संघीय संरचनामा “वास” सेवाहरूको सुशासन र व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण हुने छ र यसका लागि उपयुक्त संस्थागत मोडेलहरू, रणनीति र पद्धतिहरूको विकास गरिने छ ।

८.५.३.१ स्थानीय संस्थाहरूको प्रभावकारी शासन र व्यवस्थापनमा सुधार

“वास” क्षेत्रको सुशासन विशेषगरी कार्यान्वयन र वा सञ्चालन स्तरमा संघीयका साथसाथै प्रदेशको सहायक कानूनमा भर पर्नु पर्ने संघीय संविधान परिकल्पना गरिएको छ । अब आउने संघीय कानूनहरूले “वास” संस्थाहरूको भूमिका र जिम्मेवारीमा थप स्पष्टता दिने छन् । यद्यपि, केही समयको लागि निम्नानुसारको संस्थागत प्रावधान रहने छन् ।

ठूला नगरपालिकाहरू : हालका अनुभवहरूले राष्ट्रिय खानेपानी सेवा प्रदायक मोडेलमा धेरै कमी कमजोरी र अदक्ष, अत्याधिक बाह्य हस्तक्षेप समेत रहेको देखिएको छ । धेरै देशहरूमा स्थानीय सहरी “वास” सेवाहरूको व्यवस्थापन स्थानीय खानेपानी बोर्डहरूले विकेन्द्रित रूपमा खानेपानीको सेवामा सुधार, नागरिक प्रति संवेदनशिल रही प्रभावकारी, निष्पक्ष, सस्तो र किफायति मूल्यका आधारमा गर्ने गरेका छन् ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- सहरी “वास” संस्थागत सुधारका लागि स्थानीय स्तरको स्वतन्त्र खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड स्थापना गरी ठूला सहरहरूमा विस्तार गरिने छ र यसको सञ्चालन खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड, २०६३ अनुसार हुने छ ।
- यी स्थानीय खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डहरूले नगरपालिकाहरूमा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूको व्यवस्थापन गर्न विस्तृत “वास” योजना, व्यवस्थापन र सञ्चालनका साथै उपयुक्त संस्थागत व्यवस्था, वित्तीय मोडालिटीहरू जस्तै आन्तरिक राजस्व, अनुदान र बाह्य सहयोग –अनुदान र ऋण आदि तयार गर्ने छन् ।
- ऐनमा व्यवस्था भए अनुसार, खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डले आफै वा सेवा प्रदायकलाई संलग्न गराइ सेवा प्रदायकलाई आवश्यक पर्ने लाइसेन्स वा सञ्चालन गर्न सक्ने छ । बोर्डमा एक नगरपालिका वा एक भन्दा बढी नगरपालिकाहरूको संलग्नता, सरकारी निकाय वा संस्थानले सेवा सञ्चालन गरेको क्षेत्र पनि हुन सक्ने छ ।
- खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय र विभागले यसको लागि आवश्यक पर्ने नीति, निर्देशन, प्राविधिक सहयोग, कार्यान्वयनका लागि सहयोग र अनुगमन गर्ने छन् ।
- **व्यवस्थापनमा प्रभावकारीता वृद्धिका लागि निम्न उपायहरूको अवलम्बन गरिने छ :**
 - पूर्वाधार विकासको लागि पर्याप्त लगानी जुटाइने छ (पानी प्रशोधन, सङ्कलन, र वितरण सञ्जाल आदि)
 - संस्थागत प्रभावकारिताका लागि सुशासनमा सुधार, न्यूनतम सेवा र कार्यसम्पादन मापदण्डहरू समेत
 - दक्ष र व्यावसायिक व्यवस्थापन भएको खानेपानी सेवा प्रदायकलाई (वित्तीय पुनःसंरचना, राजस्व-महसुल वृद्धि समेत) सुदृढ गर्ने
 - उपभोक्ताको अधिकारलाई संरक्षण गर्न सही किसिमको नियमनकारी वातावरण तयार गर्ने जसले गर्दा “वास” सेवा प्रदायकहरू आवश्यक छन् भन्ने उद्देश्यहरू पुरा गरोस्
 - नागरिकको संलग्नतालाई खानेपानी सेवाहरूमा तिनिहरूको माग र अधिकारको संरक्षणको लागि र सेवा प्रदायकहरूलाई पानी वितरणको समयलाई पालन गर्न प्रवर्द्धन गरिने छ

सहरहरू : नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, १९८९ को दोस्रो संशोधन, २००७ अनुसार संस्थानको स्वामित्वमा रहेको खानेपानी तथा फोहोरपानी सेवा सञ्चालन गर्ने सम्पत्तिलाई नेपाल सरकारको निर्णयबाट अर्को कुनै निकायमा स्वामित्व हस्तान्तरण गर्न सकिने व्यवस्था

छ। यसै समयमा संस्थानका प्रणालीहरूलाई व्यवस्थापन संझौता अन्तर्गत निजी कम्पनीहरूबाट सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा संलग्न गराउन ढोका खुल्दछ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- नेपाल खानेपानी संस्थानको अन्य सहरहरूमा खानेपानी सेवा सञ्चालन गर्ने क्षमता वृद्धि गरिने छ,
- स्थानीय खानेपानी बोर्डहरूले आवश्यक कोष र प्राविधिक सहयोग गर्नेछन्,

साना सहरहरूमा खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समितिहरू : संस्थागत सबलीकरण, सम्पत्ति सिर्जनाको लागि परिभाषित जिम्मेवारी सहितको नियमनकारी संयन्त्र (हाल सम्पत्ति राज्यको स्वामित्वमा छ भने उपभोक्ताहरू सञ्चालक हुन) मर्मतसंभार, वित्त लगानी, लागत उठती र सेवा विस्तार गर्ने जस्ता कार्य साना सहर क्षेत्रका “वास” सेवाहरू वृद्धिका मुख्य अवयवहरू हुन्।

यद्यपि उपभोक्ता समितिको उत्प्रेरित छन र तिनिहरूले बलियो व्यवस्थापनको सीप देखाएका छन, तथापि मानव स्रोतका सबलीकरण, प्राविधिक र आर्थिक स्रोतहरूका मुद्दाहरू बाँकी नै रहेका छन्। धेरै सहरहरूमा साना सहर खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाको पहुँच पुग्छ पछि प्रत्येक उपभोक्ता समितिलाई साधारण तथा अनुकूलित (customized) क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकता रहेको छ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- जब सहरहरूको मागमा वृद्धि हुन्छ उपभोक्ता समितिहरूको लागि व्यापार योजना र प्रक्रिया निर्देशित खाकाको लागि उपयुक्त कानुनी संरचनाको विकास गरिने छ। यस्तो प्रकारको व्यापार योजनामा खानेपानी सेवा प्रदायकको व्यवस्थापन मार्गदर्शन, सञ्चालन मापदण्ड कार्यविधि, प्राविधिक समस्या समाधान, सञ्चालन मर्मत संभार, उपभोक्ताको गुनासो सम्बोधन गर्ने संयन्त्र र आपत्काल व्यवस्थापन गर्ने विषयहरूलाई समावेश गरिने छ। उपभोक्ताहरूलाई लेखा र वित्तीय व्यवस्थापन, आर्थिक प्रतिवेदनको तयारी र संपरीक्षणको आवश्यकतामा सहयोग गरिने छ।
- उपभोक्ता समितिहरूलाई खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डको स्थापना गर्न प्रोत्साहित गरिने छ जसले तिनिहरूको संस्थागत क्षमता सबलीकरण गरी स्वायत्त र स्वतन्त्रसँग तिनिहरूको उपभोक्ताहरूलाई सेवा दिन सक्ने बनाउने छ।
- उपभोक्ता समितिहरूको कानुनी अवस्था सुदृढ गर्न खानेपानी तथा सरसफाइ सम्पत्तिको स्वामित्व तिनिहरूलाई प्रदान गरी तिनिहरूलाई तोकिएको अख्तियारी र जवाफेहिता सहित स्वतन्त्र र स्वायत्त रूपमा खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरू प्रवाह गर्न सक्ने तुल्याइने छ।

ग्रामीणस्तरमा उपभोक्ता समितिहरू

संस्थागत सबलीकरण, सम्पत्ति सिर्जनाको लागि परिभाषित जिम्मेवारी सहितको नियमनकारी संयन्त्र (हाल सम्पत्ति राज्यको स्वामित्वमा छ भने उपभोक्ताहरू सञ्चालक हुन्) मर्मतसंभार, वित्त लगानी, लागत उठती र सेवा विस्तार गर्ने जस्ता कार्य ग्रामीण खानेपानी क्षेत्रका “वास” सेवाहरू वृद्धिका मुख्य अवयवहरू हुन्।

ठूलो संख्यामा उपभोक्ता समितिहरू जिल्ला जलस्रोत समितिमा दर्ता भएका छैनन् र अतिकममात्रले ति स्थापना भएदेखि पुनर्गठित हुन सकेका छन। तिनिहरूको मानविय, प्राविधिक र आर्थिक स्रोतको सुदृढिकरण गर्नु एक मुद्दाको रूपमा नै रहेको छ। उपभोक्ता समितिहरूलाई सामान्य तथा व्यावहारिक क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकता रहेको छ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- संगठनात्मक र वित्तीय क्षमता अभिवृद्धि र यसको दिगोपन सुनिश्चित गर्न गर्नका लागि खानेपानी व्यवस्थापन सहकारि संस्था स्थापना गर्नको लागि उपभोक्ता समितिहरूलाई प्रोत्साहन गरिनेछ।
- संपत्तिको मालिकको रूपमा उपभोक्ता समितिहरूको कानुनी हैसियत बढाइने छ। यसकोलागि उनिहरूलाई निश्चित अधिकार र जिम्मेवारी दिईने छ। यसले समितिहरूलाई सेवा प्रवाह गर्ने कुरामा थप सुधार गर्नको लागि आफ्नो पहल लिन स्वतन्त्र र स्वायत्त बनाउने छ।

८.५.४ क्षेत्रगत क्षमता

अहिले धेरै विकास साझेदारहरू खानेपानी तथा ढल निकास विभाग र उपभोक्ताहरूलाई प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्न खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा लागेका छन्। यसले विभाग र समितिलाई धेरै प्रकार तालिमहरू, कार्यशाला गोष्ठी र अवलोकन भ्रमण गराई देशभरिका खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूको गुणस्तर र दिगोपना वृद्धि गर्न सहयोग गर्ने छ। यी सबै क्षमता विकासका प्रयासहरूले स्थानीय र केन्द्रीय सरकारका समकक्षीहरूलाई लक्षित गरिएका छन्। स्थानीय र राष्ट्रिय स्तरमा प्रभावकारी र गुणस्तरीय कार्यक्रम कार्यान्वयन गरी दिगो नतिजा प्राप्त गर्ने तर्फ यी लक्षित गरिएका छन्। तथापि, प्रक्रियावद्ध र सुसँगत पद्धतिहरूको अभावमा सरोकारवालाहरूले सञ्चालन गरेका क्रियाकलापहरू राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तिसमा सोचे जति प्रभावकारी हुन सकेका छैनन्।

क्षेत्रगत सुशासनको परिप्रेक्ष्यबाट, “वास” क्षेत्रको मुख्य उद्देश्य भनेको क्षेत्रगत सरोकारवालाहरूको संस्थागत र व्यवस्थापन क्षमता वृद्धि (माग र आपूर्ति दुवै) गर्ने हो। यसले साझा उद्देश्यहरू परिभाषित र प्राप्त गर्ने, चुनौतीहरूको सामना गर्ने र प्रकट भै रहेका क्षेत्रगत विकासका आवश्यकताहरूलाई व्यापक र दिगो तरिकाले समाधान गर्ने उद्देश्य राखेको छ।

“वास” क्षेत्रसँग क्षमता अभिवृद्धि र तालिम सामाग्रीहरूको स्टक रहेको छ, तथापि तिनिहरूको विकास संस्थाहरूको आफ्नै आवश्यकतामा गरिएकोले क्षेत्रका सबै सरोकारवालाहरूले ती सामाग्रीहरूको प्रयोग गरेका छैनन्। धेरैजसो सामाग्रीहरू “वास” आयोजनाहरूको योजना तयारी, कार्यान्वयन र निर्माणमा मात्र केन्द्रित रहेका छन् र सेवाको दिगोपनालाई कम ध्यान दिएका छन्।

रणनीतिक कार्यहरू :

- यस क्षेत्रले क्षमता अभिवृद्धि क्रियाकलापहरूको लागि केहि बजेट छुट्ट्याउने छ र यसको मापन छुट्ट्याइएको बजेटको आधारमा गर्ने छ।
- आयोजनाको लागत अनुमानमा नै बजेटको केही भाग निश्चित आयोजना क्षेत्रका महिला, गरिब र बहिर्कृत समूहको प्राविधिक क्षमता विकास गरि भिएमडब्लु, खानेपानी तथा सरसफाइ टेक्निसियन, सव-इञ्जिनियर, इञ्जिनियर आदि बनाउनको लागि समावेश गरिने छ।
- “वास” क्षेत्रको क्षमता विकास क्रियाकलापहरूमा निजी क्षेत्रको संलग्नता बढाउन प्रवर्द्धन गरिने छ।
- राष्ट्रिय वास एकेडेमी (हालको राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ प्रशिक्षण केन्द्र) ले नियमित रूपमा क्षमतावृद्धि आवश्यकता पहिचान र प्रभाव आकलन गर्ने छ।

८.५.४.१ राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ प्रशिक्षण केन्द्र

क्षेत्रको प्रत्येक संस्थाले आफ्नै तालिमका क्रियाकलापहरूको योजना तथा कार्यान्वयन गर्दै आइरहेका छन्। जहाँ सुविधाजनक हुन्छ त्यहा आयोजनागत वा निकायगत बीचमा सहयोगको व्यवस्था गरिने गरेको छ। यी तालिम प्रयासहरूको केन्द्र केन्द्रीय जनसाधन विकास इकाइ हो। सन् २०१४ जुनमा क्षेत्रगत तालिम केन्द्र रूपमा कार्य गर्न यो तालिम केन्द्रको नाम राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ प्रशिक्षण केन्द्रमा परिवर्तन गरिएको छ। यो तालिम केन्द्र ISO ९००१:२००८ गुणस्तर व्यवस्थापन पद्धतिद्वारा प्रमाणित तालिम केन्द्र हो।

सोच/दूरदृष्टि : यस तालिम केन्द्रको दूरदृष्टि प्रभावकारी, कुशल क्षेत्रगत योजना बनाउन र सेवा प्रवाह गर्नको लागि नेपालको “वास” क्षेत्रलाई योग्य, सक्षम र ज्ञानमय मानव श्रोतबाट सुसज्जित पार्ने हो।

प्रशिक्षण केन्द्रले यस्तो नेपालको परिकल्पना गरेको छ जहाँ स्थानीय समुदायले पानी र वातावरणीय संपदाहरूको व्यवस्थापन दिगो रूपमा आफै गर्दछन् र जहाँ समाजका सबै वर्ग विशेषगरी गरिब र सीमान्तकृतहरूले पनि सेवाको लाभ लिन सक्छन्।

परिलक्ष्य/ध्येय : यस तालिम केन्द्रको परिलक्ष्य उत्प्रेरित, दक्ष, उत्तरदायी, सम्मानित र प्रमाणित “वास” क्षेत्रका व्यवस्थापक र नीति निर्माताहरू, आयोजना व्यवस्थापक र इञ्जिनियर, सेवा प्रवाह गर्ने व्यवस्थापक र प्राविधिकहरूको सुनिश्चितता गर्ने भन्ने हुने छ। यस तालिम केन्द्रले पारदर्शी, जवाफदेही र निष्पक्ष काम गर्ने वातावरणको स्थापना गर्न खोजेको छ। यसले नविनताको विकास, नयाँ ज्ञान, प्रविधि र नीतिहरूको प्रवर्द्धन गर्ने छ।

नेपालमा यो प्रशिक्षण केन्द्र सबै “वास” तालिम र विकासका क्रियाकलापहरूमा नेतृत्व गर्न प्रयासरत रहेको छ। उत्कृष्टता केन्द्रको रूपमा “वास” क्षेत्रको सबै तालिम र विकासका क्रियाकलापहरूमा यसले मूल धुरीको रूपमा कार्य गर्ने छ। यो प्रशिक्षण केन्द्रले अन्य “वास” तालिम

दिने निकायहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने छैन, बरु यसले यस क्षेत्रका सरकारी सबै “वास” निकायका सबै तालिम इकाइहरूलाई र अन्य तालिमको सेवा प्रदायकको समेत क्षमता अभिवृद्धि गर्ने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- यस तालिम प्रशिक्षण क्षमता वृद्धि गरी राष्ट्रिय “वास” एकेडेमी बनाइने छ । यसलाई “वास” क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्ने स्पष्ट अधिकार दिइने छ जसले नीति, अभ्यास र जनतालाई सशक्तिकरण गर्ने बीचमा शसक्त कडिको स्थापना गर्न सकोस् । प्राविधिक मुद्दाहरू जस्तै : क) उपयुक्त प्रविधिहरू जो सामाजिक-आर्थिक र वातावरणीय रूपमा राम्रा छन् तिनिहरूको विकास र इष्टतमीकरण ख) सामाजिक मुद्दा जस्तै : सामाजिक गतिशीलता र तिनिहरूको व्यवस्थापकीय सीपहरू, वजारीकरण र व्यापारको अवसर, कार्यान्वयनको लागत लाभ अनुमान, र ग) जीविकोपार्जन र उत्पादनमा असर जसले सुरक्षित पानी र सरसफाइमा पहुँच उपलब्ध गराउँछ ।
- खानेपानी क्षेत्रका व्यवसायीहरू, इन्जिनियर, वैज्ञानिक, परामर्शदाता, नीति-निर्माता, उपभोक्ता समितिका सदस्य, उपभोक्ता र अन्य सरोकारवालाहरूलाई तालिम दिने ।
- खानेपानी क्षेत्रका सरकारी निकाय, नगरपालिका, जिविस, गाविस, समन्वय समिति, खानेपानी बोर्ड, खानेपानी सेवा प्रदायक, शैक्षिक तालिम केन्द्र तथा अनुसन्धान संस्था, गैर सरकारी संस्था, निजी क्षेत्र, उद्योग, उपभोक्ता समिति, उपभोक्ता र समुदायको लागि पहिचान गरिएका आवश्यकताहरूमा आधारित रहेर क्षेत्रगत क्षमता विकासको लागि तालिम सञ्चालन गर्ने छ ।
- प्रशिक्षण केन्द्रले यसको सञ्चाल विस्तार गरि Academia सँग “वास” क्षेत्रको लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा साझेदारी निर्माण र सञ्चाल गर्न खानेपानी सञ्चालक साझेदारी (WOP, WUAP) जस्ता कार्यक्रम गरिने छ ।
- यस प्रशिक्षण केन्द्रलाई “वास” क्षेत्रमा सबै निकायको तालिमका लागि तालिम मापदण्ड निर्धारण गर्ने अधिकार दिइने छ । “वास” प्रशिक्षक, “वास” संस्था, ग्रामीण मर्मत सँभार कार्यकर्ताहरूको लागि लाइसेन्स दिने अधिकार समेत दिइने छ । त्यसै गरि, यसले तालिम कार्यक्रम उपयुक्त र सक्षम सरोकारवालाहरूलाई franchising गर्न (प्रशिक्षण केन्द्रको तालिम कार्यक्रम गर्न र केन्द्रले स्वीकार गरे बमोजिमको प्रमाणपत्र दिन) सक्ने अधिकार दिइने छ ।

८.५.४.२ क्षमता विकास गुरु योजना

यस प्रशिक्षण केन्द्रले भर्खरै विस्तृत क्षमता लेखाजोखा गर्ने कार्य सम्पन्न गरी केन्द्रदेखि स्थानीय र समुदाय स्तरको उचित लक्षित समूहहरू र तालिमको लागि विभिन्न स्तरमा ढाँचा (Modules) पनि पहिचान गरिसकेको छ । संस्थागत, सञ्चालनगत र प्राविधिक आवश्यकताका आधारमा क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि योजनाको विकास गरी वर्तमान र भविष्यको क्षमताको आवश्यकतालाई पुरा गरिने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी आवश्यकता एकीकृत रूपमा र प्रशिक्षण केन्द्रलाई “उत्कृष्टताको केन्द्र”को रूपमा सञ्चालन गर्न यस तालिम केन्द्रमा क्षमता अभिवृद्धि कोषको स्थापना गरिने छ ।
- ग्रामीण “वास” संस्थाहरूको तुलनामा सहरी “वास” व्यवस्थापनका पद्धतिहरूमा अझै विकसित भइरहेका छन् । जिम्मेवार संस्थाहरू द्रुत गतिमा बढेका सहरी बस्तीहरू र द्रुत गतिमा भएको सहरीकरण र नगरपालिकाहरूको वृद्धि ले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवामा परेको दबाबले अप्टेरोमा छन् । सहर बासीहरूको लागि राम्रो योजना र खानेपानी तथा वातावरणीय सरसफाइको, तरल फोहोर र दिसाजन्य लेदोको समेतको, व्यवस्थापन सेवाको लागि खानेपानी क्षेत्रका व्यवसायी र सेवा प्रदायकहरूको क्षमता वृद्धि गर्न आवश्यकता रहेको छ । प्रभावकारी सहरी “वास” व्यवस्थापनको लागि संस्थागत क्षमता विकास र विश्वसनीय क्षेत्रगत व्यवसायीहरूको विकासको लागि लगानीमा ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

८.५.४.३ क्षमता अभिवृद्धि संक्षिप्त विधि र मार्गदर्शन

क्षेत्रगत निकायका साथसाथै राष्ट्रिय “वास” प्रतिष्ठानले क्षमता अभिवृद्धि म्यानुअल र मार्गदर्शनको विकास र स्तरिकरण गर्न एकैसाथ कार्य गर्ने छन् र यो प्रक्रियाले सिकाइको प्रक्रियामा एकरूपता निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- क्षमता अभिवृद्धिका लागि तयार गरिने “वास” म्यानुअल, मार्गदर्शन र अन्य तालिमसँग सम्बन्धित सामाग्रीहरूको समीक्षा, अद्यावधिक र अनुसरण गरिने छ । मुख्य गरेर लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशिकरण खाका, सहरी खानेपानी सेवा प्रदायक, विपद् जोखिम न्यूनीकरण, आपत्कालिन पूर्वतयारी र प्रतिकार्य र अन्य पहिचान गरिएका क्षेत्रहरू समावेश गरिने छ ।
- सहरी र ग्रामीण “वास” सेवाको लागि विभिन्न प्रकारका प्राविधिक साथै सञ्चालन मर्मत सँभार म्यानुअलको पनि आवश्यकता पर्दछ र ती म्यानुअलहरू उपभोक्ता लक्षित गरी अँगरेजी र नेपाली भाषामा तयार गरिने छन् ।

८.५.४.४ मानकीकरण

मानकीकरण साधारण अर्थमा कार्य, वस्तु, उत्पादन र विधिहरूको प्राविधिक मानक, विकास र कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रिया हो । यसले अधिकतम अनुकूलता, अन्तर-सञ्चालन संभावी, सुरक्षा, दोहो-न्याउने संभावना वा धेरै महत्वपूर्णरूपमा गुणस्तरलाई सहयोग पुऱ्याउने सोच राखेको छ । यसले परम्परागतरूपमा चलेका प्रक्रियाहरूको बजारीकरण गर्न सहजीकरण पनि गर्न सक्ने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- **प्राविधिक प्रक्रियाको मानकीकरण :** प्राविधिक प्रणालीहरूलाई आवश्यक पर्ने विभिन्न प्रकारका नमर्सहरू विकास गरिने छ । प्राविधिक मानक खासमा समान ईञ्जिनियरिङ वा प्राविधिक मापदण्ड, विधि, प्रक्रिया र अभ्यासहरू स्थापना गर्ने एउटा औपचारिक दस्तावेज हो । प्राविधिक मानकहरूको उदाहरणहरू यस प्रकार छन् : मानक विशिष्टीकरण, विशिष्ट परीक्षण विधि, स्ट्याण्डर्ड सञ्चालन कार्यविधिहरू, स्ट्याण्डर्ड मार्गदर्शन, स्ट्याण्डर्ड परिभाषा र स्ट्याण्डर्ड इकाइ आदि ।
- **सामाजिक प्रक्रियाको मानकीकरण :** वास क्षेत्रको अन्य विषय क्षेत्रहरूसँगको संलग्नता रहेको छ जस्तै सामाजिक, आर्थिक वित्तीय, सञ्चार आदि क्षेत्र । यो परिप्रेक्ष्यमा विशिष्टीकरणले समन्वयको समस्यालाई समाधान गर्ने सुनिश्चितता दिने हुनु पर्छ, जसमा परस्पर सुसंगत आपसी निर्णयका माध्यमले सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले आपसी लाभ प्राप्त गर्न सक्छन् । यसैले, विभिन्न प्रकारका मानकहरू स्थापित गरिने छन् जसले मानिसहरूलाई परिचालन गर्न, तिनिहरूसँग अन्तरक्रिया गर्न र अन्य यस्तै कार्य गर्ने दक्षतामा सुधार हुनेछ ।
- **सेवा र उत्पादनको विशिष्टीकरण :** एउटा स्ट्याण्डर्डको विकास गरिने छ जसले वास सेवा प्रदायकहरूलाई तिनिहरूको ध्यान उपभोक्ताहरूलाई राम्रो सेवा दिनेमा केन्द्रित गर्न सक्षम बनाइने छ साथै तेस्रो पार्टीको माध्यमद्वारा संबद्ध संस्थालाई सफलतालाई मान्यता प्रदान गरिने छन् ।
- सबै ठूला वास संस्थाहरूलाई निश्चित अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त संस्थाबाट प्रमाणीकरणका लागि प्रोत्साहन गरिने छ । राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ तालिम केन्द्र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको मान्यता प्राप्त संस्थाबाट ISO ९००१:२००८ प्राप्त गर्ने पहिलो ‘वास’ संस्था हो । त्यसै गरी, विशेष बर्णन तयार गर्ने, सेवा प्रदायकबाट उपयोगमा ल्याइने वा उत्पादन गरिने कुनै पनि वस्तु वा सेवा, स्विकृत फेरबदल एबम् निर्माण वा खरिदका निर्णयहरू स्तरिकरण गरिने छ ।

८.५.४.५ सिकाई आदान प्रदान कार्यक्रमहरू

खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयले, क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइ मार्फत यस क्षेत्रमा भएका सिकाईहरूको आदान प्रदान गर्ने बैठक मासिक रूपमा गर्ने प्रबन्ध गरेको छ । धेरै क्षेत्रगत निकायहरू र व्यावसायिक व्यक्तिहरूले यस सिकाई आदान प्रदानमा भाग लिन सक्नेछन् र यसले क्षेत्रगत सूचना र ज्ञानको प्रसार गर्ने मञ्च प्रदान गर्ने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- सिकाईलाई आदान प्रदान गर्न वर्षभरि सञ्चालन गरिने कार्यहरू भएको वार्षिक पात्रो तयार गरी प्रकाशन गरिने छ,
- यस आदान प्रदान गर्ने कार्यलाई वेबिनार (Webinar) को रूपमा सुरुवात गरिने छ जसले गर्दा स्थानीय स्तरले पनि लाभ लिन सक्ने छ । यसको लागि केही सहजकर्ताहरूको आवश्यकता पर्दछ ।
- यस क्षेत्रमा रहेको ज्ञानको कमीको लेखाजोखा गरी सिकाई आदान प्रदानको लागि प्राथमिकता पहिचान गरी कार्यान्वयन गरिने छ ।

८.६ 'वास' कूटनीति तथा क्षेत्रगत एकत्रीकरण

बिषयक्षेत्रको क्षेत्र : वास कूटनीति, सञ्जाल, सञ्चार, प्रवर्द्धन, क्षेत्रगत एकत्रीकरण, राष्ट्रिय छलफल, गठबन्धन निर्माण, आपसि जावफदेहिता, आबद्धता र समाजस्यीकरण र क्षेत्रगत सादृश्यता ।

बिषयक्षेत्रको उद्देश्य : वास क्षेत्रमा निरन्तर संवाद गर्ने वातावरण तयार गर्ने रहेको छ ।

बिषयक्षेत्रको नतिजा : वास क्षेत्र एकत्रित, सामजस्य र आबद्ध भएको हुने छ ।

८.६.१ खानेपानी कूटनीति

"वास" कूटनीतिको उद्देश्य पानीको स्रोतहरूको वर्तमान अवस्था र पानीका स्रोतहरूको व्यवस्थापनका लागि पर्याप्त कूटनीतिक समाधान आवश्यक छ भनि चेतना जगाउनु हो । यसले जल सरोकारवालाहरूलाई पानीको अभाव र त्यसको अव्यवस्थापनको कारणले सिर्जना हुने तनावको आकलन गर्ने, रोक्रे र प्रतिकार्य गर्ने क्षमतामा वृद्धि हुने गरी ज्ञानको संपदा, त्यस क्षेत्रको परिप्रेक्ष्यको अनुभव र विधिहरूको ढाँचा प्रदान गर्छ । यो पद्धति वर्तमानका हाम्रा ठूला जल-तनावकारकहरूो परिवेशमा उपयोगी सावित हुन सक्ने छ । यसले अल्प र दीर्घकालिन सहकारितालाई साझा लाभ, समावेशी बहु-क्षेत्र सरोकारवाला विचको सम्झौताहरू र दिगो संस्थागत व्यवस्थाको माध्यमबाट प्रवर्द्धन गर्दछ ।

८.६.२ समन्वय, सञ्जाल, सञ्चार र प्रवर्द्धन

८.६.२.१ योजना तर्जुमा र समन्वय

योजना तर्जुमा :

ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ राष्ट्रिय नीति तथा रणनीति, २००४ ले सेवा प्रवाहको लागि जिल्लालाई प्रधानता दिएको छ । नेपाल संघीय सरकारमा जाँदा संघीयताको स्वरूप र प्रदेश संरचना अनुसार तीन तहमा "वास" सेवाहरूको जिम्मेवारी संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय परिषदहरूमा हुनेछ । नयाँ नीतिगत प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गर्न दीर्घकालीन राजनीतिक सहयोगको लागि बलियो उपकरण उपलब्ध गराउनु नै महत्वपूर्ण हुने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- जिल्ला स्तरमा जिल्ला नै योजनाको तयारी र कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने मुख्य निकाय हुने छ । जिल्लामा स्थानीय सरकारी इकाइ र सरोकारवालाहरूको कार्यक्रमहरूलाई समन्वय गर्ने कार्यलाई जिल्ला खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिले सहयोग गर्ने छ । जिल्ला समन्वय समितिको अध्यक्षता जिल्ला समन्वय परिषदको अध्यक्षले गर्ने छन् र जिल्ला "वास" योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने अधिकार पनि यसैलाई हुने छ ।
- जिल्लामा कार्यान्वयन गरिने सबै आयोजनाहरू नगरपालिका/गाउँपालिका परिषदको एकीकृत भागको रूपमा जिल्ला "वास" योजनाको रूपमा उर्ध्वगामी पद्धतिबाट संघीय/स्थानीय कानूनका प्रावधान अनुसार तयार गरिने छन् ।
- "वास" योजना तयारको लागि नगर/गाउँ परिषद् नै तल्लो निकाय हुने छ । "वास" कार्यक्रमको लागि नगर/गाउँ परिषदले प्राथमिकीकरण गरी जिल्ला समन्वय परिषदले योजना छनौट गरे पश्चात् प्राविधिक, सामाजिक, वातावरणीय र आर्थिक पक्षहरूको संभाव्यता अध्ययन गरिने छ । सबैभन्दा संभाव्य आयोजनाहरू क्षेत्रगत सरकारी निकाय वा स्थानीय निकायद्वारा आयोजनाको कार्यान्वयन गरिने छ ।
- स्थानीय "वास" योजनाहरू स्थानीय परिषदले स्वीकृत गरे पश्चात् स्पष्ट रूपमा तीन वर्गमा विभाजन गरिने छ । क) पहुँच नपुगेको ठाउँमा पुग्ने ख) कार्यक्षमतामा सुधार गर्ने ग) सेवाको स्तर वृद्धि गर्ने र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा विपद् प्रतिरोधी सिद्धान्तलाई मनन गर्ने ।
- राष्ट्रिय र स्थानीय दुवै स्तरमा तथ्याङ्कमा आधारित योजना र निर्णय प्रक्रियाको लागि एमआइएस/डिएएसएस र जिआइएस प्रविधिको उपयोग गरिने छ ।

- जिल्ला स्तरमा “वास” क्षेत्रको लागि सबै कोषको जावफदेहीता जिल्ला “वास” योजना नै हुने छ र खर्चको लेखाजोखा नियमित अनुगमन र संपरीक्षणका माध्यमबाट गरिने छ ।

समन्वय:

वास क्षेत्रमा विभिन्न कर्ता, बाटा र दाताहरू (doers, doors and donors) छन् । धेरै पहिले देखि नै आ-आफ्नो साधन र दृष्टिकोण अनुसरण गरिरहेका छन् । त्यसैले “वास” क्षेत्र अति खण्डित र असमन्वित रहेको छ।

चित्र २२ र २३ मा देखाइएको क्षेत्रगत संस्थागत खाका अनुसारको विभिन्न स्तरका समन्वय समितिहरू र स्टीरिङ समितिको बनौट तालिका १७ मा दिइएको छ ।

तालिका १७ : क्षेत्रगत निर्देशक एबम् समन्वय समितिहरू

स्तर	वर्तमानको नाम	परिवर्तित नाम	कैफियत
राष्ट्रिय	राष्ट्रिय सरसफाइ तथा स्वच्छता स्टीरिङ समिति	राष्ट्रिय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता स्टीरिङ समिति	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयको सचिवले नेतृत्व गर्ने
	राष्ट्रिय सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति	राष्ट्रिय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयको सहसचिवले नेतृत्व गर्ने
	विषयगत कार्य समूहहरू (८)	विषयगत कार्य समूहहरू (११)	नेतृत्व- सरकारी, सहनेतृत्व - विकास साझेदारले गर्ने
प्रदेश	क्षेत्रीय “वास” समन्वय समिति	प्रादेशिक “वास” समन्वय समिति	प्रादेशिक “वास” निर्देशक
जिल्ला	जिल्ला “वास” समन्वय समिति	जिल्ला “वास” समन्वय समिति	जिल्ला समन्वय परिषद् अध्यक्ष
नगरपालिका	नगरपालिका “वास” समन्वय समिति	नगरपालिका “वास” समन्वय समिति	मेयर
गाउँपालिका	गाउँ “वास” समन्वय समिति	गाउँपालिका “वास” समन्वय समिति	गाउँपालिका अध्यक्ष

रणनीतिक कार्यहरू :

- खानेपानी सरसफाइ तथा स्वच्छतालाई समायोजन गर्न हालको राष्ट्रिय सरसफाइ तथा स्वच्छता निर्देशन समितिलाई राष्ट्रिय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता निर्देशन समितिमा परिवर्तन गरिने छ । यसको नेतृत्व खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयको सचिवले स्थानीय विकास, शिक्षा, स्वास्थ्य मन्त्रालयहरूसँगको निकटतम समन्वयमा गर्नेछन् । जुनसुकै सहयोगको मोडालिटीहरूमा कार्य गरे पनि यसले “वास” सेवाहरूको विकासका लागि निरीक्षण र निर्देशन दिने छ, र यसले प्रष्ट संस्थागत जवाफदेयता सुनिश्चित गर्ने छ ।
- यस्तै प्रकारले हालको राष्ट्रिय सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिलाई राष्ट्रिय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिमा पुनर्गठन गरिने छ । र यसले क्षेत्रको सुसंगत र व्यावशायिक योजना बनाउन अनुमति दिने छ जसले गर्दा समन्वयमा सुधार हुने छ । समितिको नेतृत्व खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयको सह-सचिवले गर्ने छन् ।
- केन्द्र र स्थानीय स्तर दुवैमा समन्वय समितिहरूको कार्यशर्त बनाई सुदृढ गरिने छ जसले उनीहरूको योजना बनाउने र समन्वय गर्ने कार्यको अझ प्रभावकारीता बढाउने छ ।
- राष्ट्रिय वास क्षेत्रगत वार्षिक समीक्षाको आयोजन गरिने छ । प्रत्येक वार्षिक समीक्षाको लागि छलफल, प्रस्तुतिकरण र योगदानहरू पूर्व निर्धारित बिषयक्षेत्रहरूद्वारा निर्देशित हुने छन्, यी बिषयक्षेत्रहरू क्षेत्रको हालको विकास, नीति र कार्यान्वयन अनुभवबाट सिर्जित भएका हुने छन् ।
- वार्षिक समीक्षाले क्षेत्रको प्रगति, बिषयक्षेत्रगत कार्य समूहको उपलब्धिको आंकलन गर्ने छ र अर्को समीक्षा अवधि सम्मको लागि कार्यान्वयन योजनाहरू तैयार गर्ने छ ।
- क्षेत्रगत प्रगतिहरूको जनस्तरमा प्रसार गर्न, स्थानीयस्तरका सफलताहरूबाट पृष्टपोषण लिनका लागि क्षेत्रियस्तरका क्षेत्रगत समीक्षाहरू आवश्यकतानुसार आयोजन गरिने छन्।
- पहिचान गरिएका प्राथमिकतामा आधारित रहेर, मन्त्रालय/विभागका विचमा निर्दिष्ट सम्झौताहरू गरिनेछ । यसले क्षेत्रगत संपर्क र सहकार्यको संभावनाहरूलाई सुदृढ गर्ने छ ।

क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइ:

सन् २००९ मा मन्त्रालय अन्तर्गत यसको स्थापना भए देखि नै क्षेत्रगत समन्वय र ज्ञान व्यवस्थापनलाई समर्थन र प्रोत्साहन लागि यो मुख्य साधन बनेको छ । यसले महत्वपूर्ण क्षेत्रगत विकासको प्रकृयाको लागि क्षेत्रको सचिवालय र सहजकर्ताको रूपमा काम गरेको छ, उदारहणको लागि- वास नीति, ऐन र योजना (SDP) को मस्यौदा लेखन, खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको वेन्चमार्किङ्ग र कार्यसम्पादन आंकलन संवन्धमा क्षमता विकास, क्षेत्रगत संचार रणनीति, र राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाई प्रशिक्षण केन्द्र संगको समन्वयमा क्षमता विकास र मानव संसाधन विकास आदि ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइलाई क्षेत्रमा नीतिगत सुधार, समन्वय, जवाफदेहिता र प्रतिक्रियात्मक जस्ता हाल मुखरित चुनौतीहरूको समाधान गर्ने कार्यहरूमा संलग्न गराइने छ । 'वास' निर्देशक समिति र समन्वय समितिहरूको सचिवालयको रूपमा काम गर्ने कार्यात्मक जिम्मेवारी लिन सक्षम बनाउन केवल यसको हालको भूमिकालाई विस्तार गरेर मात्र संभव देखिन्छ ।
- यो इकाइको मुख्य भूमिका क्षेत्रगत सुशासन र प्रभावकारिताको प्रवर्द्धन गर्न नीति तथा मार्गदर्शनको निर्माण, नीति अनुपालनको अनुगमन, क्षेत्रगत विकास योजनाको कार्यान्वयनको लागि आधार तयार गरी सहजीकरण, वार्षिक क्षेत्रगत समीक्षाको आयोजना, सिकाईको आदानप्रदान र नविनताको माध्यमबाट क्षेत्रगत विकासको लागि प्रवर्द्धन गर्नु हुने छ । SEIU प्रमुख उद्देश्य निम्नानुसार हुने छ:
 - वास स्टेरिङ्ग समिति र समन्वय समितिहरूको सचिवालयको रूपमा यसले क्षेत्रगत प्रभावकारिता र समन्वय र सुशासनमा सुधार बढाउने छ ।
 - वास SDP को निर्माण र कार्यान्वयनमा सहजीकरण, परिमार्जन र अनुगमनमा सहयोग गर्ने
 - खानेपानी तथा सरसफाई मन्त्रालयलाई सहयोग गर्ने, नीतिलाई सुदृढ गर्ने । यस्तो कार्य नितिगत संवाद र संगठन विकास र क्षेत्रगत आकलनका विशेष कार्यहरूको कार्यान्वयनका माध्यमबाट गर्ने ।
 - उत्तरदायित्व, पारदर्शिता र जवाफदेहितालाई सुदृढ गर्न साधन, संयन्त्र र निर्देशिका तयार गर्ने ।
 - वार्षिक वास क्षेत्र समीक्षा आयोजन गर्ने र वार्षिक कार्यसंपादन प्रतिवेदन र सेवा प्रदायकहरूको वेन्चमार्किङ्ग गर्ने ।
 - क्षेत्रले पहिचान गरेका प्राथमिकताको आधारमा अनुसन्धान र विकासका कार्य गर्ने, सिक्रे र सिकाउने कार्यक्रमहरू मार्फत नविनता र ज्ञान व्यवस्थापनलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।
 - व्यवसायिक कार्य योजना, बजेट र समर्पित कुशल मानव संसाधनले युक्त गरि SEIU लाई खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयको संगठन भित्र पूर्णतया संस्थागत गरिने छ । SEIU को "क्षेत्रगत सुशासन र उत्तरदायी कोष- Sector Governance and Accountability Fund" मा पहुँच हुने छ । यसमा राष्ट्रिय बजेट र इच्छुक विकास साझेदारीहरूको योगदान हुने छ ।

८.६.२.२ सञ्चाल

गत पाँच वर्षका प्रयासहरूले यो क्षेत्र छरिएर रहेको, बहु-सरोकारवाला संस्थागत संरचनाबाट सामजस्यी, सहकार्यात्मक र प्रभावकारी वातावरण तर्फ जाने प्रयासको प्रतिफल देखिएको छ । देशभरि सञ्चालन भएको सरसफाइ अभियानले "वास" समन्वय समितिहरूको संयुक्तरूपमा कार्य गर्ने मोडालिटी, सञ्चालन र सरोकारवालाहरूको सहकार्यले, विशेषगरी जिल्ला स्तरमा प्रभावकारीता देखाएको छ । साझा उद्देश्य र योजनाको लागि गरिएको दुई सफलतापूर्वक सम्पन्न भएका राष्ट्रिय संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षाहरूले सबै क्षेत्रगत संस्थाहरूको सम्मान, आत्मविश्वास र प्रतिबद्धता बढाएको भएता पनि, सहयात्रीहरूबाट यसको पालन राम्ररी भएको देखिदैन ।

विषयगत कार्य समूहहरू : पहिलो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा २०११ पश्चात् पाँच गोटा विषयगत कार्य समूहका साथै तीन गोटा अन्तर्निहित विषयहरूको स्थापना गरिएको थियो । पछि तीन गोटा अन्तर्निहित विषयहरूलाई पनि कार्य समूहमा बदलियो । यी विषयगत कार्य समूहहरूले प्रत्येक विषयहरूमा मुख्य मुद्दा पहिचान गरी कार्य योजना बनाई क्षेत्रको प्रथमिकता तोकि क्षेत्रगत कार्यसम्पादन प्रतिवेदनको विकास गर्न सघाएका थिए । सन् २०१४ को दोस्रो क्षेत्रगत संयुक्त समीक्षा पछि थप सहरी "वास" कार्य समूह गठन गरी सहरी सरोकारवालाहरूलाई पनि यही एकल प्लेटफर्ममा ल्याई सहरी "वास"का चुनौतीहरूलाई समाधान गर्न प्रयास गरिएका छन् ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- विषयगत कार्य समूहहरूलाई क्षेत्र विकास योजनाको विषय क्षेत्र अनुसार पुनःसंरचना गरिने छ र सरकारी नेतृत्व र विकास साझेदारको सह-नेतृत्वमा वार्षिक क्षेत्रगत समीक्षाको सुझाव अनुसार कार्य योजना बनाइने छ ।
- हरेक कार्य समूहमा यथोचित संख्यामा सदस्यहरू रहने व्यवस्था गरिने छ। कार्य समूहका सदस्यहरूको सूची SEIU को वेवपेजमा राखिने छ, यसले सदस्यहरूमा सकृयता एवम उत्तरदायि भाव जगाउन मद्दत पुऱ्याउने छ।
- प्रत्येक कार्यगत समूहले क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइ, खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय र सरोकारवालाहरूको बीचमा आ-आफ्नो उपलब्धि नियमित रूपमा एक आपसमा आदानप्रदान गर्ने छन् ।
- क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइले विषयगत कार्य समूहहरूलाई समानान्तर समन्वयको लागि सहयोग गर्ने छ।
- पानी निष्ठाको प्रवर्द्धनको लागि अन्तर्राष्ट्रिय/क्षेत्रिय गठबन्धन बनाइने छ।

क्षेत्रगत सरोकारवालाहरूको समूह :

ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ राष्ट्रिय नीति/रणनीति, २००४ र सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ नीति, २००९ ले क्षेत्रगत छलफल र समन्वयको लागि क्षेत्रगत सरोकारवालाहरूको समूह गर्न सकिने स्पष्ट व्यवस्था गरेका छन् । सरोकारवाला समूहको बैठक वार्षिक रूपमा क्षेत्रको प्रगति समीक्षा र क्षेत्रले आर्जन गरेको ज्ञान आदानप्रदान गर्न गर्ने गरिएका छन् ।

क्षेत्रगत विकाको लागि, सबै सरोकारवालाहरूले सामुहिक प्रयासमा समन्वय, सामंजस्य र तालमेललाई प्रमुख चासोको रूपमा छलफल गरिएको छ । ११ औं SSG को नतिजाको रूपमा ५ वटा विषयगत कार्य समूहहरू गठन गरिएको थियो । यी विषयगत समूहले थुप्रै बैठकहरू आयोजना गरी र गहन छलफल गरिएको थियो । यसले यस क्षेत्रमा हाल अवस्थित मुद्दाहरूको पहिचान गर्न र क्षेत्रको राम्रो भविष्यको लागि सिफारिसहरू दिने छ । प्रत्येक विषयगत समूहको स्थिति पत्र सरोकारवालाहरू बिचको यस्तै संयुक्त र सहमतिय प्रयासको नतिजा हो । विषयगत समूहको बैठकको प्रक्रिया र गतिशीलताले सरोकारवालाहरूको बिचमा भरोसा र विश्वासको वातावरण खडा गरेको छ । यसले लगानी, दृष्टिकोण र प्रयासकोको सुसंगति तर्फ लक्षित गरिएको योजना तर्जुमाको लागि एक क्षेत्रगत दृष्टिकोण वनउने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- अवदेखि सरोकारवाला समूहको बैठक र वार्षिक क्षेत्रगत समीक्षाको आयोजना सँगसँगै गरिने छ । सरोकारवाला समूहको बैठक यस क्षेत्रको कार्यसम्पादनको सुधार, सञ्जाल निर्माण र एक आपसमा लिकेज बढाउनमा केन्द्रित हुने छ ।
- सरोकारवाला समूहको बैठकको उपलब्धिलाई अभिलेखीकरण गरी प्रतिवेदन र SEIU को वेवसाइट मार्फत एक आपसमा आदानप्रदान गरिने छ ।

विकास साझेदारहरू : विकास साझेदारहरूले तिनिहरूको देश-स्तरको “वास” कार्यको समन्वय गर्ने छन् । यस्तो कार्य उनिहरूको “पेरिस घोषणा-पत्र, २००५” र “कार्यका लागि आक्रा एजेन्डा, २००८” को सामजस्यीकरणको सुधार गर्नेको वाचा अन्तर्गत हुने छ । यसले सहयोगको प्रभावकारिता वृद्धि गर्ने, जिम्मेवारीको बाँडफाँट र आपसी जवाफदेहिताको समन्वय गर्ने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- यो समन्वयलाई विकास साझेदारीहरूको वास समूह मार्फत अझ बलियो बनाइने छ । यसले विकास साझेदारीहरूको विविधतालाई प्रतिनिधित्व हुने गरी नेतृत्व र सह-नेतृत्वको मनोनयन गर्छ । यो समूहले आपसी समूहको विचमा संवाद कायम गर्न, सरकार संग संपर्क कायम गर्न, दोहोरोपन हटाउन र कारोबार लागत कम गर्न सहजीकरण गर्छ ।

८.६.२.३ संञ्चार

सामाजिक-सांस्कृतिक, प्राविधिक र नीतिगत क्षेत्रलाई ढाक्ने गरी बहु-सरोकारवालाहरूको व्यवस्थापन गर्नु बहुआयामी कार्य हो । यो आस गरिएको छ कि- सरोकारवालाहरू नीति, अभ्यास र सेवामा उत्कृष्ट, alignment, सुसंगत र सिनर्जीक प्रभाव प्राप्त गर्न कार्य गर्ने छन् ।

विगतका केही वर्षमा सरकारले यसका साझेदारहरू संग मिलेर क्षेत्रगत सहयोग तर्फ कार्य गरेको थियो । ति कार्यहरूले अब यो वास SDP तैयारी पछि कोशेदुङ्गाका रूप लिएका छन् ।

यो SDP को कार्यान्वयन गर्न सुसंगत र सहयोगी संचार प्रयासको आवश्यकता पर्छ । यसले केवल सरोकारवाला मात्र होइन सबैको लागि समावेशी वास सेवा दिन नेपाली समाजको सबै वर्ग लाई सूचित, प्रभावित र प्रेरणा प्रदान गर्छ । उत्तम संचार रणनीति SDP को एउटा अत्यावश्यक भाग हुनेछ । यसले मन्त्रालय र वासका सरोकारवालाहरूलाई सीप प्रदान गर्छ, जसले गर्दा SDP कार्यान्वयनको गतिविधिहरू र प्रगति सम्वन्धमा प्रष्ट सूचना दिन सकिन्छ ।

यस SDP को दर्शन, लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्ति गर्ने कुरा सबै सरोकारवालाहरू यस SDP र वास क्षेत्र समेतको सिद्धान्त, नीति र प्राथमिकतावारे कति स्पष्ट भन्ने निर्भर रहन्छ । एक प्रभावकारी र सुसंगत सञ्चार रणनीतिले यसमा भएका सिद्धान्त, नीति र प्राथमिकतालाई व्यक्त गर्न सहयोग गर्छ; यसले क्षेत्रमा बृहत्तर प्रतिफल तर्फ सकारात्मक संमिलन र सहकार्य गराउँछ । प्रभावकारी सञ्चारले क्षेत्रलाई सूचना प्रदान गर्ने, सरोकारवालाहरूलाई संलग्न गर्ने र उपभोक्ता संग अन्तरक्रिया गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- बहुसरोकारवालाहरूको लागि प्रक्रिया र प्रतिवेदनका आवश्यकताहरू स्थापित गरिनेछ । विभिन्न स्तरमा संलग्नता र निर्णय-गर्ने र अनुगमनगर्ने प्रक्रियाको लागि सबै सान्दर्भिक क्षेत्रको अर्थपूर्ण सहभागिता हुने छ ।
- प्रभावकारि क्षेत्रगत सञ्चार संवादको लागि “नेपाल वास क्षेत्र सञ्चार रणनीति, २०१५” क्षेत्रभरमा लागू गरीने छ । रणनीतिमा सुझाइएका गतिविधिहरूलाई प्राथमिकिकरण गरीने छ र क्रमिक रूपले लागू गरीने छ ।
- सरोकारवाला र उपभोक्ताहरूमा रहेको उत्प्रेरणालाई अझ उच्च बनाइने छ । यसले गर्दा संगै काम गर्न र उपलब्ध स्रोतहरूलाई एकै ठाउँमा ल्याउन सकिने छ । यसले लागत प्रभावी र पारस्परिक रूपमा मजबूत सञ्चार-कार्ययोजना बनाउन र सामूहिक रूपमा SDP को लक्ष्य प्राप्तिमा प्रोत्साहन गर्ने छ ।

८.६.२.४ संवर्धन र प्रवर्धन

विश्वले पानीलाई उपभोगिय वस्तुको रूपमा लिन थाले पछि वास क्षेत्रले विस्तारै वजारको रूप लिदै छ । तथापी, नेपालको वास क्षेत्रले यसलाई दुवै सामाजिक र वजारको दृष्टिकोणबाट हेरीनु पर्छ । यसले गर्दा समाजको आवश्यकता र आकांक्षाहरूको सामना गर्नको साथै पछि गएर यो प्रतिस्पर्धी र आत्मनिर्भर क्षेत्र बन्छ । प्रवर्धनको मतलब उपभोक्ता जागरूकता बढाउने , उत्पादन र बिक्री बढाउने, गुणस्तरीय सेवाबाट उपभोक्ताहरूलाई खुसी पार्नु र तिनीहरूबाट सेवाको भुक्तानी खोज्नु हो । यो वजारको चार आधारभूत तत्व मध्ये एक हो- मूल्य, उत्पादन, प्रवर्धन र स्थान ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- विभिन्न तहमा दृढ संलग्नता एवम् निर्णय तथा अनुगमन प्रकृयाहरूका लागि सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता जुटाउन सहज हुनेगरी प्रकृया तथा प्रतिवेदन विधिहरू स्थापित गरिने छ;
- मन्त्रालय अन्तरगतको SEIU ले यस क्षेत्रका मुखरित चुनौतिहरूलाई संबोधन गर्न आवश्यक स्रोतहरू प्रदान गर्ने छ । यसले गर्दा क्षेत्रका नीति, समन्वय, उत्तरदायित्व र जवाफदेहितामा सुधार हुनेछ । SEIU को मुख्य भूमिका भनेको उन्नत सुशासन र प्रभावकारीताको प्रवर्धन गर्नु हो । यो गर्न SEIU ले नीति विकास र निर्देशन, नीति अनुपालन को निगरानी, SDP को प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि पूर्वाधार विकास, वार्षिक समिक्षा सञ्चालन, सिकाई, क्षेत्र विकासका लागि साझेदारी र नवीनता सम्वन्धित जस्ता कार्यहरू गर्ने छ ।
- मिडिया अभियान, वास उत्सव, वास मेला, अन्य यस्तै मेलाहरूमा (सांस्कृतिक कार्यक्रम) वास प्रवर्धन सामाग्रीको प्रचार प्रसार, र क्लब वा संगठनको माध्यमबाट क्षेत्रगत सादृश्यता बढाइने छ ।
- वार्षिक क्षेत्रगत पात्रो तयार गरिने छ, SEIU को वेवाइटमा राखिने छ र नियमित रूपमा अद्यावधिक गरीने छ । यसले क्षेत्रका निर्धारित कार्यक्रमहरू कहिले र कसरि गरिन्छ भन्नेबारेमा सबै सरोकारवालाहरू माझ राम्रो समझदारी विकास गर्ने छ ।

८.६.२.५ क्षेत्रगत एकत्रीकरण

क्षेत्रगत एकत्रीकरणले “वास” क्षेत्रलाई छरिएर रहेको हालको अबस्था बाट सुसंगत, सामञ्जस्यी, र आबद्ध क्षेत्रमा ल्याउने छ । यसले सबै “वास” क्षेत्रको कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा एकल नीति, एकल योजना, एकल अनुगमन खाका र एकल कार्यसम्पादन प्रतिवेदनको परिकल्पना गरेको छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- सबै “वास” कार्यक्रमहरू एकल मन्त्रालयले सम्पादन गर्ने गरी नीतिगत व्यवस्था गरिने छ ।
- सन् २०१७ पश्चात् आधारभूत सेवाको कभरेजका लागि सबै संस्थाहरूले गरेको सबै कार्यहरू स्थानीय सरकारलाई हस्तान्तरण गरिने छ ।

८.७ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

बिषयक्षेत्रको क्षेत्र : अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, व्यवस्थापन सूचना प्रणाली/निर्णय सहयोगी प्रणाली र योजना तर्जुमा ।

बिषयक्षेत्रको उद्देश्य : क्षेत्रगत आवद्धताको कार्यसम्पादनमा आगत, निर्गत र नतिजालाई मापन गर्न अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली स्थापना गर्नु।

बिषयक्षेत्रको नतिजा : वास क्षेत्रको योजना तर्जुमा तथ्याङ्कको आधारमा गर्ने प्रणाली स्थापना भएको ।

क्षेत्रगत कार्यसम्पादनको प्रभावकारिता भनेको क्षेत्रगत सूचनाको विश्वसनीयता हो र यसको आधार विश्वसनीय लक्ष्यहरू तय गर्नको लागि र क्षेत्रगत कार्यसम्पादनलाई अनुगमन गर्नु हो । क्षेत्रगत सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको स्थापना आगत, उत्पादन र नतिजासँग जोड्नु हो । त्यसैले यसको एकदमै आवश्यकता छ ।

८.७.१ मुख्य कार्य सम्पादन सूचकाङ्कहरू

नेपालको वास क्षेत्रले धेरै पटक राम्रा सूचकाङ्कहरू SMART र CREAM जस्ता सूचकहरू विकास र सिफारिस गरेको थियो।

रणनीतिक कार्यहरू

- हाल उपयोगमा रहेका कार्यसम्पादन सूचकहरूको समीक्षा गरी दिगो विकास लक्ष्यका प्रतिवेदन आवश्यकताहरूलाई समेत ध्यानमा राखी नयाँ कार्यसम्पादन सूचकहरूको विकास गरिने छ । यी मुख्य कार्य सम्पादन सूचकहरूले कम्तिमा पनि सेवा प्रवाह र नियमनका पक्षहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्ने छन् ।

८.७.२ सूचना व्यवस्थापन प्रणाली तथा प्रतिवेदन

नेपाल 'वास' क्षेत्र विकास योजनाले निर्णय सहयोगी प्रणाली सहितको राष्ट्रिय सूचना व्यवस्थापन प्रणाली स्थापनाको अपरिहार्यता महशुस गरेको छ। यस्तो प्रणाली यस अघि पनि स्थापना भई केही समय प्रयोगमा आएको थियो। यि संयन्त्रहरू नयाँ खानेपानी सरसफाइ प्रणालीहरू निर्माण एवम् तिनको प्रगतिको जायजा लिनका लागि उपयोग गरिने छ। त्यसैगरी, मौजुदा खानेपानी सरसफाइ प्रणालीहरूको मर्मत, सम्भार वा पुनर्निर्माणको आवश्यकता पहिचान गर्नका लागि समेत प्रयोग गरिने छ।

'वास' क्षेत्रगत सूचना प्रणालीलाई मौजुदा तथा भविष्यमा स्थापना हुने समेत सबै किसिमका अलग अलग सूचना प्रणालीहरू (जस्तै: ड्यासवोर्डहरू, तथ्याङ्क सङ्कलन तथा अद्यावधिकरणका स्थापित लागि इन्टरनेटमा आधारित वेबसाईटहरू तथा स्थीर तथ्याङ्क आधारहरू) को एकिकृत प्रणालीका रूपमा हेरिने छ। यस्ता सबै सूचना प्रणालीहरूले नियमित तवरले परिमाणात्मक तथ्याङ्कहरू संकलन गरि यस क्षेत्र विकास योजनाको उपलब्धी मापन गर्न तथा व्यवस्थापकीय निर्णयहरू गर्न सघाउने छन्। स्वास्थ्य तथा शिक्षा क्षेत्रका क्षेत्रगत सूचना प्रणालीहरू, क्षेत्रगत सिकाई आदान प्रदानहरू, स्थलगत अध्ययन भ्रमणहरू एवम् परिक्षणहरूले यस योजनाको कार्यान्वयनको प्रभावकारिता एवम् दक्षता आँकलन गर्न तथा निर्धारित माईलस्टोनहरू हासिल गर्ने दिशामा गैरहेको छ भन्ने सुनिश्चित गर्नका लागि समेत यसको आवश्यक मध्यावधि सुधार गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउँदछ। क्षेत्रगत वार्षिक समिक्षा कार्यक्रममा क्षेत्रगत सूचना तथा निर्णय सहयोगी प्रणालीहरूले उपलब्ध गराएका सूचनाहरूको समिक्षा गरिने छ।

रणनीतिक कार्यहरू

- नेपाल 'वास' क्षेत्रले एक 'राष्ट्रिय 'वास' अनुगमन तथा मूल्याङ्कन/व्यवस्थापन सूचना प्रणाली/निर्णय सहयोगी प्रणाली' को स्थापना गरी सञ्चालन गर्ने छ। यो वेवमा आधारित एवम् GIS समर्थित प्रणाली हुने छ। यसमा जनसाधारणको निशुल्क र सहज पहुँच हुने छ। यो राष्ट्रिय अनुगमन मूल्याङ्कन प्रणालीको सम्पर्क र प्रयोजन नेपाल 'वास' क्षेत्रका सम्पूर्ण निकायहरूका योजना तर्जुमा प्रकृयाहरूमा हुने अपरिहार्य व्यवस्था गरिने छ। यसलाई खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयले सञ्चालन गर्ने छ। 'राष्ट्रिय 'वास' अनुगमन तथा मूल्याङ्कन/व्यवस्थापन सूचना प्रणाली/निर्णय सहयोगी प्रणाली' मा प्रतिबिम्बित कार्य सम्पादनका आधारमा क्षेत्रगत कार्यसम्पादन प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक गरिने छ;
- आम सर्भेद्वारा खानेपानी प्रणालीहरूको भौगोलिक अवस्थिति अनुसार खण्डिकृत तथ्याङ्क सङ्कलन गरी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीमा जोडिने छ;
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको लागि मुख्य "वास" संस्थाहरूको संरचनाहरू, ज्ञान र स्वामित्वको लेखाजोखा गरिने छ र

“वास” सेवाहरूको लागि सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गरी सञ्चालन गरिने छ । यो अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई योजना प्रक्रियामा जोडिने छ । यो नै क्षेत्रगत विकास योजनाको शुरू चरणको मुख्य नतिजा हुने छ;

- लक्ष्य सहितको वार्षिक योजना विकास गरिने छ र यसलाई निर्देशन समिति र विभिन्न स्तरको समन्वय समितिहरूबाट स्वीकृत गरिने छ;
- “वास” क्षेत्रको कार्यसम्पादन सहमति गरिएको योजना र लक्ष्यको आधारमा लेखाजोखा गरिने छ र यसैको आधारमा वार्षिक क्षेत्रगत कार्यसम्पादन प्रतिवेदन तयार गरिने छ;
- स्थानीय स्तरमा “वास” समन्वय समितिहरूको नेतृत्वमा नतिजामा आधारित द्रुत गति विधिद्वारा क्षेत्रगत सूचना सङ्कलन गर्ने कार्य कार्यान्वयन गरिने छ, वार्षिक प्रगतिको अनुगमन गर्न संयुक्त फिल्ड अवलोकन र अनुभव लिई संस्थागत सुधार गरिने छ;
- क्षेत्रगत अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई स्थानीय विकास मन्त्रालयको “न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन सूचक” को ढाँचाको रूपमा सुदृढ गरिने छ;
- सबै “वास” निकायहरूले आ-आफ्नो आयोजना कार्य सम्पादन प्रणाली (PPMS) तयार गरी अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसँग जोडेका हुनेछन्;
- हालको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन व्यवस्थापन सूचना प्रणालीहरू क्रमशः नियामक निकायमा हस्तान्तरण गरिने छ;
- सबै खानेपानी र फोहोरपानी व्यवस्थापन प्रणालीहरूलाई निश्चित परिचय संकेत दिई क्षेत्रगत सूचना व्यवस्थापन प्रणालीमा आवद्ध गरिने छ र प्रणाली व्यवस्थापन सम्बन्धी हरेक कार्यहरूमा यसको उपयोग गरिने छ।

८.८ निरन्तर गुणस्तर तथा सेवा सुधार

बिषयक्षेत्रको क्षेत्र : निरन्तर गुणस्तर र सेवा सुधार, निर्माण गुणस्तर, प्रक्रिया, विधि, नियमन, प्रणाली अनुरूपन, गुणस्तर परिष्कृति र स्ट्याण्डर्ड सञ्चालन कार्यविधि

बिषयक्षेत्रको उद्देश्य : वास क्षेत्रका विधी (processes) लाई व्यवस्थित ढंगले परिमार्जन गर्ने प्रकृत्यालाई संस्थागत गर्नु ।

बिषयक्षेत्रको नतिजा : कार्यविधिहरू इष्टतम (Optimized) भएको हुने छन् ।

निरन्तर गुणस्तर तथा सेवा सुधार (Continuous Quality and Service Improvement (CQSI)) विधिहरू सुधार गर्ने एउटा व्यवस्थित प्रकृत्या हो, जुनमा कर्ताहरूले प्रणाली र सेवाहरूमा सुधारको लागि आफ्नो लक्ष्य र मुख्य नतिजा परिभाषित गर्छन । यो प्रक्रियाले यस्तो परिकल्पना गर्दछ कि कर्मचारीहरू राम्रा र छन्, कडा मेहनत गर्दछन् र तालिम प्राप्त पनि छन् । CQSI ले यो विश्वास गर्दछ कि प्रत्येक विधिलाई सुधार गर्न सकिन्छ र नतिजामा सुधार ल्याउन त्यो विधिमा सुधार ल्याउन पर्छ जुनले ति नतिजाहरूको सिर्जना गर्छ ।

८.८.१ सेवाको गुणस्तर सुधार

खानेपानी सेवा प्रदायकहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा विभिन्न किसिमका व्यवस्थापनका पहलहरू उपयोग गरिरहेका हुन्छन् जस्तै व्यवस्थापन प्रणाली, स्वयं सेवक कार्यक्रमहरू, मार्गनिर्देशक पुस्तक तथा म्यानुअल, बेञ्चमार्किङ्ग कार्यक्रमहरू र सर्वोत्तम अभ्यासहरू । यसले सेवाप्रदायकको सुरक्षा, गुणस्तर, वित्त, मानव स्रोत र वातावरण जस्ता व्यवस्थापनका क्षेत्रहरूमा खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको कार्यसम्पादनमा सुधार ल्याउदछ ।

यसका केही पहलहरूले खानेपानी/फोहोरपानीका सेवा प्रदायकहरूको कार्यसम्पादनमा सुधार ल्याउन सहयोग गर्दछन् भने अन्यले सबै प्रकारका सङ्गठनहरूमा सुधार ल्याउन सहयोग गर्दछन् । प्रत्येक पहलले निरन्तर व्यवस्थापन प्रणालीमा सुधार गर्न केही वा सबै भागहरूमा सहयोग गर्छ जस्तै – योजना, गर्ने, जाँच्ने, गरेर देखाउने चक्रमा (plan, do, check, act cycle) र यस्ता केहि पहलहरूले केहि अवयवहरूलाई अरु भन्दा प्रत्यक्ष रूपम सहयोग गरेका हुन्छन् ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयले “खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको सेवा प्रवाह मापदण्ड” विकास गर्ने छ । त्यो मापदण्डले प्रत्येक खानेपानी सेवा प्रदायकले प्रवाह गर्ने सेवाको गुणस्तर तोक्ने छ । त्यो मापदण्ड अनिवार्य हुने छ र नियमनकारी निकायले मापदण्डले तोकेको आधारमा कार्यसम्पादन मापन गर्ने छ । खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयले सबभन्दा राम्रो कार्यसम्पादन गर्ने खानेपानी सेवा प्रदायकलाई पुरस्कृत गर्ने छ ।
- खानेपानी सेवा प्रदायकहरू आफैले निर्दिष्ट कार्य प्रकृत्या (SOP) /प्रक्रिया दस्तावेज, गुणस्तर/प्रक्रिया म्यानुअल र व्यावसायिक निरन्तरताको कार्यविधिहरूको विकास गर्ने छन् । राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाइ तालिम केन्द्रले यी दस्तावेजहरू तयार गर्न सहयोग गर्ने छ र अभिमुखीकरण समेत गर्ने छ ।
- सबै ठूला खानेपानी सेवा प्रदायकहरूले मान्यता प्राप्त संपरीक्षकबाट वित्तीय संपरीक्षणको माध्यमले वित्तीय पारदर्शिता कायम गर्ने छन् । तिनिहरूले वार्षिक प्रगति प्रतिवेदनको रूपमा वित्तीय प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने छन् ।
- खानेपानी सेवा प्रदायकहरूले उपभोक्ता सन्तुष्टि सर्वेक्षणको माध्यमले आफ्नो सेवा प्रवाहको गुणस्तरमा सुधार गर्ने छन् । खानेपानी सेवा प्रदायकहरूले उपभोक्ताको सुझावलाई आदर गर्नुपर्ने छ ।

८.८.२ निर्माण गुणस्तर सुधार

निर्माण कार्यमा गुणस्तर भन्नाले निर्दिष्ट आवश्यकता पुरा वा अझ बढि गर्नु हो । यसको प्राप्ति गुणस्तरीय निर्माण सामाग्री प्रयोग, निर्माणको प्रक्रिया र विधिहरूलाई महत्व दिएर हुन्छ । यसको लागि डिजाइनमा प्रयोग हुने विभिन्न प्रकारका सामाग्रीहरू र विधिको छनौटको लागि आर्थिक अध्ययन जसले गर्दा डिजाइनले सबै नियम कानुन र कोडलाई अनुसरण गरेको छ भन्ने सुनिश्चितता दिने छ । इन्जिनियरिङ विधामा अंगीकरण गरिएको स्तर मुताबिक नै योजनमा निर्माण कार्य हुनु पर्छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- प्रत्येक आयोजनाको गुणस्तर सुधार योजना हुने छ र कडाईका साथ यसलाई पालना गरिने छ
- राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रले “वास” आयोजनाहरूको प्राविधिक संपरीक्षण गर्ने छ र आयोजनाले गैरअनुपालनलाई न्यूनिकरण गर्ने छ ।
- खानेपानी तथा ढल निकास विभागले “प्राविधिक डिजाइन मार्गदर्शन” तयार गर्ने छ र सबै “वास” व्यवसायीहरूले प्रणालीको डिजाइन गर्ने समयमा अनुसरण गर्ने छन् । विभागले स्तरिय सफ्टवेयर बनाएर यि निर्देशिकाहरूलाई अझ स्तरिय बनाउने छ ।
- प्रत्येक प्रदेश निर्देशनालयमा कम्तीमा पनि एउटा निर्माण सामाग्री परीक्षण गर्ने ल्यावको स्थापना गरिने छ र सामाग्रीहरू, पाइप, फिटिङ्गस आदिको परीक्षण गर्ने संयन्त्रको पनि विकास गरी कडाईका साथ लागू गरिने छ ।
- राष्ट्रिय खानेपानी तथा सरसफाई प्रशिक्षण केन्द्रले निर्माण सामाग्री, पाईप तथा फिटिङ्गस जाँच गर्न केन्द्रिय प्रयोगशालाको स्थापना गर्ने छ । यसले जाँच गर्ने विधिको निर्देशिका पनि बनाउने छ ।
- निर्माण असफलता बचावको लागि हालका उपयोग गरिएका केही व्यवस्थापकीय विधिहरू जस्तै चेकप्वाइन्ट, मापदण्डहरू, सञ्चार कार्यविधिहरू, सुरक्षा योजना र जोखिम परिदृश्य (hazard scenarios) आदिलाई खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाको निर्माणमा प्रयोग ल्याइने छ ।

८.८.३ क्षेत्रगत नियमन

प्रभावकारी नियमनकारी संस्था र संयन्त्रको अभावका कारणले “वास” नीतिहरूको गम्भीररूपमा पालना भएको देखिदैन । खानेपानी महसुल निर्धारण आयोग ऐन, २००६, मा महसुल निर्धारण आयोगको स्थापनाको लागि व्यवस्था भएको र सेवा प्रदायकले महसुल लिने र सेवा प्रदायकलाई सेवा अनुपालन भए नभएको अनुगमन गर्ने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ तर यो सहरी क्षेत्रका व्यावसायिक सञ्चालनमा रहेका सेवा प्रदायकहरूमा बढी उपयुक्त हुने देखिन्छ । यो आयोगको क्षेत्राधिकारमा स्पष्टताको अभाव, संस्थागत सेटअप राम्रो नभएको, नियमनको लागि सीमित मानव स्रोत र आर्थिक स्रोतको कारण पीडित रहेको छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- नेपालमा सतह र भूमिगत पानीको गुणस्तर अनुगमन गर्ने नियमनकारी निकाय छैन । खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयले सतह र भूमिगतपानीको गुणस्तर अनुगमन गर्ने नियमनकारी निकायको रूपमा कार्य गर्ने छ ।
- आयोगको भूमिका, जिम्मेवारी र क्षेत्राधिकारलाई थप मजबूत र स्पष्ट गरे छ ।
- लामो अवधिमा जव संघिय संरचना संपूर्ण रूपमा स्थापना हुने छ, खानेपानी तथा ढल निकास विभागलाई कार्यान्वयनकर्ताबाट राष्ट्रिय वास क्षेत्र निनमन प्राधिकरणको रूपमा परिवर्तित गरिने छ ।

८.८.३.१ राष्ट्रिय जवाफदेहिता संयन्त्रको आवश्यकता

नेपालमा खानेपानी तथा सरसफाइका सेवाहरू सार्वजनिक, अत्यावश्यक र एकाधिकार सेवाहरूको रूपमा रहेका छन् । प्रभावकारी सेवाका प्रावधानहरू विभिन्न सरोकारवालाहरूको कार्यहरूमा भर पर्दछन् (सरकार, प्रशासन र खानेपानी सेवा प्रदायकहरू) । खानेपानीका सेवाहरूमा जवाफदेहिताको प्रावधान विभिन्न सरोकारवालाहरूमा नै हुनु पर्दछ । नियमनकारी निकायको मुख्य जिम्मेवारी त्यही लक्ष्य पुरा गर्ने हुनु पर्दछ ।

जवाफदेहिताका औजारहरूमा : क) योजना र क्रियाकलापहरूका प्रतिवेदनहरू ख) अन्तर्निहित प्रशासनिक र वित्तीय नियन्त्रण ।

अन्य थप औजारहरूमा क) सार्वजनिक परामर्श ख) सल्लाहकार निकाय (सरोकारवालाहरू) सुनुवाइ ग) संसदीय सुनुवाइ घ) क्षेत्रगत र खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको कार्यसम्पादनको लेखाजोखा र प्रसारण ।

रणनीतिक कार्यहरू :

नियामक खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय अन्तर्गतको एउटा स्वतन्त्र जिम्मेवार निकाय हो जो “वास” क्षेत्रमा मापदण्डको अनुगमन अनुपालन र नीति नियमहरूको कार्यान्वयन गराउनको लागि स्थापन गरिने छ । खानेपानी तथा सरसफाई विभागको भूमिका विस्तारै परिवर्तन गरि नियामकको भूमिका लिने तर्फ लगिने छ । यसको भूमिका कानुनी परिवर्तन गरिने छ र नीति, रणनीतिहरू अनुसारको सेवा

प्रदायकले सेवाको मापदण्डहरू र समता सम्बन्धी व्यवस्था अनुपालन गरे नगरेको हेर्ने छ । खानेपानी तथा ढल निकास विभागले “ खानेपानी तथा ढल नियामक प्राधिकरणको” को रूपमा थप जिम्मेवारी दिईने छ । यसका विशेषताहरू निम्नानुसार हुने छन् :

- खानेपानी तथा ढल निकास विभागलाई “ खानेपानी तथा ढल नियामक प्राधिकरणको” को रूपमा तोकिइने छ ।
- यो संग अनुसन्धान र दण्डात्मक अधिकार हुने छ । नियामक निकायलाई सेवास्तर र अनुपालन संबन्धमा सूचना माग्न, महसुल निर्देशन बनाउन र गैर-अनुपालनको लागि दण्ड निर्धारण गर्न सशक्त बनाइने छ
- औपचारिक तथा अनौपचारिक सेवा प्रदायकहरूको नीतिगत, गुणस्तर र लागत सम्बन्धी पारदर्शिता सर्वाजनिक गर्ने छ ।
- संरचित पहुँचको माध्यमबाट सूचनामा सार्वजनिक चासोको प्रतिनिधित्व भएको सुनिश्चित गर्न सार्वजनिक सहभागिता गर्ने छ ।
- नियामकले क्षेत्रगत र सेवा प्रदायकहरूको कार्यसम्पादनको बारेमा उपयुक्त लेखाजोखा प्रणालीको सुनिश्चिता गर्ने छ । विकसित प्रणालीको आधारमा नियामकले कार्यसम्पादनमा लेखाजोखा गर्न वार्षिक नियमन चक्र पुरा गर्ने छ ।
- नियामकले विशिष्ट, स्पष्ट, स्थायी र तर्कशंगत कार्यविधिो अनुसरण गरी चालू आ.व.को मात्र होइन कि विकास क्रम समेतको लेखाजोखा गर्नुपर्ने छ ।
- ३०० ठूला प्रणालीहरू र अन्य प्रणालीहरूको मुख्य कार्यसम्पादन सूचकाङ्कको आधारमा लेखाजोखा गरी सार्वजनिक रूपमा प्रसार गर्नुपर्ने छ ।

८.८.४ प्रणाली अनुरूपण (System Conformity)

नेपालको “वास” क्षेत्रमा प्रणाली अनुरूपणको अवधारणालाई लागू गरिने छ । यसलाई दुवै प्रणाली वर्गीकरण र सेवाको स्तर संयुक्त रूपमा हेर्नु पर्ने छ । यसको उद्देश्य भनेको इच्छाएको सेवा स्तरको सुनिश्चिता, कार्यक्षमतामा सुधार र दीर्घकालीन दिगोपना कायम गर्नु हुने छ । साथसाथै यसले प्रणाली वर्गीकरणमा ईकित गरिएको प्रणालीलाई सुनिश्चित गर्ने र प्रणालीलाई उच्च स्तरको सेवामा स्तरोन्नति गर्न प्रेरित गर्दछ ।

यो क्षेत्रगत विकास योजनाले प्रणालीको वर्गीकरण र सेवाको स्तर परिभाषित गरेको छ । यो वर्गीकरणमा कुन प्रणाली कुन वर्गमा पर्छ भनेर निश्चित पारामितिको आधारमा वर्गमा छुट्टाइने छ । प्रणालीमा केही पारामितिहरूको नपुगेमा सेवाको स्तर तल्लो वर्गमा पर्ने छ । यो प्रणाली कन्फर्मिटीको अवधारणाले खानेपानी सेवा प्रदायकहरूलाई त्यो वर्गको पारामितिहरू पुरा गर्न प्रेरित गर्दछ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- क्षेत्रगत निकायहरूको सहयोगमा खानेपानी सेवा प्रदायकहरूले प्रणाली वर्गीकरणले ईकित गरे अनुसारको मानव स्रोतको विकास गर्ने छन् । (तालिका १०)
- क्षेत्रगत निकायहरूको सहयोगमा खानेपानी सेवा प्रदायकहरूले सेवाको स्तर वर्गीकरण (तालिका ११-१४) ले दिइएको मापदण्ड अनुसारको सेवा पुरा गर्नुपर्ने छ ।

८.८.५ राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड पालन

बितेका दशकमा खानेपानीको सेवाको पहुँचमा उल्लेख्य वृद्धि भएता पनि खानेपानीको गुणस्तर चाहीं ठूलो चुनौति नै रहेको देखिन्छ । पानी सँधै सुरक्षित हुँदैन, पानीलाई प्रक्रियाबद्ध पाइप प्रणालीबाट वितरण गरे ता पनि । धेरैजसो सुरक्षित वा प्रशोधित/सुरक्षित पानी प्रसारण, वितरण र घरयसी प्रयोगमा प्रदूषित हुन सक्छ । एक अध्ययनका अनुसार केवल १२—१५% मानिसको मात्र प्रशोधित खानेपानीको पहुँचमा रहेको छ (संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा, प्राविधिक प्रतिवेदन, २०१४) ।

प्रभावकारी अनुगमन र निगरानी प्रणालीको अभावको कारणले राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्डको पालन हुन सकेको छैन जसले नागरिकको स्वास्थ्य जोखिममा परिरेको छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- घरायसी र नगरपालिकाको effluent मानक पनि छुट्टै बनाइने छ । तल उल्लिखित प्रवाधानहरू फोहर पानीका लागि पनि लागू हुन्छ ;

- राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड मार्गदर्शनलाई संशोधन गरी सबै सरोकारवालाहरू समक्ष पुऱ्याइने छ । राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड सबै सेवा प्रदायकहरूलाई अनिवार्य पालना गर्न लगाइने छ । खानेपानी सेवा प्रदायकहरूबाट खानेपानी गुणस्तर सूचना सङ्कलन गरी निगरानी र नियमनकारी निकायहरूमा अनिवार्य रूपमा आदानप्रदान गर्न लगाइने छ । नतिजाको आधारमा बढोत्तरी सुधार योजना तयार गरी सुरक्षित पानीको सुनिश्चितताको लागि कार्यान्वयन गरिने ।
- आयोजनाको योजना, डिजाइन, कार्यान्वयन र सञ्चालनको चरणमा खानेपानी सुरक्षा उपायका सिद्धान्तहरूलाई प्रयोग गरी सेवा प्रदाय र उपभोक्ताद्वारा राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड अनुसारको मुहानदेखि मुखसम्म पुऱ्याउने सुनिश्चितता गरिने छ । खानेपानी सुरक्षा उपाय मार्गदर्शनलाई क्षेत्रगत रूपमा प्रयोगमा ल्याइ पानी परीक्षण, जोखिम व्यवस्थापन, नियमनकारी र संपरीक्षण जस्ता विषयहरूमा जनचेतना अभिवृद्धि, क्षमता अभिवृद्धि र पैरवीका उपायहरू अपनाइने ।
- “वास”का लागि नेतृत्वदायी निकाय खानेपानी तथा ढल निकास विभागले खानेपानी र फोहरपानीको गुणस्तर अनुगमनको लागि संस्थागत व्यवस्था गर्ने छ । गुणस्तर अनुगमनको भागको रूपमा क्षेत्रीय, प्रदेश र जिल्लाहरूमा गुणस्तर परीक्षण ल्याबको स्थापना गर्ने छ । सेवा प्रदायकहरूले यो प्रकृयालाई आ-आफ्नो परिक्षण सुविधा बनाएर वा आउटसोर्सिग गरेर सहयोग गर्ने छन् ।
- आर्सेनिक प्रदूषित क्षेत्रहरूमा नियमित अनुगमन गरी भूमिगत पानीको आर्सेनिक गतिशीलता बुझिने छ, न्यूनिकरणका विकल्पहरूले गरेको कार्यसंपादनको लेखाजोखा गरी प्रवाहित क्षेत्रमा आर्सेनिक न्यूनिकरण उपायहरूलाई सुदृढीकरण गर्ने ।
- स्वास्थ्य मन्त्रालय र यस अन्तर्गतका निकायहरूले खानेपानी गुणस्तर निगरानी प्रणालीलाई सुदृढ गर्नेछन् । योजना तयार गरी स्याम्पल सभेको आधारमा प्रत्यक्ष लेखाजोखा सञ्चालन गरी कम्तीमा पनि ५% प्रणालीहरूको वार्षिक रूपमा अनुगमन गरिने कुरालाई प्राथमिकता दिइने छ ।
- खानेपानी गुणस्तर सभेलेन्सको प्रतिवेदन नियमित रूपमा प्रकाशन र प्रसारण गरिने छ । सभेलेन्स प्रतिवेदन अनुसार मापदण्डमा गैरअनुपालनमा खानेपानी सेवा प्रदायकहरूले सुधारका कार्यहरू तुरुन्तै सुरु गर्नेछन् ।
- सबै खानेपानी र फोहरपानी परिक्षण प्रयोगशालाहरूलाई क्रियाशील बनाउन व्यवसायिक रूपमा सञ्चालन गरिने छ ।

८.९ लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशिकरण

बिषय क्षेत्र: लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशिकरण, सीमान्तिकरण र बहिर्करण र अन्तर अनुदान (Cross Subsidy) ।

बिषयक्षेत्रको उद्देश्य : सेवाका प्रावधानहरूमा वास क्षेत्रलाई सममावेशी बनाउनु रहेको छ ।

बिषयक्षेत्रको नतिजा : वास सेवाहरूमा समानता सुनिश्चित गर्ने ।

नेपालमा सामाजिक समावेशिकरण/बहिर्करणको बहसले जात/जातीय मुद्दाहरूलाई केन्द्रित गरेको छ । बहिर्करणको रूपमा अभाव र समावेशिकरणको रूपमा सुवअवसर स्थानीय परिप्रेक्ष्य भर, विकासको स्तर भर र समय भरमा भिन्नता रहेको छ । समाज अगाडि जाँदा नयाँ आकारको अभाव वा सुवअवसर उत्पन्न हुनसक्छ र मूल्य र मान्यताहरू परिवर्तन हुन्छन् (गुरुङ्ग र तामाङ्ग, २०१४) ।

समावेशिकरण/बहिर्करणको आयाम अन्तर्गत विभिन्न क्षेत्रका डोमेनहरू भिन्न भिन्न हुनसक्छन् । तर “वास” सेवाहरूको लैससासको बहिर्करणको आयामहरूमा लैङ्गिकता, जात/जातीय समूहहरू, धार्मिक अल्पसंख्यक, गरिबी र दुर्गमता हुन । नेपाली समाजको मुख्य विशेषता भनेको लैङ्गिक विभेदता नै हो जहाँ पुरुषले निरन्तर सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रमा हावी भइरहेको छ र प्रत्येक जात/जातीय समूहहरू र सबै भौगोलिक स्थानमा देखिन्छ । सामाजिक आयामले पूर्वाग्रह र गालीगलौजको शब्द “अछुत” लाई समावेश गर्दछ र विभेदकारी अभ्यास जो सामाजिक मूल्य र मान्यताका कारणले देखिने गर्दछ । आर्थिक वृद्धि का वावजुद पनि जात/जातीय समूह, स्थान/क्षेत्रमा अझै गरिबी रहेकै छ । “वास” सेवाहरूको पहुँचमा बहिर्करण गर्ने दुर्गमता अर्को आयाम हो । माथि उल्लिखित बहिर्करणका सबै आयामहरू समान महत्व, सान्दर्भिक र एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित छन् ।

बिना भेदभाव सबैका लागि सुरक्षित पानी पाउनु मानव अधिकार हो । पानी र सरसफाइलाई मानव अधिकारको रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् २०१० मा स्वीकार गरेको थियो र विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले खानेपानी तथा सरसफाइलाई मानव अधिकारको रूपमा सहयोग गर्ने प्रतिबद्धता गरेको थियो । सन् २०११ मा १९२ सदस्य राष्ट्रहरूको ६४औं विश्व स्वास्थ्य सभाले सङ्कल्पको रूपमा स्वीकृत गरेको थियो भने विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले महिला, बालबालिका, सङ्कटापन्न, गरिब समूहलाई सकारात्मक प्रभाव पार्ने पद्धतिहरूलाई प्राथमिकता दिने प्रतिबद्धता गरेको थियो (विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन, २०१४) ।

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ३५ उपधारा ४ मा स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकारमा प्रत्येक नागरिकलाई सुरक्षित पानी र सरसफाइको पहुँच हुने र सुरक्षित पानी र सरसफाइलाई मानव अधिकारको आधारभूत अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ ।

खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाहरूमा स्थानीय स्तरको संलग्नताले स्वामित्वको विकास र दिगोपनालाई सुनिश्चित गर्दछ । यद्यपि ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ नीति, २००४ मा स्थानीय स्तरको संलग्नता रहने प्रावधान गरेको छ र नीतिमा थप व्यवस्था गर्नाले समावेशिकरणलाई सुनिश्चित गर्दछ । महिला, गरिब, बहिर्कृत र सीमान्तकृत समूहहरू आदिका लागि संलग्नतामा प्राथमिकता दिने अवधारणा र समतामा आधारित पानी महसुलले लैससासका सरोकारवालाहरूलाई कम वित्तीय भार पर्ने र सक्रिय सहभागितामा प्रोत्साहन गर्ने छ । यसको परिणाम विकासको स्वामित्व स्थानीय स्तरको समुदायको प्रत्येक व्यक्तिले लिनेछ ।

नाफामा रहेको खानेपानी सेवा प्रदायकलाई व्यावसायिक सामाजिक जिम्मेदारी पद्धतिको रूपमा “वास” सेवाहरूमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशिकरणका मुद्दालाई सम्बोधन गर्न प्रोत्साहन गरिने छ ।

रणनीतिक कार्यहरू :

अधिकारमा आधारित पद्धति बनिसकेपछि, “वास” सेवाहरूको पहुँच नपुगेको स्थानहरूमा सेवा पुऱ्याउने रणनीति समताको मुख्य सिद्धान्त (घरमा धारा जडान) र सशक्तिकरणको पद्धति “वास” सेवाहरूको समस्या समाधानको रूपमा अपनाउने छ । जसका कारण :

- क्षेत्रको दूरदृष्टि भनेको “सबैका लागि खानेपानी सरसफाइमा पहुँच” एक घर एक धाराको सिद्धान्तको आधारमा गरिने छ,
- सीमान्तिकरण र बहिर्कृतको मुद्दाहरूमा क्षमता विकासको माध्यमबाट गरिने छ । खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना/प्रणालीहरूमा मानव स्रोतको विकास गर्दा महिला, गरिब र बहिर्कृत समूहहरूलाई प्राथमिकता दिइने छ ।
- महिला, गरिब र बहिर्कृत समूहहरूका लागि समुदायभिन्नबाट नै अन्तर-अनुदान संयन्त्रको विकास गरी अनुसरण गरिने छ,
- लैससासलाई मूलप्रवाहिकरण गर्न ठूला र मध्यम प्रणालीहरूमा विशेष प्राथमिकताको आयोजना कार्यान्वयन गरिने छ ।

८.१० विशेष परिस्थितिमा खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता

बिषयक्षेत्रको क्षेत्र : आपत्कालमा बास, सङ्कटासन्न, कमजोर अवस्था, विपद् प्रतिरोधी रहेको छ ।

बिषयक्षेत्रको उद्देश्य : विशेष परिस्थितिमा कार्य गर्न बास क्षेत्रलाई सक्षम बनाउने ।

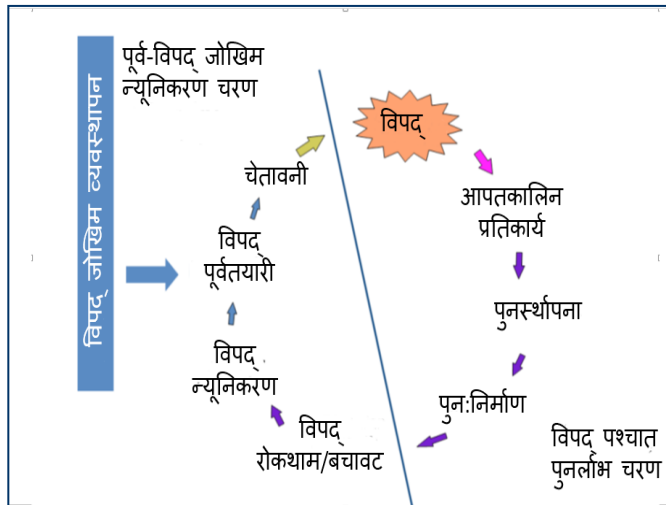
बिषयक्षेत्रको नतिजा : “बास” क्षेत्र जस्तोसुकै अवस्थामा पनि सेवा सुचारु राख्न सक्षम हुने ।

८.१०.१ आपत्कालिन अवस्थाहरूमा “बास”

८.१०.१.१ विपद् जोखिम व्यवस्थापन

श्रोतहरूको विनियोजन (मानवीय, वित्तीय, वस्तुगत तथा प्रविधिगत) कुनै विपद्को परिघटना हुनु अघि, विपद्का दौरान तथा तत्पश्चात त्यसको व्यवस्थापन कृयाकलापहरूमा अहम पक्ष हुन्छ। यो एक अन्तरसम्बन्धित विषय हुनाले यस सम्बद्ध कृयाकलापहरूले धेरै क्षेत्रहरू समेट्दछन्। खानेपानी सरसफाइ र स्वच्छता, खाद्य सुरक्षा, आवास, शिक्षा, स्वास्थ्य र पोषण लगायत सबै क्षेत्रहरू विपद् बाट नराम्ररी प्रभावित हुन पुग्दछन्। एक क्षेत्रमा हुने विपदले अर्को विपद् निम्त्याउने हुन्छ, त्यसैले सबै क्षेत्रहरूको उपयुक्त तवरको कार्य चुस्तताको यस्ता विपद्का असर एबम् दायरा सिमित पार्नमा मुख्य भूमिका हुने गर्दछ।

चित्र २४ : विपद् जोखिम व्यवस्थापन चक्र

विपद् पछि खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छता तत्काल प्राथमिकताको विषय हुन्छ। अपर्याप्त “बास” सेवाहरूको कारणले पनि विपद् निम्त्याउन सक्दछ भने विपद्को कारणले “बास” सेवाहरूको स्तर खस्कन सक्दछ र दुवैको परिणाम स्वरूप जोखिममा थप वृद्धि हुन सक्दछ। नियमित विकास कार्यका चरणमा होस वा आपत्कालिन चरणमा होस “बास” सेवाहरूको विकास गर्दा विपद् जोखिमलाई ध्यान दिनु अत्यावश्यक हुन्छ। विपद् जोखिम व्यवस्थापनको तात्पर्य प्राकृतिक विपद् बाट “बास” सेवाहरूलाई प्रतिरोधी बनाउनु हो र संभावित जोखिमहरूलाई ध्यानमा राखि यथासंभव बचावट एबम् पूर्वतयारी जस्ता उपायहरूको माध्यमले व्यवस्थापन गर्नु हो।

रणनीतिक कार्यहरू :

- विपद् जोखिम व्यवस्थापन र जलवायु परिवर्तनको मुद्दालाई मूलप्रवाहिकरण गर्दै जोखिम र सङ्कटासन्न अवस्थालाई सम्बोधन गर्न खानेपानी तथा सरसफाइ नीतिमा परिमार्जन गरी खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्र समेटने ऐन निर्माण गरी अनुकूल वातावरण तयार गरिने छ;
- आयोजनाको सर्भे, डिजाइन र कार्यान्वयन गर्दा संभाव्य स्थानहरूमा स्रोतहरूको सुरक्षा, पानीको उत्पादन वृद्धि गर्ने कार्य अनिवार्य गरिने छ;
- विपद् जोखिम न्यूनिकरण तथा विश्लेषण र अभ्यासका माध्यमले “बास”का भौतिक संरचनाहरूको बलियोपनामा वृद्धि एबम् संरचनाको पुनर्स्थापना गरी समुदायको विपद् प्रतिरोधी क्षमता वृद्धि गरिने छ; परिवर्तित मौसम एबम् पानीको घरायसी उपभोगमा क्फायती अभ्यासहरू अनुकूल हुने नयाँ प्रविधिको प्रयोग गर्न निरन्तर समुदायहरूलाई ताजकिकृत गरिने छ;
- समुदायमा आधारित जलस्रोत व्यवस्थापनको माध्यमले बाढी र पहिरोको विरुद्ध अनुकूलन क्षमतामा सुधार गरी सुधारिएको खानेपानी सेवाहरूको विस्तार गरी दिगो बनाउने, पानी भण्डारण क्षमतामा वृद्धि, पानीको उपलब्धता अनुगमनमा सुदृढीकरण,

- गुणस्तर तथा उपयोग, प्रविधिहरूको उपयोग गर्दा समुदाय स्तरमा लेखाजोखा गर्दा सहजीकरण गरिने छ; परिवर्तित मौसम एबम् पानीको घरायसी एबम् कृषिजन्य उपभोगमा किफायती अभ्यासहरू अनुकुल हुने नयाँ प्रविधिको प्रयोग सुनिश्चित गर्दै समुदायस्तरको जोखिम आँकलनमा सहजिकरण गरिने छ;
- राहत, प्रतिकार्य र पुनःर्लाभजस्ता कार्यहरूको विकास र कार्यान्वयनमा समुदायको क्षमता सवलीकरण, सेवा प्रदायक लगायत विभिन्न तहका समन्वय समितिहरूको क्षमता समेत सवल गराईने छ;
 - जलवायु परिवर्तन, विपद् व्यवस्थापन र विपद्बाट प्रभावित आयोजनाहरूको समयमा नै सेवा सुचारु गर्न विपद् व्यवस्थापनका लागि “वास” क्षेत्रको १% बजेट विनियोजन गर्ने;
 - खानेपानी सेवा प्रदायकहरू लगायत सबै “वास” निकायहरू सँग एकीकृत अनुकूलन र भइपरि योजनाहरू तयार हुने छन्;
 - आपत्कालिन प्रयोजनका लागि “वास” प्रतिकार्य र विक्रेताहरू सँग संझौताबाट जगेडा सामाग्रीहरूको भण्डारण गरी सबै जिल्लाहरूमा पूर्वतयारीको उपायहरू गरिने छन्;
 - सेण्डाई खाकामा व्यक्त प्रतिबद्धताका आधारमा राज्यले विपद् जोखिम न्यूनिकरणका लागि प्राथमिक भूमिका ग्रहण गर्ने छ; त्यस्तो जिम्मेवारी राज्यले स्थानीय सरकार, निजि क्षेत्र लगायत अन्य क्षेत्रगत सरोकारवालाहरू बीच पनि बाँडफाँड एबम् साझेदारी गर्ने छ। यसको मुख्य उद्देश्य विपद् जोखिम र त्यसबाट हुने जनधन, जिविकोपार्जन तथा स्वास्थ्य लगायत नागरिक, व्यवशाय, समुदाय तथा मुलुकहरू कै आर्थिक, भौतिक, सामाजिक, साँस्कृतिक तथा वातावरणीय श्रीसम्पत्तिको क्षेतिमा उल्लेख्य कमी गर्नु नै हुने छ।

८.१०.१.२ भूकम्प पश्चात “वास” सेवाहरूको पुनर्वहाली र पुनर्निर्माण

बैशाख १२, २०७२ को विनासकारी भूकम्प र त्यस पछिका कम्पनका कारणहरूले “वास” सेवाहरूको पूर्वाधारमा ठूलो क्षति भएकोले प्रभावित ३१ जिल्लाका बासिन्दाहरू “वास” सेवाको पहुँचबाट बञ्चित भएका छन् ।

विपद् पश्चातको आवश्यकता आँकलनको अध्ययन अनुसार अति प्रभावित १४ जिल्लाका ११,२८८ खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीहरू मध्ये १,५७० प्रणालीहरूमा ठूलो क्षति र ३,६६३ प्रणालीहरू आंशिक रूपले क्षतिग्रस्त भएका छन् भने करिब २,२०,००० घरायसी चर्पीहरू पूर्ण वा आंशिक रूपले क्षति भएको देखाएको छ । यसै गरी मध्यम स्तर प्रभावित १७ जिल्लाहरूमा १६,४३३ प्रणालीहरू मध्ये ७४७ प्रणालीहरूमा ठूलो क्षति र १,७६१ प्रणालीहरू आंशिक रूपले क्षतिग्रस्त भएका छन् र करिब १,६८,००० घरायसी चर्पीहरू पूर्ण वा आंशिक रूपले क्षति भएको देखाएको छ ।

पुनर्लाभ र पुनर्स्थापनाका लागि भूकम्प पश्चात ‘पहिलाको भन्दा राम्रो निर्माण’ सिद्धान्तको आधारमा जम्मा आवश्यक अनुमानित लागत रकम रु १८.१ अर्व रहेको छ ।

तालिका १८ : भूकम्पबाट “वास” संरचनाहरूको क्षेति तथा सेवाहरूको पुनर्वहाली र पुनर्निर्माणको लागत अनुमान

जिल्लाको संख्या	क्षति रु. (अर्व)	हानी रु. (लाख)	जम्मा असर रु. (अर्व)	जम्मा असर डलर (लाख)	पुनर्लाभको लागि आवश्यक रु.(अर्व)	पुनर्लाभको लागि आवश्यक डलर (लाख)
३१	१०.५	८७३०	११.४	११४०	१८.१	१८१०

स्रोत : विपद् पश्चातको आवश्यकता आँकलन, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७२

रणनीतिक कार्यहरू :

- २०७२ बैशाखको भूकम्पको दुःखलाग्दो क्षणले विपद्मा प्रतिकार्य, राहत, पुनर्लाभ, पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माणमा तत्काल जोड दिनु आवश्यक छ भन्ने कुरालाई उजागर गरेको छ, र भविश्यमा विपद्बाट हुने क्षतिलाई न्यूनिकरण गर्न ‘पहिलाको भन्दा राम्रो निर्माण गर्ने’ सिद्धान्त अनुसरण गरिने छ ।
- २०७२ बैशाखको भूकम्प पश्चातको विपद् पुनर्लाभको लागत क्षेत्रगत विकास योजनाको पहिलो चरणमा नै खर्चीने गरी राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको छुट्टै विनियोजन कोषबाट खर्च गरिने छ ।
- खानेपानी तथा सरसफाइका भौतिक संरचनाहरूको भूकम्पीय प्रतिरोधिता बढाउनका लागि तिनको आम प्रबलिकरण गरिने छ।

८.११ क्षेत्रगत लगानी

बिषयक्षेत्रको क्षेत्र : वित्त, लगानी, बजारीकरण, लागत उठती र संस्थागत सामाजिक जिम्मेवारी, उद्यम तथा उद्यमशीलता, पानी कर र सहयोगका प्रारूपहरू (Modalities) रहेका छन् ।

बिषयक्षेत्रको उद्देश्य : वास क्षेत्रमा वित्तीय स्रोतहरूको खोजी गरी लगानी गर्नु र बजारमा विश्वसनीयता सिर्जना गर्नु ।

बिषयक्षेत्रको नतिजा : वास क्षेत्र वित्तीय रूपमा आफै दिगो हुने ।

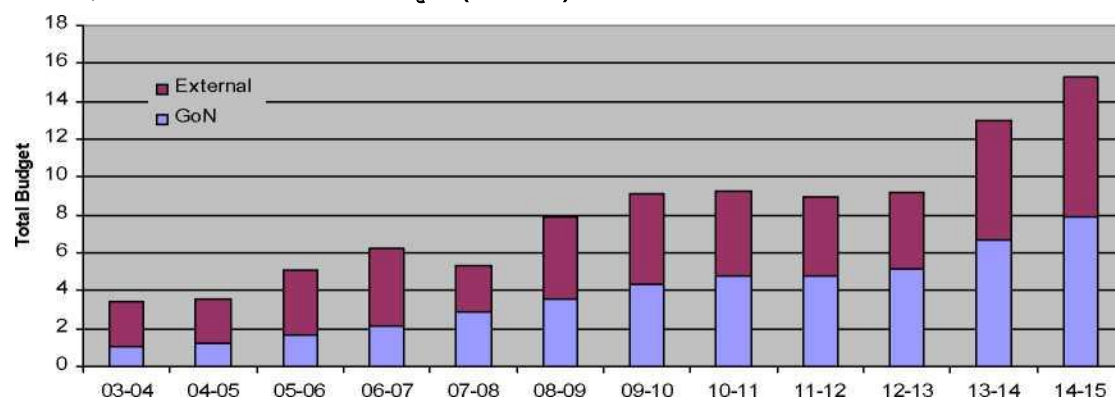
८.११.१ पृष्ठभूमी

वासमा लगानीको व्यवस्था : क्षेत्रगत लगानी रणनीतिको मुख्य उद्देश्य क) कसरी देशभित्र कै आर्थिक स्रोत साधनहरूलाई परिचालन गरी पहुँचमा सुनिश्चितता गर्न सकिन्छ र सबैका लागि दिगो खानेपानी तथा सरसफाइ व्यवस्थापन गर्ने, ख) विकास साझेदार तथा दात्री समुदायसँग सहयोग वार्ताका लागि एक भरपर्दो वस्तुगत आधारका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने । ग) दिगो, सामाजिक, आर्थिक विकास र दिगो वास सेवाहरूको माध्यमबाट पर्यावरणीय सन्तुलन राख्न सकिन्छ भन्ने नै हो । भरपर्दो आर्थिक सूचनाको अभावमा योजना विश्वसनीय बन्न सक्दैन । नेपालमा वास सेवाहरूमा लगानी गर्नु भनेको “स्वास्थ्य र बाँच्नयोग्य समुदाय र सहरहरूलाई” प्रगाढ र प्रवर्द्धन गर्नु हो जहाँ प्रत्येक महिला, पुरुष, बालबालिकाहरू सहज जिवन बाँच्न सक्छन् ।

राष्ट्रिय र जिल्ला स्तरमा बलियो आर्थिक सूचनाको अभावमा क्षेत्रगत लगानी बारे राम्ररी यकिन गर्न सकिदैन । यस क्षेत्रले वित्तीय बहाव, दक्षता, खर्च र पैसाको महत्वको बारेमा सीमित विश्लेषण गरेको छ । क्षेत्रगत लगानीको मुख्य स्रोत भनेको केन्द्रीय सरकारबाट बिषयगत मन्त्रालय एवम् अन्य मन्त्रालयहरू (शिक्षा, स्थानीय र स्वास्थ्य) मा तिनका क्षेत्रगत कार्यक्रमहरू मार्फत सदैँ आउँछ, ऋणको रूपमा एडिबी, विश्व बैंक र अनुदानको रूपमा युनिसेफ, फिनिस सरकार, विश्व स्वास्थ्य सङ्कठन र अन्य द्विपक्षीय निकायहरू मार्फत पनि श्रोत जुट्ने गरेका छन् ।

चित्र २५ ले वार्षिक बजेट विनियोजन सरकारको आन्तरिक स्रोत र वैदेशिक सहयोगको प्रवृत्तिलाई देखाएको छ । स्थानीय निकाय र अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाको बजेटलाई तलको चित्रमा समावेश गरिएको छैन । कूल बजेटको लेखाजोखाको अभावमा क्षेत्रगत लगानीमा उल्लेख्य मात्रामा गैर बजेटरी मार्ग बाट खर्च भएको देखिन्छ । वास्तवमा यि सबै लगानीहरू क्षेत्रगत खर्चको अभिन्न अङ्गको रूपमा समावेश गरिनु पर्दछ ।

चित्र २५ : “वास” क्षेत्रको विनियोजनको प्रवृत्ति (रु. अर्वमा)

स्रोत : क्षेत्रगत क्षेमता अभिवृद्धि इकाई, क्षेत्रगत स्थिति प्रतिवेदन, २०१४

८.११.२ क्षेत्रगत लगानी रणनीति

नेपाल वास क्षेत्र सधैं बाह्य सहयोगमा आश्रित हुनु हुंदैन । यस योजनाले घट्टो बाह्य सहयोगको परिकल्पना गरेको छ, जुन आगामी १५ वर्ष भित्र आधाले घटाउने लक्ष्य राखिएको छ । क्षेत्रगत विकास आयोजनाको कार्यान्वयनमा लगानी गर्न यो क्षेत्र विकास योजना क्षेत्रगत वित्तीय रणनीतिसँग समायोजित गरेर ल्याइएको छ । क्षेत्रगत वित्तीय रणनीतिले क्षेत्रगत लक्ष्य र सहलक्ष्यहरू हासिल गर्नका लागि वित्तीय आवश्यकता स्पष्ट रूपमा खुलाएको छ, वित्तीय न्युनताको पहिचान गर्दै सो कमीलाई पूरा गर्ने उपायहरूको पहिचान गरेको छ । साथसाथै, यसले क्षेत्र विकास योजना कार्यान्वयनको वित्तीय मोडेल सुझाएको छ ।

८.११.२.१ वित्तीय श्रोत साधनको परिचालन

यस क्षेत्रगत योजनाका विषय क्षेत्रहरू विविधतापूर्ण भएकाले यसको लागि वित्तीय लगानी पनि विविध श्रोतहरू परिचालन मार्फत गर्न सकिने संभावनाहरू छन् । जस्तै: सरकारी, गैर सरकारी, घरधुरी, सहकारी एबम् सामुदायिक तथा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी सहित निजि क्षेत्र संलग्न हुन सक्ने देखिन्छ । यस क्षेत्र विकास योजनाको वित्तीय रणनीतिले खानेपानी तथा सरसफाई सेवाहरूसम्मको जनताको पहुँच तथा त्यसको दिगोपनामा गम्भीर सम्बन्ध एबम् तादात्म्य राख्दछ । खासगरी, महशुल तथा कर प्रणालीका कारण खानेपानी तथा सरसफाई सेवाहरूसम्म विपन्नहरूको पहुँचमा गम्भीर असर पर्ने छ । तसर्थ एक सुसङ्गत महशुल प्रणालीका उत्प्रेरक तत्वहरू नीतिगत उद्देश्यहरू सङ्ग तालमेल मिलेको हुनु पर्दछ ।

८.११.२.२ आन्तरिक श्रोत परिचालन:

प्रष्टतः यस योजनाको कार्यान्वयनको जिम्मेवारी नेपाल सरकारको नै हो; त्यसमा विकास साझेदारहरूको भूमिका भनेको सरकारको प्रयासमा साथ दिने नै हो । यस योजनाको ठूलो हिस्सा आन्तरिक श्रोत बाटै व्यहोरिनु पर्ने हुन्छ, जुन दिगो होस । लगानीको बढोत्तरी सँगसँगै क्षेत्रगत क्षमताको पनि अभिवृद्धि गरिनु अत्यावश्यक छ ।

सेवाको महशुल दरले विपन्न समूहको खानेपानी र सरसफाइ सेवामा पहुँचबाट विमुख गर्ने स्थितिको श्रृजना हुनु हुंदैन। निजि क्षेत्रबाट समावेशी वा विपन्न-मैत्री हुनु पर्ने अपेक्षा गर्नु उचित नहोला तर यो क्षेत्रले आर्थिक वृद्धिको प्रवर्धन, रोजगारी श्रृजना तथा सार्वजनिक आयमा योगदान पुर्याउने गहन जिम्मेवारी रहेको छ । यसका अलावा, निजि क्षेत्रको व्यावसायिक सामाजिक जिम्मेवारी तथा सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षणमा तिनको भूमिकाले यस योजनाको लक्ष्यहरू हासिल गर्नमा उल्लेख्य योगदान पुर्याउन सक्ने छ ।

पछिल्ला वर्षहरूमा नेपालमा सहकारी क्षेत्र एक महत्वपूर्ण विकास साझेदारका रूपमा उदाएको देखिन्छ। सहकारी संस्थाहरूको बढ्दो संख्या र त्यसिनै मात्रामा रहेका तिनका सदस्यहरूको संख्याले के संकेत गर्दछ भने सहकारी क्षेत्रले यस योजनाको कार्यान्वयनमा सरकारी तथा निजि क्षेत्रहरूका प्रयाशहरूमा समपुरक भूमिका निभाउन सक्दछन्।

(क) उपलब्ध साधन श्रोत:

“वास”मा विद्यमान श्रोत साधनको पूर्ति गर्न राष्ट्रमा उपलब्ध श्रोत साधनका बारेमा दृष्टि पुर्याउनु उपयोगि नै हुन्छ। यदि विपन्नहरूलाई दिइने अनुदानलाई हिसाब नगर्ने हो, तर सरदर घरधुरीको अवसरलाई कूल राष्ट्रिय हिसाब किताबमा जोडजम्मा गर्ने हो भने निम्नानुसारका श्रोतहरू उपलब्ध हुन सक्ने देखिन्छ:

सार्वजनिक: राष्ट्रिय बजेटबाट उपलब्ध सरकारी कोष (आन्तरिक कर एबम् राज्यका अन्य आम्दानीहरू); विकास बैंक तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरू बाट उपलब्ध ऋण तथा अनुदान र सरकारी ऋणपत्र;

सार्वजनिक/निजि: राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरू बाट उपलब्ध ऋण (नगर विकास कोष आदि);

अन्य वर्षशंकर वित्तीय संस्थागत व्यवस्थाहरू जसले शुरु सांवा लगानीका भुक्तानीहरू स्विकार गर्दछन्, निजि सार्वजनिक निजि साझेदारी मोडेलहरू (BOOT/BOT आदि);

सेवा संबद्ध: खानेपानी महशुल दर, सरसफाइ तथा ढल निकास र प्रशोधन शुल्क जो प्रणाली सञ्चालन तथा मर्मत सम्भारका लागि यथेष्ट हुन्छ ।

(ख) स्थानीय सेवा सुधारका लागि लगानी:

- जडान शुल्क, जसमा विगतमा भएका खर्चहरूको क्षेतिपूर्ति वा भविष्यमा गरिने सुधारका खर्चहरू समावेश हुन्छन्;
- खानेपानी तथा ढलनिकास शुल्क, जसमा भविष्यको सुधार कार्यहरूको लागत समेत जोडिएको हुन्छ;
- निजि (ऋणपत्र-पेन्शन, विप्रेषण प्राप्त गर्नेहरूका लागि) वा स्थानीय वित्तीय संस्थाहरूबाट प्राप्त ऋण;
- स्थानीय सेवा सुधारका लागि अन्य योगदानहरू: नगद वा वस्तु वा स्वयम् सेवा ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- यो क्षेत्रगत लगानी रणनीतिले निम्न कुराहरू गर्न सक्षम हुनेछ : क) राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरका “वास” योजनाहरूमा लगानी गर्ने र सेवा नपुगेको क्षेत्रहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्ने ख) प्रणालीहरूको सुचारूपनका लागि वार्षिक रूपमा यथेष्ट बजेट विनियोजन गर्ने ग) नगरपालिकाहरू, सहरोन्मुख बस्ती र वृद्धि भइरहेका सहरी क्षेत्रका “वास” चुनौतिहरूलाई सम्बोधन गर्न थप वित्तीय स्रोत साधनहरूको लागि अन्य बाटो खोज्ने घ) सेवा स्तर सुधारको लागि विकास, व्यापारिक र वित्तीय बैंकहरूबाट अनुदान र ऋण खोजी गरिने छ;
- “वास” मा स्थानीय निकायहरूको आफ्नै स्रोतबाट पनि उल्लेख्य पैमानामा लगानी हुने गरेतापनि त्यसको हिसाब राष्ट्रिय बजेट (रातो किताब) मा प्रतिविम्बित हुने गरेको देखिँदैन । क्षेत्रगत कार्य सम्पादन प्रभावकारीताको सही ढङ्गले प्रतिवेदन गर्न यस्ता सबै स्रोतहरू मार्फत हुने लगानीहरू एकत्रित गर्ने प्रबन्ध मिलाईने छ;
- क्षेत्रगत लगानी रणनीतिमा सक्षम घरधुरीहरूले खानेपानी र सरसफाइको लागतको केही अंश व्यहोर्नु पर्ने प्रावधान राखिएको छ । तथापी, उपभोक्ता योगदानको अंशको सम्बन्धमा भने उपभोक्ताको वहन क्षमताका आधारमा मात्र निर्णय गरिने छ;
- स्रोत साधनको विनियोजनमा, विशेषगरेर राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरबाट विनियोजन हुने बजेटहरूमा पारदर्शिता वृद्धि गरिने छ;
- “वास” सेवाहरूमा क्षेत्रगत वित्तीय लगानीको लागि वित्तीय मध्यस्थकर्ताको स्थापन गरिने छ;
- खानेपानी सेवा प्रदायकहरूले नाफाबाट कर तिर्न थाल्ने छन् र सरकारले यो करलाई “वास” क्षेत्रमा खर्च गर्ने छ;
- “वास” वित्तीय संयन्त्रको समीक्षा गर्ने : आवधिक रूपमा क्षेत्रगत वित्तीय संयन्त्रको प्रगतिको अनुगमन गर्न समीक्षा संयन्त्र विकास गर्ने । क्षेत्रगत आर्थिक विषयगत समूह (TWG) ले विज्ञहरूको समुदाय सँग मिलेर कार्य गर्ने र नियमित रूपमा आ-आफ्नो सङ्गठन र कार्य क्षेत्रको सूचना एक अर्कामा आदान प्रदान गर्नेछन् ।
- दिगो विकासको “लक्ष्य ६” मा लगानी गर्न पैरवी गर्ने : क) घरेलु स्रोतहरूको परिचालनको लागि पैरवी गरिने छ, ख) राष्ट्रिय दिगो विकास लक्ष्य योजना तर्जुमा गर्न सहयोग पुऱ्याईने छ, विकासको फराकिलो दायरामा दिगो विकास लक्ष्य-६ को प्राथमिकतालाई स्पष्ट पारिने छ ।
- दिगो विकासको लक्ष्यहरूको संक्रमणकालमा “वास” क्षेत्रगत लगानीका अवसरहरूको खोजी : विश्व व्यापी अनुभवहरूका आधारमा “वास” क्षेत्र लगानीका संभावित अवसरका रूपमा तलका निम्न विकल्पहरूको संभाव्यता हेरिने छन् । यी संयन्त्रहरू आन्तरिक स्रोतहरूको नविन र रचनात्मक परिचालनमा भर पर्दछन् ।

क) “वास” लघुवित्त सुविधा : उद्यमी तथा उपभोक्ताहरूलाई विशेषगरी घरमा धारा जडान गर्न र सरसफाइका सुविधाहरू निर्माण गर्न साना तिना ऋणहरू उपलब्ध गराइने छ । यसका लागि “वास” सहकारी वा चक्र कोष उपभोक्ता वा सेवा प्रदायकहरूलाई उपलब्ध गराई परिचालन गरिने छ । राष्ट्रिय नीतिमा केही छूट, बैंक वा वित्तीय संस्थाहरूलाई उत्प्रेरित गरी सो सुविधा उपलब्ध गराइने छ ।

ख) “वास” लगानी ऋण कोष : घरेलु वित्तीय क्षेत्रहरूको प्रयोग गरेर साना/मध्यम सेवा प्रदायकहरूलाई सहयोग गरिने छ ।

- ग) “वास” लगानी द्रष्टः सरकारी सहयोगमा स्थापना र वित्तीय मध्यस्थकर्ता वा अन्य संस्था मार्फत सञ्चालन गर्न सकिने छ;
- घ) “वास” आपत्कालिन चक्र कोष : लगानीकर्ताको प्रतिवद्धता र निकासको अन्तराल बीचको समयमा पुलको रूपमा काम गर्ने प्रबन्धका रूपमा उपयोग गरिने छ;
- ङ) “वास” साझा दूरदृष्टि कोष : आफ्नै व्यापारिक विधिहरूबाट “वास”को लागि योगदान गर्न उत्प्रेरित गरिने छ;
- च) खानेपानी बैंकहरू : घरेलु स्रोतहरूको परिचालनका आधारमा (पेन्सन कोषहरू र बीमा कम्पनीहरू) लगानी न्यूनता पूर्ति गर्न पुनर्भुक्तानी योग्य वित्तको माध्यमबाट संचालन प्रबन्ध मिलाईने छ;
- छ) ब्लु फण्ड : संभवत, क्षेत्रिय वा विश्वव्यापी समन्वय गरी ‘वास’ क्षेत्रमा लगानी आकर्षित गर्न गरिएको पहल हो। GSF, CC Funds आदि जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय समर्पित कोषहरू भित्र्याउन प्रयाश गरिने छ। अन्य क्षेत्रगत सरोकारवालाहरू संगको सहकार्यमा यस्तो कोषको विकास गरिने छ ;
- ज) राष्ट्रिय खानेपानी सरसफाइ वित्त सुविधा : गरिबमुखि नीतिहरूलाई प्रवर्द्धन गर्न एकत्रित लगानी आयोजनाहरूको विशेषता भएको “वास” क्षेत्रका लागि घरेलु स्रोत परिचालन संयन्त्र, सुशासन खाका र निजी पुँजी र सार्वजनिक श्रोत मिश्रित कोष स्थापना गरि संचालन गरिने छ;
- झ) खानीजन्य उद्योगहरू र निजी क्षेत्र : खानी सम्बन्धी उद्योगहरूले या त धेरै पानी प्रयोग गर्ने हुन्छन् या त पानीका प्राकृतिक बहावहरूलाई प्रभावित गर्दछन् । यस्ता उद्योगहरूले क्षतिपूर्ति स्वरुप खानेपानी र सरसफाइ क्षेत्रको आवश्यकताहरूलाई सहयोग पुर्याउने तिनहरूको भूमिका लाई सुव्यवस्थित पारिने छ;
- ञ) अन्य संयन्त्रहरू : क) मिश्रित कोष ख) व्यापारिक वित्तिय लगानी ग) निजी पुँजी घ) सार्वजनिक वित्तिय लगानी ङ) विशेष करहरू जस्तै सरसफाइ कर र “वास”का लागि करहरूको (१% हाराहारी) उपयोगको संभावनाको खोजि गरिने छ।

८.११.२.३ बाह्य श्रोतहरू – बैदेशीक सहयोग समन्वय र प्रभावकारिता :

अल्पविकसित, श्रोतको अभाव र क्षमतामा भएको अवरोधले गर्दा नेपालले यसको विकास प्रयासलाई अगाडि बढाउन बाह्य सहयोग, व्यापार, लगानी र विकास सहयोगको अपेक्षा राख्नु तर्कसंगत नै छ । पहिलेका सिकाईहरूबाट यस क्षेत्र विकास योजनालाई बाह्य लगानी निम्न कुरामा लिइने छ ।

- सहयोगको प्रतिवद्धता क्षेत्रगत विकास योजना कार्यान्वयनको रणनीतिक अभिन्न अंगको रूपमा हुने छ,
- सहयोगलाई एकीकृत गरी राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रमहरूमा खर्च गरिने छ,
- सहयोगलाई राष्ट्रिय बजेटको माध्यमबाट स्थानीय स्तरका कार्यक्रमहरू सम्मै प्राथमिकता दिइने छ। ‘वास’ क्षेत्रमा गैर सरकारी संस्थाबाट हुने लगानीलाई स्थानीय सकारले समन्वय गर्ने छ,
- सहयोगको प्रभावकारिताको लागि विकास साझेदारहरूमा समन्वय महत्वपूर्ण हुनेछ । संयुक्त राष्ट्रसंघबाट नेपाल लाई हुने सहयोगमा एक द्वार नीति लिइने छ ।
- अनुदानमा हुने सहयोगलाई केन्द्र र स्थानीय स्तरको क्षेत्रगत क्षमता विकासको लागि परिचालन गरिने छ,

रणनीतिक कार्यहरू :

- नेपाल सरकार र विकास साझेदारहरूका बीचमा संयुक्त वित्तीय लगानी संझौता गरी क्षेत्रगत आवद्धता, राष्ट्रिय प्रणालीसँग प्रगतिशील आवद्धताको नीतिमा दाताहरूको प्रतिवद्धता, सरकारको प्रणालीलाई दाताहरूले पछ्याउने र दीर्घकालिन रूपमा प्रक्षेपित कोषबाट योजना तर्जुमा र पूर्वानुमान गर्नसक्ने वातावरण तयार गरिने छ ।
- वित्तीय संयन्त्रको डिजाइन र सञ्चालन गर्ने : विकास साझेदारहरू (युनिसेफ, विश्व बैंक, एसियाली विकास बैंक) ले यी कुरा गर्न सहयोग गर्ने छन् : क) उपलब्ध ग्यारेण्टी कोषको पहिचान गर्न ख) यस क्षेत्रमा सञ्चालन भइ रहेका कार्यक्रमहरूमा वाणिज्य र विकास बैंकहरूबाट थप स्रोतहरूको अवसरका उपायहरू Explore गर्न ग) विकास बैंक र विकास साझेदारको सहयोगमा खानेपानी सेवा प्रदायकहरूलाई ऋण दिलाउन ।

८.११.२.४ केन्द्र र स्थानीय स्तरमा क्षेत्रगत क्षमता विकास :

प्रतिबद्धताहरू, श्रोत-साधनहरूको उपलब्धता तथा खानेपानी सरसफाइमा हात हाल्ने इच्छा हुँदाहुँदै पनि क्षमताका सिमाहरूका कारण यो क्षेत्र विकास योजनाको कार्यान्वयनमा बाधा नपुगोस् भन्नाका खातीर सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको अगुवाई तथा प्रबलिकरण गर्नु अत्यावश्यक छ। क्षमता विकासलाई यो विकास योजना कार्यान्वयन रणनीतिको अभिन्न अङ्गको रूपमा हेरिएको छ।

विश्व समुदायले सरकारलाई क्षमतामा रहेको न्यूनता / दरार पूर्ती गर्नमा सघाउन सक्छन्। विशेषगरी, संस्थागत, व्यवस्थापन सूचना प्रणाली सम्बद्ध तथा जन-संसाधन सम्बद्ध क्षमता न्यूनता जस्ता विषयहरू प्राथमिकृत बन्नु पर्छ साथै योजनाको कार्यान्वयन सहज र संभव तुल्याउन यथा समय मै समाधान गरिनु पर्छ।

रणनीतिक कार्यहरू

क्षमता अभिवृद्धि : विकास साझेदारहरूले यी कुरा गर्न सहयोग गर्ने छन् : क) विश्वमा अन्य देशहरूले गरेको अनुभवलाई अभिलेख गर्न ख) “वास”व्यवसायीहरूलाई वित्तीय क्षेत्रलाई राम्रोसँग बुझ्न र वित्त विज्ञहरूलाई “वास”क्षेत्रको क्षेत्रगत विशेषता बुझाउन सहयोग गर्ने ग) क्षेत्रगत वित्तमा “वास”व्यवसायीहरूलाई तालिमको लागि औजारको विकास गर्ने ।

सञ्चालन सम्बन्धी अनुसन्धान गर्ने : पहिचान गरिएका मुख्य नविन वित्तीय संयन्त्रहरूको लागि प्रचुरता/संभाव्यताको खोजी एबम् निजी क्षेत्र लगानी मोडेलको परीक्षण गरिने छ ।

८.११.२.५ सहयोग साधन (Aid Instrument) वा सहयोग विधिहरू (Aid Modalities)

खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा प्रयोगमा रहेका विभिन्न प्रकारका सहयोग विधिहरू तल वर्णन गरिएको छ ।

(क) आयोजनाको रूपमा सहयोग

विकास सहयोग कोषको उपयोग सरकारसँग संझौता गरी दाताहरू आफैले नै आर्थिक तथा व्यवस्थापनमा नियन्त्रण गरी विशेष आयोजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने गर्दछन् । उदाहरणको लागि फिनिस आयोजनाहरू जस्तै : ग्रामीण जलश्रोत व्यवस्थापन परियोजना, ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ परियोजना- पश्चिम नेपाल, जाइका सहयोगको –वासमिप आयोजनाहरू आदि ।

(ख) भुक्तानी सन्तुलनका लागि सहयोग

हाल यस मोडेलको उपयोग विश्व मौद्रिक कोषले गर्ने गरेको छ । यस प्रकारको सहयोग अन्तर्गत सहयोग प्राप्त गर्ने देशको केन्द्रीय बैंकमा रकम पठाउने गरिन्छ । यो वैदेशिक सटही सेवाहरूको लागि मुख्य रूपमा महत्व राख्दछ ।

(ग) बजेट सहयोग

दाताहरूबाट दिइने अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग (प्रायशः सरकारी दाता र विकास बैंकहरू) अर्थ मन्त्रालयको माध्यमबाट सिधै सरकारलाई दिने गर्दछन् जुन अन्तत्वगत्वा सार्वजनिक खर्चको लागि बजेटमा नै जाने गर्दछ । बजेटरी सहयोग प्राप्त गर्ने देशको बजेटमा लगानी गर्ने एउटा विधि हो जहाँ दाता राष्ट्र वा दाता निकायबाट सहयोग पाउने राष्ट्रको राष्ट्रिय ढुकुटीमा कोषको स्थानान्तरण गर्ने गरिन्छ । स्थानान्तरण भएको कोषलाई सहयोग लिने राष्ट्रको बजेटरी कार्यविधिबाट व्यवस्थापन गर्ने गरिन्छ । बजेटरी सहयोग विभिन्न प्रकारबाट गर्ने गरिन्छ ।

साधारण बजेट सहयोग : यो सरकारी बजेटलाई पूर्व निर्धारित योगदान हो र यो ठूलो आर्थिक सुधारहरूको कार्यान्वयन गर्न गरिने सहयोग समेत हो ।

क्षेत्रगत बजेट सहयोग : यो सहयोग साधारण बजेट सहयोग जस्तै हो । यो पनि सहयोग लिने देशको बजेटलाई गैर-चिन्हित (un-earmarked) वित्तीय योगदान हो । यद्यपि क्षेत्रगत बजेट सहयोगमा दाता र सहयोग प्राप्त गर्ने सरकारको बीचमा नीतिगत र बजेटको प्राथमिकताभन्दा सम्बन्धित विशेष क्षेत्रमा छलफल केन्द्रित हुन्छ ।

गैर बजेट तथा बजेट बीच अन्तरविरोध :

यो बजेटले सरकारको सबै क्रियाकलापहरूको खर्चहरूलाई बस्तुतः एक ठाउँमा ल्याउँदछ । सामान्यतया, खर्च वा राजश्वलाई कानूनद्वारा कूल बजेटबाट बाहिर राखियो भने गैर बजेटको प्रावधान भनेर बुझिन्छ । यो विश्वभरको साझा अभ्यास हो यो प्रावधानमा सामाजिक सुरक्षाका विषयहरू र हुलाक सेवाहरू आदि “गैर बजेट”को प्रावधानमा राखिन्छ यद्यपि, तिनीहरूबाट हुने खर्च र राजश्व एकीकृत बजेटमा समावेश गरिएको हुन्छ । यस्तो खर्च प्रायस बजेटबाट बाहिर राखिन्छ । नेपालमा यसको विपरीत, लामो अथक प्रयासका बावजुद पनि धेरै लगानीहरू बजेट बाहिरै रहन गर्दछन् र कानून सम्मत छैनन् । यस क्षेत्रगत विकास योजनाको उद्देश्य सबै क्षेत्रगत साझेदारहरूलाई वास क्षेत्रको लगानी राष्ट्रिय बजेट प्रणालीमा समावेश गर्ने वा प्रतिविम्बित गराउने तर्फ रहेको छ । निजी क्षेत्रका साथसाथै अन्तर्राष्ट्रिय+राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाको कोषहरूलाई प्रोत्साहित गरिने छ तर यो कोष क्षेत्रगत+राष्ट्रिय बजेट प्रणालीमा प्रतिविम्बित हुनुपर्ने छ ।

(घ) पूल कोष

यस कोषको प्रबन्ध अन्तर्गत धेरै व्यक्तिगत लगानीकर्ताहरू वा दाताहरूबाट वास क्षेत्रमा लगानी गर्ने उद्देश्यको लागि एक ठाउँमा आउने छन् । पूल कोष लगानीमा निजी लगानीकर्ताहरू आर्थिक पैमानाबाट लाभान्वित हुन्छन् जसले लगानीको प्रति एकाइ लागत व्यापार लागत कम गर्न, विविधिकरण र व्यवसायिक वित्त व्यवस्थापन गर्न अनुमति दिन्छ । त्यही सिद्धान्त बहु-व्यक्ति वास विकास साझेदारहरूमा पनि लागू हुन्छ । पूल कोषमा लगानीको माध्यमले धेरै फाइदाहरू छन्। यो धेरै लगानीकर्ताहरूको लागि आदर्श सम्पत्ति हुन सक्ने छ । व्यवस्थापन दस्तुरको रूपमा लागतमा थप वृद्धि हुन सक्छ तर प्रतिस्पर्धामा वृद्धिसंगै केही वर्ष पछि यी दस्तुरहरूमा कमी आउँदै जानेछ ।

८.११.३ खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छता क्षेत्रमा लगानीका चुनौतिहरू

साधारण :

- कमजोर शासकीय प्रबन्ध, पारदर्शिता र जवाफदेहितामा कमीका कारणले संभाव्य लगानीकर्ताहरूमा विश्वसनीयतामा समस्या रहेको;
- गरिब जनताको लागि “वास” सेवाहरूलाई आर्थिक सामर्थ्यको प्रश्न;
- खानेपानी र सरसफाइ कम मूल्यमा दिनु पर्छ भन्ने मान्यता रहेको;
- सञ्चालन दक्षतामा कमी, सस्तो महसुल दर, महसुलको दायराभित्र नआएको खानेपानीको अनपेक्षित मात्रा;
- “वास” सेवाहरूमा उच्च पुँजीगत लागतको तुलनामा कम दरमा लाभ फिर्ता।

विशेष :

- यो क्षेत्रगत विकास योजनाले नेपालको लागि “वास” क्षेत्रमा दिगो विकासको लक्ष्य पुरा गर्ने अपेक्षा गरेको छ, जसका लागि सरदर वार्षिक रु. ११०.२ अर्ब लगानी आवश्यक पर्ने छ ।
- “वास”को आ.ब. २०७२।७३ मा रु. २६ अर्ब विनियोजन भएको थियो भने आ.ब. २०७३।७४ मा रु. ३२.१६ अर्ब विनियोजन भएको छ ।
- यो क्षेत्रमा हालको लगानी अपर्याप्त छ र दिगो विकास लक्ष्य-६ को टारगेट पुरा गर्न लगानीमा कमी रहेको छ ।

यसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय ऐक्यवद्धता आवश्यक छ, दूरदृष्टि, विभिन्न देशहरूको बीचमा सहयोग र बलियो साझेदारी, गरिबी न्यूनिकरणको लागि महत्वपूर्ण उद्देश्यहरू, दिगो विकास लक्ष्यले हाम्रो सम्पूर्ण जनसंख्यालाई सन् २०३० सम्म सुरक्षित खानेपानी र सुधारिएको सरसफाइ सेवामा पहुँचको सुनिश्चितता मनन योग्य रहेको छ ।

८.११.४ क्षेत्रगत लगानीका सन्दर्भमा महत्वपूर्ण सिकाई र केही तथ्यहरू

- “वास” क्षेत्रको विगत पाँच वर्षको लगानीको प्रवृत्तिलाई हेर्दा यस क्षेत्रको लागि वित्तीय स्रोतको समस्या भएको देखिदैन ।
- लगानी उपलब्ध छ तर कहिलेकाही वित्तीय स्रोतहरूको उपलब्धता भएर पनि खर्च गर्ने चुनौतिहरू रहेका छन् ।
- “वास” क्षेत्रले उपलब्ध स्रोतहरूको परिचालन गर्न नविन तरिकाहरूको प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक छ ।
- “वास” क्षेत्रले खानेपानी र सरसफाइ आयोजनाहरूमा कसरी बैंकहरूलाई अकर्षण गर्न सकिन्छ भनि अध्ययन गर्न आवश्यक छ ।

८.११.५ व्यावसायिक सामाजिक जिम्मेवारी

संस्थागत सामाजिक जिम्मेदारी एउटा व्यापारिक पद्धति हो जसले सबै सरोकारवालाहरूको लागि आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय लाभहरू प्रवाह गरी दिगो विकासलाई योगदान गर्दछ। यो एउटा धेरै परिभाषा र अभ्यासहरू भएको अवधारणा हो। यसलाई जुन रूपमा बुझेर कार्यान्वयन गरिन्छ प्रत्येक देश र कम्पनीको लागि भिन्न भिन्न हुने गर्दछ। तैपनि यसको फराकिलो अवधारणाले धेरै र विभिन्न प्रकारका विषयहरू जस्तै मानव अधिकार, उद्यमशील सरकार, स्वास्थ्य र सुरक्षा, वातावरणीय असर, कार्य अवस्था र आर्थिक विकासको योगदानलाई सम्बोधन गर्दछ। परिभाषा जे भए पनि संस्थागत सामाजिक जिम्मेदारीको उद्देश्य भनेको दिगोपना तर्फ परिवर्तन गराउनु हो (CSR web page)।

कम्पनीहरूले आफ्नो व्यवसायको कारणले नकारात्मक असर गरेमा स्थानीय समुदायमा लगानी गर्न सक्दछन्। एउटा प्राकृतिक स्रोतहरूमा काम गर्ने कम्पनीले गरिब समुदायमा विद्यालय सञ्चालन गर्न सक्दछ, स्वास्थ्य सेवा वा सिंचाई सुविधा र सरसफाइका साधनमा सुधार गर्न सक्दछ। यसै प्रकारले कुनै कम्पनीले दिगो प्रविधिहरूको बारेमा अनुसन्धान र विकासमा लगानी गर्न सक्दछ यद्यपि त्यस्ता परियोजनाले तत्कालै नाफा बढाउन सहज नहुन सक्छ।

ठूला युटिलिटीहरूमा संस्थागत सामाजिक जिम्मेदारी अवधारणाको अनुसरण गर्नुको अर्थ नाफा कमाउने युटिलिटीहरूले साना तहका वास प्रणालीहरू वा महिला, गरिब र वहिर्कृत समूहलाई सहयोग गर्न सक्दछन् र समाजमा विश्वासको वातावरण तयार गर्न सक्दछन्। सहयोग गर्ने विधि र क्षेत्र, स्थान, समय फरक फरक हुन सक्ने छ। यो अवस्था जीत जीतको हुने छ र कुनै पनि युटिलिटीको लागि असल निर्णय पनि हुने छ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- स्थानीय सरकारले यो अवधारणा यसको वास नीतिहरूमा समायेजन गरी वास सेवाहरूमा लैससासका मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न अनुसरण गर्ने छ।
- ठूला नाफा कमाएका युटिलिटीहरूले महिला, गरिब र वहिर्कृत समूहलाई वास सेवाहरूमा समतापूर्ण पहुँचको सुनिश्चित गर्ने छन् र तिनीहरूलाई महसुलमा सुविधा दिने छन् र एक धारा वा साना प्रणालीहरूलाई केन्द्र-गाउँ सिद्धान्तको आधारमा पनि सहयोग गर्न सक्दछन्।
- संस्थागत व्यावसायिक घरानाहरूलाई उनीहरूको व्यावसायिक सामाजिक जिम्मेदारी अन्तर्गत खानेपानी तथा सरसफाइमा खर्च गर्न प्रोत्साहित गरिने छ।

८.११.६ लगानी तथा बजारीकरण

८.११.६.१ सरसफाइका लागि स्थानीय रूपमा व्यवस्थापन गरिएको वित्तीय सहयोग संयन्त्र

अपर्याप्त बजेट तथा खानेपानीको आपूर्ति नै स्थानीय स्तरको सरसफाइ उपलब्धिमा तगारो को रूपमा रहेको छ। यसमा एउटा राम्रो व्यावसायिक योजनाले काम गर्न सक्छ। बजारीकरण व्यवसाय सम्म मात्र सिमित छैन, यसले सेवाग्राही, आपूर्तिकर्ता र बिक्रेताहरू बीच संवाद तथा सञ्चार कायम गर्दछ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- एकीकृत “वास” आयोजनाहरूका सरसफाइ र स्वच्छताको लागि विशेष बजेट (कम्तिमा पनि २०% “वास” आयोजनाको बजेट) को व्यवस्था गरिने छ। स्थानीय निकायहरूले आ-आफ्नो स्वीकृत “वास” योजना अनुसार जिविस/नगरपालिका/गाविस बल्क अनुदानबाट सरसफाइलाई पर्याप्त बजेटको विनियोजन गर्ने छन्।

- सरसफाइ तथा स्वच्छता गुरु योजनामा परिभाषित गरिए अनुसार अनुदानलाई निरुत्साह गरिने छ । गरिब र सामाजिक रूपले बहिर्कृत समुदायहरूको विशेष आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न स्थानीय स्तरको स्वामित्व र व्यवस्थापनलाई प्रवर्द्धन गरिने छ । यसको सफलता प्राप्तिसमा सरसफाइ प्रणालीको प्रकार र सहयोग संयन्त्रमा भर पर्ने छ ।

८.११.६.२ “वास”मा निजि क्षेत्रको संलग्नता

खानेपानी लाई विनिमय वस्तुको रूपमा स्वकार नगरिएसम्म ‘वास’ सेवा प्रवाह क्षेत्रमा निजि क्षेत्र आकर्षित गराउन कठीन देखिन्छ। यस क्षेत्रमा लगानीका लागि सार्वजनिक श्रोतमा मात्र भर पर्ने हो भने निर्धारित लक्ष्यहरू: सेवाको स्तर तथा सेवा पहुँच कहिल्यै हासिल नहुन सक्छन्। यदि पैसाको मूल्यको कदर गरियो भने; खानेपानी उद्यमि, सेवा प्रदायक एवम् आपूर्तिकर्ताहरूले खानेपानी सेवा प्रवाहमा यथोचित एवम् प्रतिस्पर्धात्मक व्यावशायिक अवसरहरू देख्न सक्ने वातावरण श्रृजना गर्न सकिएमा मात्र जनसंख्याको सबै हिस्सालाई न्यायोचित, दिगो र भरपर्दो तवरले खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरू प्रवाह गर्न संभव हुने छ।

रणनीतिक कार्यहरू:

- स्थानीय आपूर्तिकर्ता, उत्पादनकर्ता, परामर्शदाता तथा सेवा प्रदायकका रूपमा संलग्न हुन सक्ने उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्ने;
- सेवाको गुणस्तर तथा वातावरण संरक्षण सम्बन्धमा नियम कानूनको प्रतिपादन गर्ने;
- मौजुदा व्यवशायको सबलीकरण एवम् नयाँ व्यवशायको विकासका लागि प्राविधिक एवम् व्यवस्थापकीय सहयोग उपलब्ध गराउने;
- निजि क्षेत्रका मेकानिक्स, उत्प्रेरक, खानेपानी टेक्नीसियन, प्लम्बर तथा ड्रिलरहरूलाई तालिम प्रदान गर्ने;
- सार्वजनिक निजि साझेदारीको मोडेल विकासका लागि त्रीपक्षीय सहभागिताको अबधारणाको अनुशरण गर्ने;
- खानेपानी सरसफाइ क्षेत्रमा सार्वजनिक निजि साझेदारीको अबलम्बनका लागि मार्गदर्शन वा निर्देशिका तयार पार्ने;
- निजि क्षेत्र एवम् नागरिक समाजको सहभागिताको सहजीकरण एवम् नियमनका लागि एक नियामक तथा सहजकर्ता निकाय लाई जिम्मेवारी तोक्ने;
- खानेपानी सरसफाइ क्षेत्रमा निजि क्षेत्रको सहभागिता अभिवृद्धि गर्न प्रवेग सर्जकहरू (accelerators) को सेवा लिन अभिप्रेरित गरिने छ।

८.११.६.३ सरसफाइ बजारीकरण

सरसफाइ प्रवर्द्धनका लागि सरसफाइ सामग्रीहरूको सहज उपलब्धताको सुनिश्चितता गर्नु अहम सवाल हो। सरसफाइ बजारीकरणले माग एवम् आपूर्तिको दुवै पक्षहरूलाई सम्बोधन गर्दछ। अधिकांश अबस्थाहरूमा, बस्तु तथा सेवाहरूको सहज उपलब्धताले मागहरूको श्रृजना गर्दछ। सरसफाइ बजारीकरणले सुधारिएको सरसफाइ सुविधाहरूमा गाउँ बस्तीहरूको दिगो पहुँचको ध्यय राख्दछ। सरसफाइ बजारीकरणले घरधुरीहरूलाई ग्राहक तथा निजि व्यापारीक सहकर्मीका रूपमा हेर्दै उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने बस्तु तथा सेवाहरूको आपूर्ति गर्दछ। लक्षित ग्राहकहरूले कस्तो बस्तु तथा उत्पादन चाहन्छन् वा त्यसका लागि कति लागत व्यहोर्न सक्छन् भनेर जान्नु आवश्यक हुन्छ। यसर्थ, सरसफाइ बजारीकरणले माग र आपूर्तिको विस्तारीकरणका लागि सामाजिक तथा व्यापारिक दुबै तौर तरिकाहरू आजमाउनु आवश्यक हुन्छ।

रणनीतिक कार्यहरू :

- सरसफाइलाई विस्तार गर्न सरसफाइ बजारीकरणलाई माग र वितरणको संयुक्त मापनको आधारमा सरसफाइको माग र सरसफाइ सेवाका उत्पादनहरू वृद्धि गरी प्रवर्द्धन गरिने छ ।
- समुदायहरूको मागमा आधारित विभिन्न स्तरका वर्तमान सरसफाइका सेवा र स्रोतहरू प्रति संवेदनशील भई पद्धतिहरूको डिजाइन गरिने छ । जसले समयको साथसाथै समुदायका सदस्यहरूलाई स्तरोन्नती र दिगोपना कायम गर्न सघाउने छ ।
- हरेक गाउँपालिकामा ‘वास’ मार्केट (आवश्यक दक्ष जनशक्ति सहितको स्यानिमार्ट वा हार्डवेयर पसल) स्थापना गरिने छ । निजि उद्यमी वा व्यापारीहरू इच्छुक नहुने अबस्था भएमा त्यस्तो प्रबन्ध गाउँपालिकाले नै मिलाउने छ ।

८.११.७ लागत साझेदारी, लागत उठती तथा वित्तीय दिगोपन

व्यापारिक परिप्रेक्ष्यबाट बास सेवा प्रदायकहरूको उद्देश्य पर्याप्त महसुल वृद्धि गरी आफ्नो हालको लागत उठाउनु रहेको हुन्छ। पुँजीगत लागतसंगै पूर्वाधार विस्तारको लागत मिश्रित साझेदारीका माध्यमले सेवा प्रदायक र समुदायको योगदानमा सार्वजनिक खर्च पुरा गरिन्छ। मानव विकासको परिप्रेक्ष्यबाट महसुलको माध्यमले लागत उठतिमा कमी देखिन्छ। त्यही कमी नै खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाहरूमा गरिब परिवारहरूको लागि अचाक्लीमहङ्गो पर्न जान्छ। खानेपानीमा भएको लगानी पूर्ण रूपमा लागत उठतिको रूपमा हेर्ने हो भने लाखौं मानिस खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाको पहुँच बाहिर हुनेछन्।

लाभग्राही समुदाय बाट लागत साझेदारीका कारण खानेपानी संरचनाहरूप्रतिको अपनत्व श्रृजनामा योगदान पुर्याउने विश्वासमा विगतमा प्राय सबै खानेपानी आयोजनाका मोडालिटिहरूले लागत उठतीका कुनै न कुनै तौर तरिका अपनाए कै थिए।

काठमाडौं उपत्यकामा खानेपानी प्रणालीहरूको लागि सरकारले १००% पुँजीगत लागत उपलब्ध गराउँदछ र खानेपानी महसुल निर्धारण आयोगले निर्धारण गरेको महसुल जनताले तिर्ने हालको अभ्यास रहेको छ। खानेपानीको बिलमा केही ढल सेवाको महसुल पनि समावेश गरिएको हुन्छ। अर्को तर्फ, साना सहरहरूमा सरकारले ७०% पुँजीगत लागत गर्दछ भने उपभोक्ताहरूबाट ३०% लागत बेहोर्ने गरेका छन् जसमा ५% अग्रिम नगद र २५% पुँजीगत लागत महसुलको माध्यमबाट २० वर्षभित्र तिर्ने गरी लगानी गरेका हुन्छन्। सरसफाइमा पनि संयुक्त जिम्मेवारी रहेको छ जसमा ८५% पुँजीगत लागत सरकारले र बाँकि १५% उपभोक्ता वा स्थानीय निकायहरूले बेहोर्ने गरेका छन्। यो महत्वपूर्ण छ कि सहरी बास सेवाहरूको सञ्चालनमा आर्थिक लागत संयुक्त रूपमा साझेदारी र उपयुक्त स्तरमा उठती गर्ने सोचाईले दीर्घकालिन रूपमा दिगोपना र अपनत्वको सुनिश्चिता गर्दछ।

अन्ततः खानेपानी सरसफाइ प्रणालीहरूबाट न्यायोचित तवरले सेवा पुर्याउदै केही लागत उठतीको पनि सुनिश्चितता होस भन्ने उद्देश्यका साथ रणनीतिक योजना गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय निकायहरूको नै हो। जनता लाई खानेपानी सरसफाइ सेवा उपलब्ध गराउन तथा “बास” सुशासनमा सुधार ल्याउन यदि स्थानीय जनप्रतिनिधिहरूले त्यस्तो योजना आफ्ना चुनावी घोषणापत्र मै उल्लेख गर्ने संस्कार बसाउन सक्ने हो भने त्यस्तो योजना सफल हुने पक्का हुन्छ।

रणनीतिक कार्यहरू:

- ग्रामीण क्षेत्रहरूमा लगानी उठतीको हालको ‘उपभोक्ता योगदान’को अवधारणालाई निरन्तरता दिईने छ। घरधुरीमा मिटर सहितको निजि धारा जडान गर्दै लगिने छ।
- सहरी तथा ग्रामीण दुबै क्षेत्रहरूमा सञ्चालन तथा मर्मत सम्भार खर्च पूर्ण रूपेण उठतीको नीति अख्तियार गरिने छ भने सहरी प्रणालीहरूमा आँशिक लगानी उठतीको हालको अवधारणालाई निरन्तरता दिईने छ।
- सेवा प्रवाहको दिगोपन सुनिश्चित गर्न सहर तथा बजारका मुख्य वयावशायिक भागहरूमा नमुनाको रूपमा ‘प्री-पेड मिटर’ जडान गर्ने कार्य थालनी गरिने छ। सिकाईका आधारमा त्यसलाई अन्य भागमा पनि क्रमशः विस्तार गर्दै लगिने छ।
 - निश्चित सहरी प्रणालीहरूको लागि सामाजिक-आर्थिक, भौगोलिक, प्राविधिक र संस्थागत विशेषताका आधारमा लचिलो वित्तीय संयन्त्रहरूका साथै उपयुक्त लागत साझेदारी मोडेलको अनुसरण गरिने छ।
 - महसुल प्रणाली किफायती नर्मस्को आधार लागाई गरिबको समेत क्षमताको दायराभित्र पारिने छ। गरिबहरूलाई बास सेवाहरूमा पहुँच पुर्याउन विशेष उपायहरू (उपलब्धिमुलक सहयोग) अबलम्बन गरिने छ।
 - प्रणाली विकासको लागि विशेष ध्यान दिइने छ। उपभोक्ताहरूको सञ्चालन मर्मतको वित्तीय भार घटाउन डिजाइन, सामाजिक परीक्षण र सार्वजनिक छलफलहरूको प्रवद्र्धनका साथै उपयुक्त वित्तीय मोडेलको अनुसरण गरिने छ।
 - सरकारद्वारा स्रोतहरू र प्राथमिकताका आधारमा सहरी क्षेत्रहरूको लागि फोहोरपानी प्रशोधनको लागि पर्याप्त लागत, फोहोरमैला व्यवस्थापनको लागि उपयुक्त तरिका अबलम्बन गरिने छ।
- युटिलिटिहरूले आ-आफ्नो व्यापारिक योजना तयार गर्ने छन्, यदि निर्माण पश्चात सहयोगको आवश्यकता भएमा व्यापारिक योजनाको आधारमा गरिने छ।

अध्याय नौ क्षेत्रगत विकास योजनाको लागत अनुमान

९.१ इकाइ दर

यस क्षेत्रगत विकास योजना कार्यान्वयनको अनुमानित लागत एकाइ दररेटको आधारित गरिएको छ । दररेट तलका आधारमा लिइएको छः

पर्यावरणीय / भौगोलिक अवस्थिति

खानेपानी आयोजनाहरूको लागत अनुमान भौगोलिक स्थितिमा धेरै नै भर पर्दछ । तराईका जिल्लाहरूमा निर्माण सामग्रीहरू र ढुवानी सस्ता हुन्छन् जबकी पहाडी तथा उच्च-पहाडी जिल्लाहरूमा यिनीहरूको मूल्य बढी पर्दछ । एउटै क्षेत्रमा पनि आयोजना स्थलको दुर्गमता अनुसार ढुवानीको दर धेरै नै वृद्धि हुने गर्दछ ।

त्यसैले प्रत्येक विकास क्षेत्रका जिल्लाहरूलाई तराई, तराई-चुरेपहाड, पहाडी र उच्च-पहाडी गरी चार भागमा विभाजित गरिएको छ । दक्षिणको समथर तराई क्षेत्रमा रहेका जिल्लाहरूलाई तराई; तराई क्षेत्रको साथै चुरेपहाड भएका जिल्लाहरूलाई तराई-चुरेपहाड; महाभारत पर्वत शृंखलाको मध्यवर्ती क्षेत्रमा रहेका जिल्लाहरूलाई पहाडी र महाभारत पर्वत शृंखलाको उच्चक्षेत्र तथा हिमाली क्षेत्रमा रहेका जिल्लाहरूलाई उच्च-पहाडी वर्गमा राखिएको छ । जस अनुसार, यस उद्देश्यको लागि तराई, तराई-चुरेपहाड, पहाडी र उच्च-पहाडी वर्गमा क्रमशः १७, ५, ४१ र १२ जिल्लाहरू परेका छन् ।

क्षेत्रगत प्रचलित दररेट

खानेपानी आयोजनाहरूको लागत अनुमानहरूको विश्लेषण गर्दा जिल्लाको भौगोलिक स्थितिको साथै विकास क्षेत्र अनुसार पनि विचरण भएको पाइएको छ । अतः प्रतिव्यक्ति लागत जिल्लाको भौगोलिक स्थितिको साथै विकास क्षेत्र अनुसार लिइएको छ ।

९.२ लागत अनुमान

यो क्षेत्रगत विकास योजना कार्यान्वयन गर्नको लागि सन् २०१६ को लागत मूल्यमा अनुमानित लागत लगभग रु. ११६५ अर्ब रहेको छ र मुद्रा स्फितिलाई लिँदा सो लागत रु. २४९१.१ अरब हुन आउँछ । यो लागत अनुमानमा सबै विषयक्षेत्र, माइलस्टोनहरू र विषयगत कार्य बुँदाहरूको साथै ओभरहेड लागत समेत समावेश गरिएको छ । लागत अनुमानको आधार सन् २०१६ को लागत मूल्यमा र स्फिति-लागत वार्षिक आधारमा सन् २०३० सम्म स्फिति दर ९.५% को आधार मानी तयार गरिएको छ । औसत मुद्रास्फिति-लागत वर्तमान लागत मूल्यको २.३७ गुणा छ । क्षेत्रगत विकास योजना कार्यान्वयनको अवधिभरको जनसंख्या वृद्धिदरबाट हुन आउने जनसंख्याको सम्बोधन गर्न आवश्यक पर्ने रकम समेत कुल लागतमा समावेश गरिएको छ । जम्मा लागतमा यो रकम समेत समावेश गरी हुने कुल लागतको १५% ओभरहेड खर्च अनुमान गरिएको छ । बि.सं. २०४५ को प्रशासनिक संरचनाको आधारमा बनाइएको प्रशासनिक खर्च/ओभरहेड खर्च १२-१३% को हाराहारीमा रहेको छ । भविष्यमा प्रशासनिक संरचना परिवर्तन हुने हुँदा यो खर्च केही बढेर १५% सम्म पुग्ने अनुमान गरिएको छ । क्षेत्रगत विकास योजनाको खुद लागत दरको आधारमा (ओभरहेड खर्च बाहेक) कुल अनुमानित लागतमा जनताको सहभागिता करीब २५ प्रतिशत र सरकार/दाताको योगदान करीब ७५% हुन आउँछ । जनताको योगदान निर्माण कार्यमा मात्र गणना गरिएको छ ।

वर्तमान मूल्यको लागत तथा मुद्रा स्फितिको आधारलाई ध्यान दिई गणना गरिएको लागतको संक्षेप ५ वर्ष अवधिको अन्तरालमा तलको तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका १९: वर्तमान मूल्यमा क्षेत्र विकास योजनाको लागत अनुमान

सि.नं.	विषय	“वास” क्षेत्रविकास योजनाको लागत (२०१६-२०३०)			
		२०१६-२०२०	२०२१-२०२५	२०२६-२०३०	जम्मा लागत
१	पहुँच, उपयोग (लाभको खपत)	१९२,७०२,४७६	१९२,३२८,३९०	१८७,७४३,१२०	५७२,७७३,९८६
२	सेवाहरूको सुचारुपन र दिगोपना	८,११५,२००	१०,१०३,५००	१०,१२८,०५०	२८,३४६,७५०
३	न्विनता, अनुसन्धान, र प्रविधि अनुकूलन	१,०७६,५३२	१,४४९,९७०	१,३२६,४४५	३,८५२,९४७
४	पर्यावरण, पानी वृद्धि र उत्पादन	१२,७४८,५००	११७,१०७,७५०	९४,९०६,२५०	२२४,७६२,५००
५	सुशासन, संस्थागत प्रबन्ध र क्षमता विकास	५,८०२,१६४	१०,०१७,८९५	६,०३४,७७०	२१,८५४,८२९
६	“वास” कूटनीति, क्षेत्रगत एकत्रीकरण	२०,८००	३८,०००	३८,०००	९६,८००
७	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	९०३,०००	९७०,०००	९७०,०००	२,८४३,०००
८	निरन्तर गुणस्तर र सेवा सुधार	२,३३५,२७६	७,३२३,३००	७,९०८,६००	१७,५६७,१७६
९	लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशिकरण	१२०,०००	३१८,०००	१५९,०००	५९७,०००
१०	विशेष परिस्थितमा “वास”	३१,१२४,०३२	२,७२४,६९५	२,४७७,६९५	३६,३२६,४२२
११	लगानी, वजारीकरण र लागत उठती	१,८१५,०००	१,८१५,०००	२,७३२,५००	६,३६२,५००
	जम्मा लागत	२५६,७६२,९८०	३४४,१९६,५००	३१४,४२४,४३०	९१५,३८३,९१०
	योजना अवधिमा हुने जनसंख्या वृद्धि (१.३५%) को कारण बढने लागत	८,७८३,५३०	३३,९४१,९२८	५४,९६०,७०१	९७,६८६,१५९
	जम्मा	२६५,५४६,५१०	३७८,१३८,४२८	३६९,३८५,१३१	१,०१३,०७०,०६९
	ओभरहेड खर्च @१५%	३९,८३१,९७७	५६,७२०,७६४	५५,४०७,७७०	१५१,९६०,५१०
	कुल जम्मा	३०५,३७८,४८७	४३४,८५९,१९२	४२४,७९२,९०१	१,१६५,०३०,५७९

तालिका २० : वार्षिक १.५ % मुद्रा स्फितिमा क्षेत्र विकास योजनाको लागत अनुमान

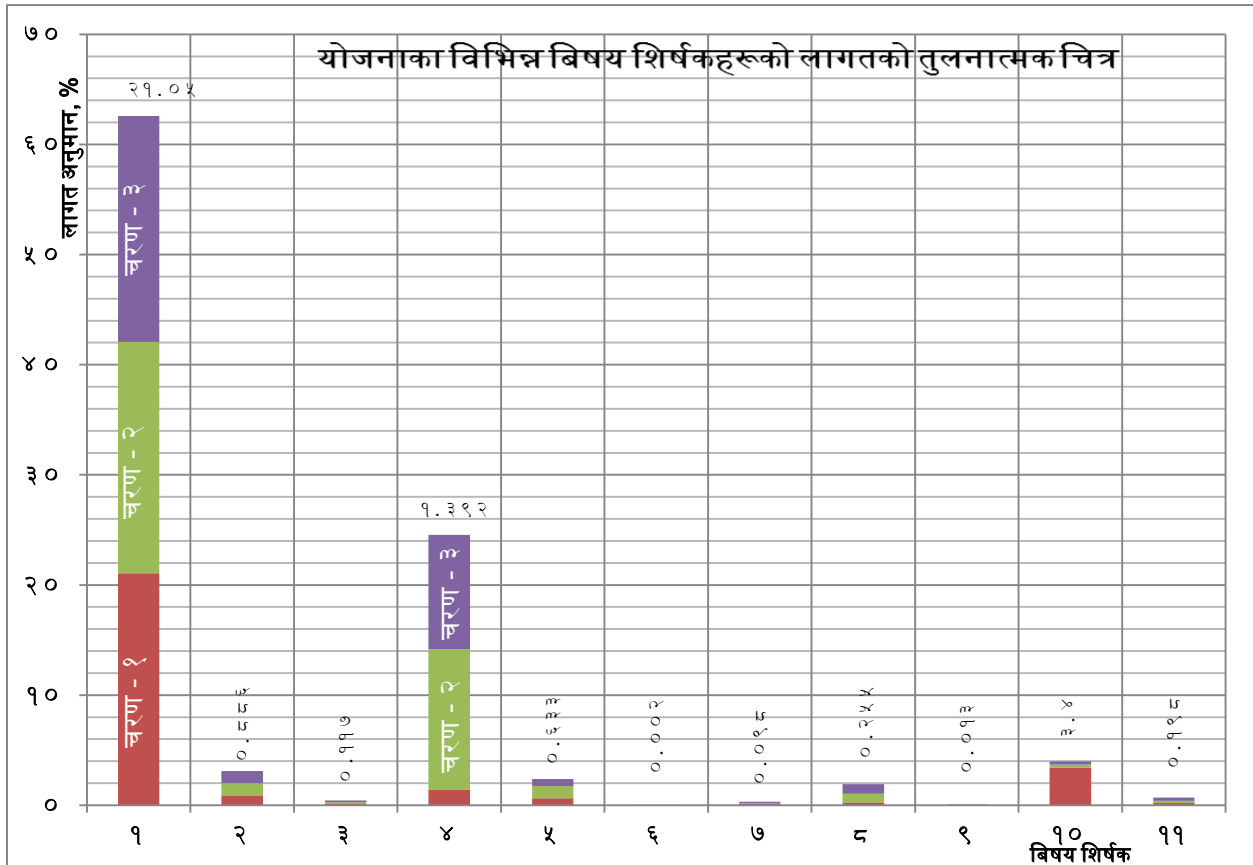
सि.नं.	विषय	“वास” क्षेत्रगत विकास योजनाको लागत (२०१६-२०३०)			
		२०१६-२०२०	२०२१-२०२५	२०२६-२०३०	जम्मा लागत
१	पहुँच, उपयोग (लाभको खपत)	२४३,०२७,६१२	३६६,०२६,७८४	५६२,४७६,१३७	१,१७१,५३०,५३३
२	सेवाहरूको सुचारुपन र दिगोपना	१०,२३४,५२२	१९,२२८,३१९	३०,३४३,५१७	५९,८०६,३५८
३	न्विनता,अनुसन्धान, र प्रविधि अनुकूलन	१,३५७,६७२	२,७५९,४९१	३,९७४,०२०	८,०९१,१८३
४	पर्यावरण, पानी वृद्धि र उत्पादन	१६,०७७,८३०	२२२,८७१,७९५	२८४,३३७,९८७	५२३,२८७,६१२
५	सुशासन, संस्थागत प्रबन्ध र क्षमता विकास	७,३१७,४२३	१९,०६५,३९८	१८,०८०,१०५	४४,४६२,९२६
६	“वास” कूटनीति, क्षेत्रगत एकीकरण	२६,२३२	७२,३१८	११३,८४८	२१२,३९८
७	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	१,१३८,८२२	१,८४६,०४१	२,९०६,१०९	५,८९०,९७२
८	निरन्तर गुणस्तर र सेवा सुधार	२,९४५,१४३	१३,९३७,२२४	२३,६९४,०७१	४०,५७६,४३८
९	लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशिकरण	१५१,३३९	६०५,१९७	४७६,३६२	१,२३२,८९८
१०	विशेष परिस्थितमा “वास”	३९,२५२,२१४	५,१८५,४५७	७,४२३,१५०	५१,८६०,८२१
११	लगानी, वजारीकरण र लागत उठती	२,२८८,९९६	३,४५४,१८८	८,१८६,५३७	१३,९२९,७२१
जम्मा लागत :		३२३,८१७,८०५	६५५,०५२,२१२	९४२,०११,८४३	१,९२०,८८१,८६०
योजना कार्यान्वयन अवधिमा हुने जनसंख्या वृद्धि (वार्षिक १.३५%)को लागत		११,५८५,७५६	६६,३४२,०४०	१६७,३४६,५८७	२४५,२७४,३८३
जम्मा		३३५,४०३,५६१	७२१,३९४,२५२	१,१०९,३५८,४३०	२,१६६,१५६,२४३
ओभरहेड खर्च @१५%		५०,३१०,५३४	१०८,२०९,१३८	१६६,४०३,७६५	३२४,९२३,४३६
कुल जम्मा		३८५,७१४,०९५	८२९,६०३,३९०	१,२७५,७६२,१९५	२,४९१,०७९,६७९

माथि उल्लेख गरिए अनुसार क्षेत्र विकास योजनाको लागि लागत अनुमानको करीब ७५% रकम आवश्यक पर्दछ । तलको तालिकामा बार्षिक ९.५ % मुद्रा स्फितिमा क्षेत्र विकास योजनाको लागि आवश्यक बजेट पाँच वर्षको अन्तरालमा दिइएको छ । यस योजनाको लागि करीब रु. १६५४ अरब बजेट आवश्यक पर्ने देखिन्छ ।

तालिका २१ बार्षिक ९.५ % मुद्रा स्फितिमा क्षेत्र विकास योजनाको लागि आवश्यक बजेट

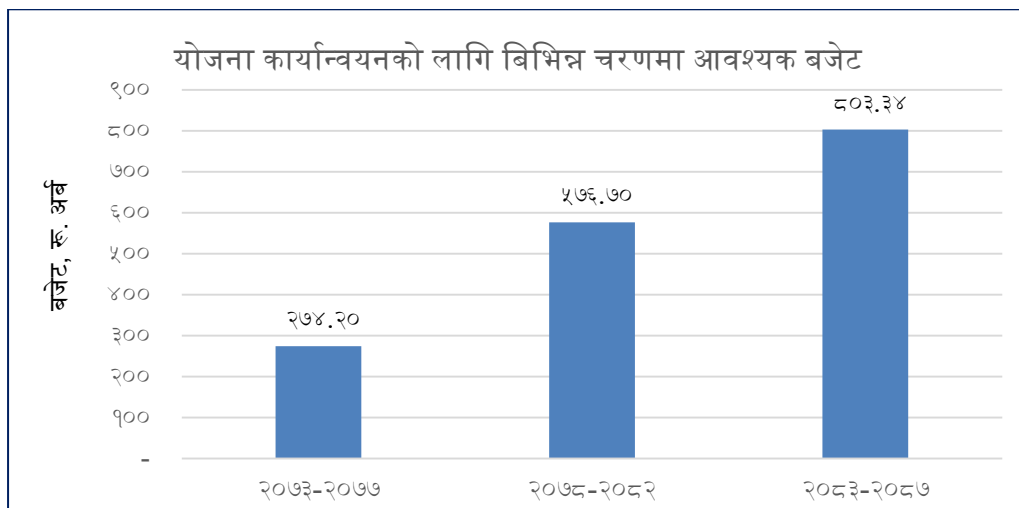
सि.नं.	विषय	“वास” क्षेत्रगत विकास योजनाको लागि आवश्यक बजेट (२०१६-२०३०)			
		२०१६-२०२०	२०२१-२०२५	२०२६-२०३०	जम्मा लागत
१	पहुँच, उपयोग (लाभको खपत)	२०५,२६०,५३९	३३५,६९१,८७९	५१३,८५०,६७३	१,०५४,८०३,०९१
२	सेवाहरूको सुचारुपन र दिगोपना	२,६१९,१९८	५,२५२,४३२	८,४००,३७०	१६,२७२,०००
३	न्विनता, अनुसन्धान, र प्रविधि अनुकूलन	१,४९६,६६०	३,१७३,४१६	४,५७०,१२३	९,२४०,१९९
४	पर्यावरण, पानी वृद्धि र उत्पादन	१०,८३०,१४३	१९१,३२३,४४२	२३०,१३८,०१८	४३२,२९१,६०३
५	सुशासन, संस्थागत प्रबन्ध र क्षमता विकास	६,९४४,५८३	१९,६१३,६०२	१५,३९५,९५७	४१,९५४,१४२
६	“वास” कूटनीति, क्षेत्रगत एकत्रीकरण	२८,९१७	८३,१६७	१३०,९२५	२४३,००९
७	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	१,२५५,४०८	२,१२२,९४७	३,३४२,०२५	६,७२०,३८०
८	निरन्तर गुणस्तर र सेवा सुधार	५५४,३६८	४,३९८,५४९	५,०९५,७२६	१०,०४८,६४३
९	लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशिकरण	१६६,८३१	६९५,९७७	५४७,८१६	१,४१०,६२४
१०	विशेष परिस्थितमा “वास”	४१,३५४,०५४	५,९६३,२७६	८,५३६,६२४	५५,८५३,९५४
११	लगानी, वजारीकरण र लागत उठती	१,३३४,६५२	२,१०१,०६०	३,८५८,८३२	७,२९४,५४४
जम्मा आवश्यक बजेट		२७१,८४५,३५३	५७०,४१९,७४७	७९३,८६७,०८९	१,६३६,१३२,१८९
योजना कार्यान्वयन अवधिमा हुने जनसंख्या वृद्धि (बार्षिक १.३५%)को बजेट		२,३४९,८९५	६,२८१,९०५	९,४७५,१७२	१८,१०६,९७२
जम्मा		२७४,१९५,२४८	५७६,७०१,६५२	८०३,३४२,२६१	१,६५४,२३९,१६१

चित्र नं. २६: योजनाका विभिन्न बिषय शिर्षकहरूको लागतको तुलनात्मक चित्र

माइलस्टोनहरू र विषयगत कार्य बुँदाहरूको विस्तृत लागत अनुसूचि ६ मा दिइएको छ । यस योजनाको लागि प्रत्येक चरणमा आवश्यक बजेट तलको रेखाचित्रमा देखाइएको छ ।

चित्र नं. २७: योजना कार्यान्वयनको लागि प्रत्येक चरणमा आवश्यक बजेट

९.३ लगानी योजना

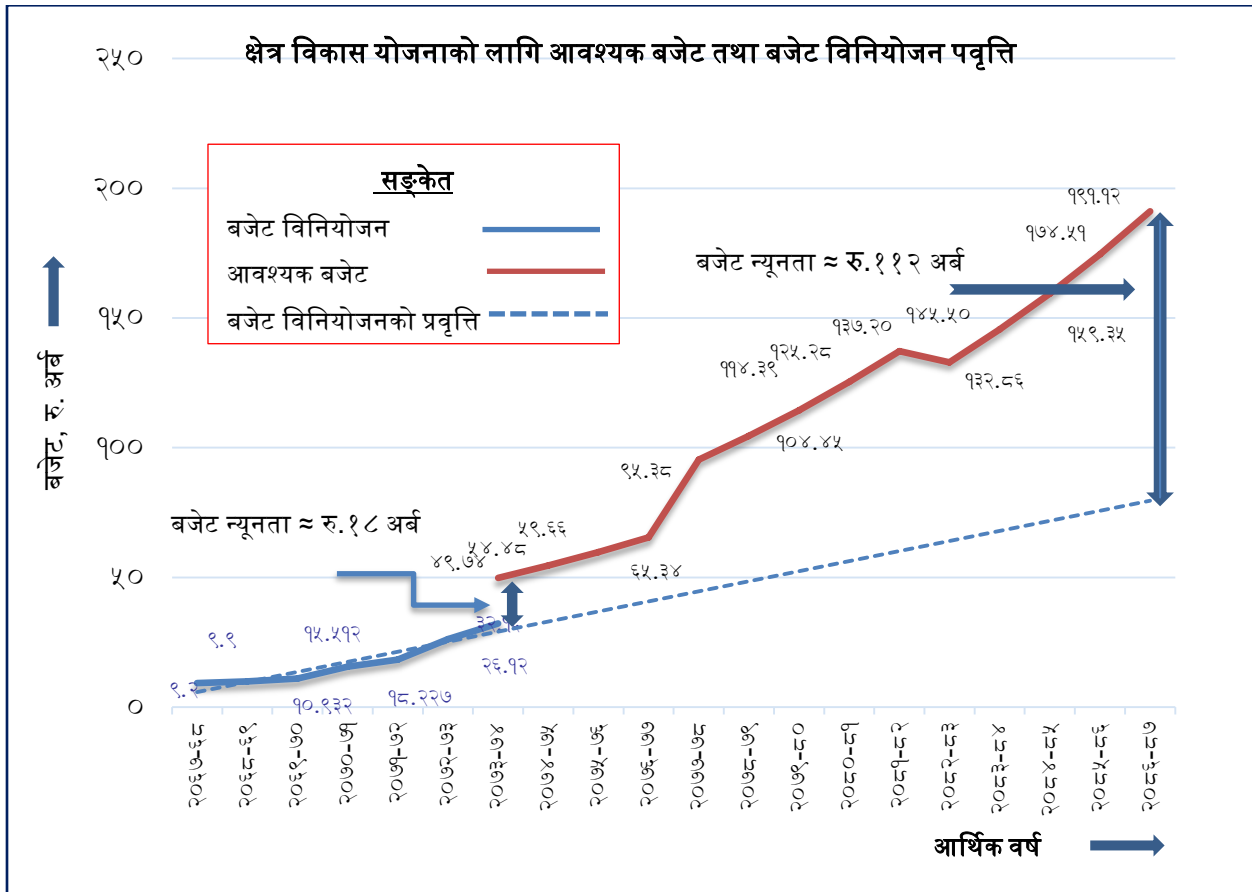
यस योजनाको जम्मा लागतमा नेपाल सरकार, विदेशी दातृ-संस्था र उपभोक्ताको योगदान क्रमशः ५४.७२%, २३.६९% र २१.७४% हुने अनुमान गरिएको छ । हालका वर्षहरूमा वासक्षेत्रको वार्षिक बजेटमा दाताको योगदान बिस्तारै घट्दो छ । विगत पाँच आर्थिक वर्षहरूको बजेटमा दातृसमुदाय तथा नेपाल सरकार योगदान तलको तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका २२: वासक्षेत्र (फोहर मैला बाहेक) को बजेटमा दातृसमुदाय तथा नेपाल सरकारको योगदान (रु. अर्बमा)

आर्थिक वर्ष	जम्मा बजेट	नेपाल सरकार	दातृसमुदाय		योगदानको भार	
			अनुदान	ऋण	नेपाल सरकार (%)	दातृ समुदाय (%)
२०६७-६८	९.२	२.७	३.४	३.१	२९.३५	७०.६५
२०६८-६९	९.९	५	१.९	३	५०.५१	४९.४९
२०६९-७०	११	५.८	०.५	४.७	५२.७३	४७.२७
२०७०-७१	१५.५	७.४	२.४	५.७	४७.७४	५२.२६
२०७१-७२	१८.२	८.७	२.२	७.३	४७.८	५२.२
२०७२-७३	२३	१०.८	१.४	१०.८	४६.९६	५३.०४
२०७३-७४	३२.१६					

हालका वर्षहरूमा 'वास' क्षेत्रको वार्षिक बजेटमा दाताको योगदान बिस्तारै घट्दो छ। विगत पाँच आर्थिक वर्षहरूको बजेटमा दातृसमुदाय तथा नेपाल सरकार योगदान तालिका २२ मा दिइएको छ ।

चित्र २८: क्षेत्र विकास योजनाको आवश्यक बजेट तथा हालको बजेट विनियोजन पवृत्ति अनुसारको हुने कमी

वासक्षेत्रमा हालको बजेट विनियोजन तथा क्षेत्र विकास योजनाको लागि आवश्यक रकम तलको चित्रमा देखाइएको छ । यस विश्लेषण अनुसार आ.व. २०७३-७४ रु. २२ अरब, आ.व. २०७६-७७ रु. ३१ अरब, आ.व. २०८१-८२ रु. ५५ अरब तथा क्षेत्र विकास योजनाको अन्तिम आ.व. २०८६-८७ मा रु. ९५ अरब रकम न्यून हुने देखिन्छ ।

तालिका २३ : विगत आर्थिक वर्षहरूको समग्र वासक्षेत्रमा बजेट विनियोजन

आर्थिक वर्ष	जम्मा बजेट (रु. अर्बमा)
२०६६-६७	९.२
२०६७-६८	९.९
२०६८-६९	१०.९३२
२०६९-७०	१५.५१२
२०७०-७१	१८.२२७
२०७१-७२	२२.४८
२०७२-७३	२६.१२

हालका वर्षहरूमा वासक्षेत्रमा बजेट विनियोजनमा उल्लेख्य वृद्धि भए पनि क्षेत्र विकास योजनाको लागि परिकल्पित लागत भन्दा धेरै कम छ । विगत सात आर्थिक वर्षहरूको बजेट विनियोजन तालिका ३० मा दिइएको छ ।

९.४ क्षेत्र विकास योजना कार्यान्वयनको लागि आवश्यक निर्माण सामग्री तथा श्रमिक जनशक्तिको अनुमानित विवरण

हाल वास आयोजनाहरू तथा कार्यक्रमहरूमा लागेका निर्माण सामग्री तथा श्रमिकहरूको आधारमा यस योजनाको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक मुख्य-मुख्य निर्माण सामग्रीहरू, जस्तै ढुंगा, गिटी, बालुवा, सिमेन्ट, फलामे छड र पाइप; तथा श्रमिकहरूको अनुमान तयार गरिएको छ । निर्माण कार्यमा चाहिने दक्ष तथा अदक्ष श्रमिकहरूको पनि अनुमान तयार गरिएको छ । क्षेत्र विकास योजना कार्यान्वयनको लागि आवश्यक निर्माण सामग्री तथा श्रमिकहरूको अनुमानित विवरण तलको तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका २४: क्षेत्र विकास योजना कार्यान्वयनको लागि आवश्यक निर्माण सामग्री तथा श्रमिकहरूको अनुमानित विवरण

क्र.सं.	चीजहरूको विवरण	एकाइ	अवधिको लागि आवश्यक			जम्मा
			२०१६-२०२०	२०२१-२०२५	२०२६-२०३०	
१	ढुंगा	घ.मी.	९१८,७३९	४३५,३४६	५४१,६११	१,८९५,६९६
२	गिटी	घ.मी.	५२२,७६७	५५७,३३८	६०९,८५६	१,६८९,९६२
३	खस्रो बालुवा	घ.मी.	५८९,२३७	४७०,८३६	५१७,३९५	१,५७७,४६९
४	सिमेन्ट	बोरा	६,५४६,०५०	६,०८४,११६	६,५९१,५२१	१९,२२१,६८७
५	फलामे छड	के.जी.	६५,११८,५१६	८४,५२७,८४२	८३,७३९,०४७	२३३,३८५,४०५
६	पोलिथिन पाइप	मी	८२,५६४,८११	३६,२१६,९२८	२६,६५८,४१५	१४५,४४०,१५४
७	धातुजन्य पाइप	मी	१७,९८८,९२०	९,९६८,९२८	९,०७९,९०६	३७,०३७,७५४
८	विभिन्न फिटिंग्सहरू	संख्या	४,०३४,६३२	१,५०३,५९९	१,२४७,८२०	६,७८६,०५०
९	दक्ष श्रमिक	संख्या	५,८६४,२४४	५,१४८,५५४	४,९४५,५५१	१५,९५८,३४९
१०	अदक्ष श्रमिक	संख्या	४८,३४२,३२७	२१,४८८,३३९	२१,१४३,९६८	९०,९७४,६३३

९.५ खानेपानी आयोजना सञ्चालनको लागि आवश्यक जनशक्ति

क्षेत्र विकास योजनाको अन्त्यमा खानेपानी आयोजनाहरूको सञ्चालन, मर्मत तथा सम्भारको लागि आवश्यक पर्ने जनशक्तिको परिमाण अनुमान गरिएको छ। अनुमानित जनशक्ति तलको तालिकामा दिइएको छ।

तालिका २५: क्षेत्र विकास योजनाको अन्त्यमा खा.पा.आ. सञ्चालनको लागि आवश्यक जनशक्ति

जनशक्तिको विवरण	आवश्यक संख्या
क. प्राविधिक जनशक्ति	
मर्मत सम्भार कार्यकर्ता	२८४९३
मिटर रिडर	२१००
खानेपानी सहायक टेक्निसियन	५२५०
प्लम्बीड निरीक्षक	१०५०
ओभरसीयर	८५०
सिभिल इन्जिनियर	३००
ख. प्रशासनिक जनशक्ति	
कार्यालय सहयोगी	१०००
कार्यालय सहायक	१०५०
स्टोर किपर	१०५०
करसहायक	१५५०
लेखापाल	१०५०

अध्याय दश
क्षेत्र विकास योजनाको कार्यान्वयन

यो क्षेत्रगत विकास योजना तीन चरणमा कार्यान्वयन गरिने छ । यो योजनाको समयावधि दिगो विकास लक्ष्यको समयावधिसँग मेल खानेगरी मिलाइएको छ ।

१०.१ पहिलो चरण (२०१६-२०२०)

१०.१.१ अवधारणागत चरण (२०१६)

यो पहिलो चरणको २०१६-२०१७ बीचमा क्षेत्रगत योजनालाई सही समयमा कार्यान्वयनमा लैजान निम्न विभिन्न अवयवहरूको सुनिश्चितता गर्नु आवश्यक रहेको छ ।

क्षेत्रगत योजनाको स्वीकृति: यो योजना आ.व. २०७३/७४ देखि कार्यान्वयनमा लैजानका लागि सन् २०१६ को मध्यसम्म स्वीकृतिको लागि पेश गरिने छ । यो क्षेत्रगत विकास योजनाको कार्यान्वयनले नेपाल सरकार र सरोकारवालाहरूको बीचमा जिम्मेवारी र आपसी जवाफदेहिताका आधारमा आवद्धता र सामाजस्यले यस क्षेत्रको लागि एउटा रणनीतिक महत्व राख्दछ ।

क्षेत्रगत विकास योजनाको कार्यान्वयनको लागि संस्थागत व्यवस्था : यो क्षेत्रगत विकास योजना सम्पादनको लागि खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयको नेतृत्वदायी भूमिका हुनेछ ।

कानुनी, नीतिगत तथा सञ्चालन म्यानुअल : नयाँ “वास” नीति र ऐनको तयारी, नियमनकारी निकायको स्थापना, क्षेत्रगत विकास योजना कार्यान्वयनको लागि सञ्चालन म्यानुअल तयारी आदि यो अवधारणागत चरणमा सम्पन्न गरिने छ। यी माथि उल्लिखित तयारीले यो क्षेत्र विकास योजनालाई राष्ट्रिय प्राथमिकता अनुरूप आवद्ध एवम् सामञ्जस्यीकरण गर्न सघाउ पुऱ्याउन सक्नेछन् ।

क्षेत्रगत क्षमता : क्षेत्रगत विकासको सफलता एवम् कार्य सम्पादन सुधारका लागि सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि अपरिहार्य पक्ष हो। यस चरणमा क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू शुरुवात गरिने छ।

योजना, अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली : “वास” सेवाहरूको लागि क्षेत्रगत योजना, अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास गरी सञ्चालन गरिने छ । यसको अर्थ केन्द्र र स्थानीय स्तरको व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको डिजाइन र सूचना सङ्कलन र प्रतिवेदन गर्ने व्यवस्था गरिने छ ।

क्षेत्रगत साझेदारसँग संज्ञौता : मुख्य क्षेत्रगत संस्थाहरू र विकास साझेदार संस्था तथा गैर सरकारी संस्थाहरू समेतले संज्ञौता गरी क्षेत्र विकास योजनाको आधारमा आफ्नो कार्यान्वयनको रणनीतिहरूलाई निर्देशित गर्ने छन् । क्षेत्र विकास योजनाको गन्तव्य र आवद्धताको लागि खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय र मुख्य संस्थाहरू, विकास साझेदार समेतका विचमा समझदारीहरू गरिने छ ।

समन्वय : क्षेत्र विकास योजनालाई कार्यान्वयन गर्ने मार्गदर्शन गर्न “वास” क्षेत्रगत समन्वयको संरचनामा विषयगत कार्य समूहहरूलाई Streamline गरी तिनिहरूको कार्यमा चुस्तता ल्याइने छ । यी कार्य समूहहरूको कार्यशर्त र सञ्चालन कार्यविधिमा संशोधन गरिने छ ।

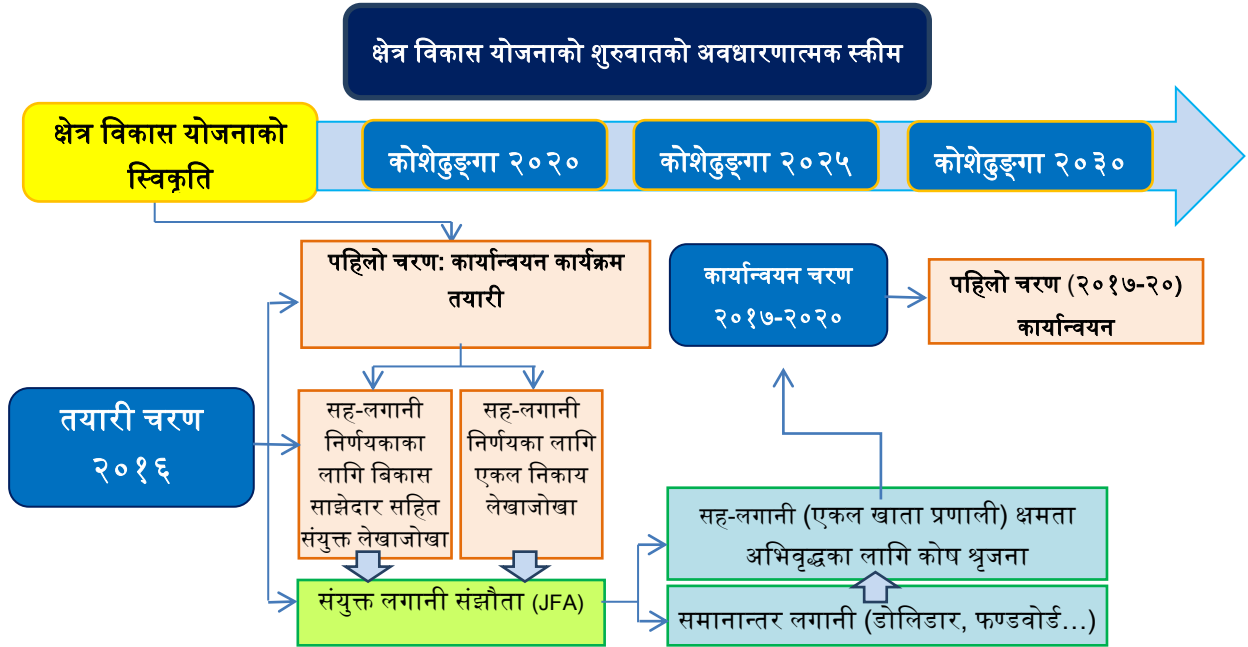
विकास आयोजनाहरूमा आवद्धता : सबै नयाँ आयोजनाहरू र हाल कार्यान्वयनमा जान लागेका आयोजनाहरू समेत क्षेत्र विकास योजनाको खाकाभित्र आवद्ध गरिने छ जसले ती आयोजनाहरू राष्ट्रिय प्राथमिकता संग जोडि क्षेत्र विकास योजनाको रणनीति र पद्धतिहरूलाई सुनिश्चित गर्ने छ ।

क्षेत्रगत लगानी रणनीति : क्षेत्रगत लगानी रणनीति अनुसार खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, अर्थ मन्त्रालय र अन्य सम्बन्धित सरकारी निकायहरूले सरकारको स्रोतबाट र विकास साझेदारहरूले यो क्षेत्रगत विकास योजनाको लागि वित्तीय स्रोत खोज्ने छन् । सबै क्षेत्रगत योजना र बजेट आ.व. २०७३/७४ देखि “वास” क्षेत्रगत कार्यक्रमहरूमा प्रतिबिम्बित गरिने छ भने खर्चको Modalities भिन्न भिन्न हुन सक्ने छन् ।

१०.१.२ पहिलो चरणको लागि बाह्य सहायता तथा सहकार्य संझौता

१०.१.३ कार्यान्वयन चरण (२०१७-२०२०)

चित्र २९ : क्षेत्र विकास योजना शुरुवातको अवधारणात्मक स्कीम

१०.२ दोस्रो चरण (२०२१-२०२५)

क्षेत्रगत सुशासन, संस्थागत सुधार, वित्तीय र लगानीको दिगोपना, क्षेत्रगत क्षमता विकास र क्षेत्रगत कार्यसम्पादन जस्ता नीतिगत मुद्दाहरूमा केन्द्रित नीतिगत छलफल, संयुक्त विश्लेषणात्मक कार्य पद्धतिले क्षेत्रगत विकासलाई योगदान पुऱ्याउने छ ।

१०.३ तेस्रो चरण (२०२६-२०३०):

पहिलो चरणको समयावधिमा आधारभूत कभरेज लगायत प्रणालीहरू र सेवाहरूको स्तरोन्नतिले आधारभूत स्तरको सेवा प्राप्त गरिने छ भने दोस्रो चरणमा यो क्षेत्रगत विकास योजनाले निर्धारित गरेको बाटोमा सञ्चालन हुने अवस्थामा हुने छ। त्यही अनुसारको क्षेत्रगत क्षमता विकास गरिने छ । सबै कार्यविधि, मानक र पद्धति प्रतिवेदनका साथसाथै नीति, कानुनी खाका र औजारहरू तयार भइ पूर्णरूपमा कार्यान्वयनमा आउनेछन् ।

यसैले तेस्रो चरणमा उच्च स्तरको सेवाहरू संभव भएसम्म धेरै जनसंख्यालाई पुर्याउने प्रयास गरिने छ । यो वास क्षेत्र केही महत्वाकांक्षी आयोजना कार्यान्वयनमा जस्तै थोक खानेपानी प्रणाली, जलाशययुक्त प्रणालीहरू, प्रशोधन सुविधासहितको ढल सञ्चाल निर्माण र प्रभावकारी अनुगमन, निगरानी र समग्रमा क्षेत्रगत नतिजाहरू प्राप्तिसमा सुनिश्चितताको लागि संलग्न हुने छ । विभिन्न विश्वसनीय लगानीका ढाँचाहरूको खोजी, विकास एवम् स्थापित गरिने छ जसले यो क्षेत्रलाई स्व:स्फूर्त संचालित हुन सहयोग पुऱ्याउने छ ।

१०.४ सञ्चालनको वार्षिक योजना – वार्षिक विकास योजना:

यो क्षेत्रगत विकास योजनामा उल्लिखित कार्य बुँदा र माइलस्टोनहरूको वार्षिक कार्यान्वयनको लागि एउटा विस्तृत कार्य योजनाको विकास गरिने छ । सबै क्षेत्रगत निकायहरू र साझेदारहरूको वार्षिक योजनाले लक्षित गरेको उपलब्धिहरूको समीक्षा वार्षिक राष्ट्रिय वास क्षेत्रगत समीक्षामा गरिने छ । वार्षिक राष्ट्रिय 'वास' क्षेत्रगत समीक्षाको आधारमा अर्को चरणमा जानुभन्दा पहिले यो क्षेत्रगत विकास योजनालाई प्रत्येक चरणको अन्तमा अद्यावधिक गरिने छ ।

१०.५ जोखिम र न्यूनीकरणका उपायहरू :

यो क्षेत्रगत विकास योजना कार्यान्वयनका क्रममा आन्तरिक र बाह्य जोखिमहरू उत्पन्न भई यसको कार्यसम्पादन र प्रभावकारीतामा धक्का पुर्याउन सक्ने छन् । ती जोखिमहरू र न्यूनीकरणका उपायहरूलाई तल दिइएको छ ।

तालिका नं. २६: योजना कार्यान्वयनका जोखिम र न्यूनीकरणका उपायहरू

जोखिम	संभाव्यता	असर	न्यूनीकरणका उपायहरू
आन्तरिक			
क्षेत्रगत विकास योजनामा परिकल्पना गरिएको क्षेत्रगत सुधार र नयाँ कानुनी र नीतिगत खाका समेत लागू गर्न राजनीति इच्छाशक्तिको कमी	कम	उच्च	क्षेत्रगत सुधार र “वास” नीति, ऐन र नियमावलीको स्वीकृतिको लागि समयमा नै र प्रभावकारी लवि गर्ने
क्षेत्रगत संस्थाहरू निरन्तर रूपमा टुक्रिनु, ती संस्थाहरूको भूमिका र जिम्मेवारीमा दोहोरोपना र संघीय संरचनामा “वास” योजना र व्यवस्थापनको भूमिका अस्पष्ट	उच्च	उच्च	स्पष्ट भूमिका र जिम्मेवारी सहितको समय सीमाबद्ध संस्थागत कार्यान्वयन खाकाको विकास र सञ्चालन गर्ने
क्षेत्रगत संस्था र व्यवसायीहरूको अपर्याप्त संस्थागत र व्यवस्थापकीय क्षमता	कम	उच्च	क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि योजनाको तुरुन्तै कार्यान्वयन गर्ने; सहरी “वास” चुनौति र अन्य क्षेत्रगत विषयहरूको प्राथमिकताहरूलाई संबोधन गर्नको लागि विश्वस्तरीय क्षेत्रगत व्यवसायीहरूको विकास गर्ने
क्षेत्रगत विकास योजना कार्यान्वयनको लागि अपर्याप्त बजेटका साथै प्रभावकारी वित्तीय रणनीतिको अभाव	उच्च	उच्च	वित्तीय प्रवाह गैर सरकारी संस्था समेतको वार्षिक Tracking गर्ने
बाह्य			
लामो आर्थिक अस्थिरता	मध्यम	मध्यम	क्षेत्रगत योजनामा “वास” सेवाहरूलाई आधाभूत आवश्यकता र मानव अधिकारको रूपमा लिन निरन्तर अवस्थाको समीक्षा गरी निरन्तर Influence गर्ने
स्थानीय स्तरको चुनावमा ढिलाई	कम	मध्यम	स्थानीय निकाय र “वास”-सीसीहरू समेतको क्षमता अभिवृद्धि र सवलीकरण गर्ने
देशको केही भू-भागमा शान्ति सुरक्षामा ह्रास	मध्यम	मध्यम	शान्ति सुरक्षा विग्रिएको अवस्थामा क्षेत्रको ध्यान आकर्षित गरी जनता-केन्द्रित विकासको अवधारणा अनुसार कर्मचारी र व्यवसायीहरूको सुरक्षामा ध्यान दिने
बारम्बार ठूलो स्तरको प्राकृतिक विपद् आउने	कम	उच्च	विपद्को पूर्व तयारी, आकस्मिक प्रतिकार्य र जोखिमहरूलाई न्यूनीकरण गर्ने समुदायले प्रतिरोध गर्न सक्ने पद्धतिको विकास गर्ने
विश्व अर्थतन्त्रमा आएको अस्थिरताले बाह्य सहयोगको बहावमा पर्ने असर र शिक्षा, स्वास्थ्य जस्तो अन्य क्षेत्रको प्राथमिकता आदि	कम	उच्च	“वास”को राष्ट्रिय Goal र Targets प्राप्तीको लागि विकास साझेदारहरूलाई बजेट सहयोगको लागि सुनिश्चित गर्न लगाउने

१०.६ समीक्षा र संशोधन

१०.६.१ क्षेत्रगत कार्यसम्पादन

खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय / क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइले वार्षिक क्षेत्रगत कार्यसम्पादन प्रतिवेदन तयार गर्ने छ र सरकारी, सरोकारवालाहरू र विकास साझेदारहरूलाई जानकारी गराउने छ । न्यूनतम आवश्यकताको रूपमा वार्षिक क्षेत्रगत कार्यसम्पादन प्रतिवेदनमा माइलस्टोनको आधारमा वर्षभरिको प्रगति लेखाजोखाको स्ट्याण्डर्ड खाकामा पूर्व निर्धारित वार्षिक लक्ष्य, संक्षेप र उपलब्धि समावेश हुनुपर्ने छ ।

१०.६.२ वार्षिक समीक्षा

वार्षिक क्षेत्रगत कार्यसम्पादनको आधारमा सबै क्षेत्रगत संस्थाहरूको बीचमा एउटा वार्षिक समीक्षा अयोजना गरिने छ र यो समीक्षाले क्षेत्रगत विकास आयोजनाको कार्यसम्पादनमा संयुक्त रूपमा लेखाजोखा गर्नुको साथै आगामी वर्षको वार्षिक कार्य योजनाको समेत लेखाजोखा गर्ने छ ।

१०.६.३ मध्यावधि समीक्षा

सन् २०१८ को अन्ततिर पहिलो चरणको मध्यावधि समीक्षा वार्षिक क्षेत्रगत समीक्षाको रूपमा गरिने छ जसले क्षेत्रगत योजनाको प्रगतिको बाटो र क्षेत्रगत विकास योजनामा सुझावहरूलाई समायोजन गर्ने छ ।

१०.६.४ क्षेत्र विकास योजनाको संशोधन

सन् २०२० (पहिलो चरणको पाँचौ वर्ष) मा क्षेत्रगत संस्थाहरू समेतको संलग्नतामा यसको समीक्षा गरिने छ । समीक्षामा आएका सुझावहरूको आधारमा क्षेत्रगत विकास योजनामा अर्को पाँच वर्ष (२०२१-२०२५) को लागि संशोधन गरिने छ ।

अध्याय एघार भोलीको पानी

नेपाल प्रति व्यक्ति पानी उपलब्धताका हिसाबले धनी रहेको छ भनेर लामो समयदेखि भन्ने गरिएको छ । आगामी दिनहरूमा थप सुधार गर्न सकिने भन्ने पनि हालकै स्थितिलाई कायम राखि रहन सक्नु पनि भविष्यमा उच्च जनसंख्या वृद्धि, औद्योगिकीकरण, विश्वव्यापी तापक्रम वृद्धि र जलवायु परिवर्तनका कारणले पानीको दबाव हुने परिप्रेक्ष्यमा ठूलै उपलब्धि मात्नु पर्ने हुन्छ । नेपाल “बास” क्षेत्रको उद्देश्य नेपाली जनतालाई सधैं अत्युत्तम, सुलभ र किफायती खानेपानी तथा सरसफाई सेवा सुविधाहरू उपलब्ध गराउने उपायहरूको खोजी, विकास र अबलम्बन गर्नु नै हो ।

११.१ ताजा पानीको विश्वव्यापी परिदृश्य

अनुसन्धानकर्ताहरूले (Joint Program on the Science and Policy of Global Change, MIT, 2014) भविष्यवाणी गरेका छन् कि सन् २०५० सम्ममा विश्वको आधाभन्दा बढी जनसंख्या पानीको उपलब्धताका दृष्टिले चापयुक्त क्षेत्रमा बाँच्नु पर्नेछ र करिब एक अर्ब वा सो भन्दा बढीलाई पर्याप्त पानीको स्रोत उपलब्ध हुने छैन ।

११.१.१ ताजा पानीको भण्डार

ताजा पानीको अर्थ पिउन योग्य पानी भन्ने होईन । यो प्राकृतिक रूपमा पृथ्वीको सतहमा हिउँको महादेशीय खण्डहरू, हिमाच्छादित भूभागहरू, हिम नदीहरू, हिमटाकुरा, हिमशैल, पोखरी, ताल, नदी र खोलाहरू लगायत भूमिगतपानी जलभृतको रूपमा र भूमिगत प्रवाहको रूपमा रहेको हुन्छ । ताजा पानीमा साधारणतया नुनिलोपन र अन्य घुलित ठोस पदार्थहरू पनि न्युन रहेको हुन्छ । यो समुन्द्रको पानी र खारा पानीभन्दा भिन्न हुन्छ । प्रायसः, सतहको ताजा पानी र भूमिगतपानी कुनै न कुनै किसिमको शुद्धीकरण नगरी पिउनयोग्य हुँदैन किनभने यो पानीमा रसायन वा जैविक प्रदूषण हुने गर्दछ ।

ताजा पानी नवीकरणीय र अनित्य तर परिमित (सिमित) प्राकृतिक स्रोत हो । यसलाई केवल जलचक्रको प्रक्रियाद्वारा पूर्ति गर्न सकिन्छ । तथापि, प्राकृतिक रूपले पूर्ति हुनेभन्दा बढी ताजा पानी उपभोग गरेमा यसले सतह र जमीन मुनिको भण्डारमा ताजा पानीको कमी ल्याई वातावरणलाई गम्भीर क्षति गर्दछ । पानीको सम्पूर्ण पिण्ड मध्ये केवल २.९% मात्र ताजा पानीले ओगटेको छ । यो मध्ये धेरैजसो (१.७५–२.०%) हिमशैल र हिमनदीहरूको रूपमा रहेको छ जो पहुँचभित्र छैनन् भने केवल ०.६% मात्र पिउन योग्य रहेको छ (विकीपेडिया, २०१६) ।

११.१.२ ताजा पानीको भविष्य

जनसंख्या वृद्धि, जीवनको प्रत्याशामा वृद्धि, प्रतिव्यक्ति पानीको उपयोगमा वृद्धि र जलवायु परिवर्तनको असर वा विश्वव्यापी तापक्रम वृद्धि, जसका कारणले हिमनदी र हिम टाकुराहरू निरन्तर पग्लिरहेका छन् र ताजा पानीको उपलब्धता घटदो क्रममा रहेको छ । विश्व बैंकले ताजा पानीको पर्यावरणलाई जलवायु परिवर्तनले गरेको असरहरूलाई तीन अन्तरसम्बन्धित तत्वहरूको सम्बन्धमा व्याख्या गरेको छ : क) पानीको गुणस्तर ख) पानीको मात्रा र ग) पानीको समय । एउटामा परिवर्तन आएमा अन्यमा पनि परिवर्तन आउने छ । विकासको क्रम संगै सहरीकरण र जनसंख्या वृद्धिले पानीको अत्यधिक प्रदूषणमा सघाएको छ । जलाशयहरूको अत्यधिक प्रदूषणले जलाशयहरूमा जलकुम्भी बनस्पतीहरूको वृद्धि हुन गई ताजा पानीका ति भण्डारहरू नै विनास हुन सक्छन् ।

जनसंख्या वृद्धिको गति र पानीको उपभोगको ढाँचामा भएको वृद्धिले यो अवस्थालाई झनै विकराल गराउने छ । पानीको अभाव बढ्दै जानाले भविष्यमा मानव समाजले थप कष्टहरू व्यहोर्नु पर्नेछ । यसले सरसफाइका प्रत्येक आयामहरूलाई असर गरी समग्र स्वास्थ्य र उत्पादन क्षमतामा समेत असर गर्ने छ । भविष्यको स्थितिलाई दृष्टिगत गरी यस क्षेत्र विकास योजनाले हाम्रो सहर र बस्तीहरूको खानेपानी स्रोतहरूको प्रचुरताको दृष्टिले जनसंख्या घाघ्न सक्ने क्षमताको अध्ययन गर्न सुझाएको छ । केवल यी तौरतरीकाले मात्र हाम्रा सहर र बस्तीहरूलाई दिगो, उत्पादनशील र फस्टाउँदो बनाउन सकिन्छ । यसका अलावा, पानीका स्रोतहरूको सुसंगत वाँडफाड र प्रभावकारी जलसंरक्षण पद्धतिहरूले नेपालको पानीको माँगलाई लामो समयसम्म पनि व्यवस्थापन गर्न सकिने छ । हाम्रो पर्यावरणलाई बैज्ञानिक रूपमा व्यवस्थापन गर्न र बुद्धिमत्तापूर्ण पानीको दोहन गर्न सकिएमा यसले नेपालको लागि पक्कै पनि दीर्घकालीन रूपमा दिनदिनै

विश्वव्यापी रूपमा पानीको संकट प्रगाढ भई रहेको परिप्रेक्ष्यमा थोक खानेपानी निर्यात गर्ने सोच एक अनुकूल योजनामा परिणत हुन सक्ने छ । पर्यावरणलाई छुट्टै विषय शिर्षकको रूपमा अगाडि बढाउँदै अवका दिनमा नेपाल 'वास' क्षेत्रले त्यस दिशा तर्फ ध्यान केन्द्रित गरोस भन्ने अपेक्षा यस क्षेत्रगत योजनाले राखेको छ ।

११.२ पानीको निर्यात : संभाव्यता, बजार र निर्यातका तौरतरिकाहरू

माथि छलफल गरे अनुसार भविष्यको ताजा पानीको स्थितिमा ध्यान दिँदा नेपालमा पानी निर्यातलाई प्रधानता दिन सकिने स्थिति भने छैन । तर पनि, सीमित भएपनि ताजा पानी नवीकरणीय श्रोत हो र प्रकृतिको वरदान हो । यो स्रोतको बाँडफाँड गर्दा जहाँका भएपनि पानीको खोजमा रहेका मानव समुदायहरूलाई तुलनात्मक र आपसी लाभका सिद्धान्तमा श्रोतहरूको सीमितता र दिगो उपयोगमा ध्यान पुर्याउनु पर्ने हुन्छ ।

भविष्यमा विश्वव्यापी पानीको दबाव र अभावको अवस्थालाई पूर्वाभास गर्दै संसारभरी नै आ आफ्नो जल संप्रभुतामा ध्यान दिन थालिएको छ । यस क्रममा नेपालले पनि मानव तथा वातावरण स्वास्थ्यको रक्षा एवम् स्रोतहरूको संरक्षणलाई आधारका रूपमा लिँदै ताजा पानीको संरक्षण र जल संप्रभुता सुनिश्चित गर्नका लागि नीति र रणनीतिको मस्यौद गरी कार्यान्वयन गर्न ढिलाई गर्नु हुँदैन । यस्तो राष्ट्रिय संरक्षण रणनीतिले हाम्रो भविष्यको खानेपानी सुरक्षित बनाउने उद्देश्यको पक्षपोषण मात्र गर्दैन, मुलुकको आफ्ना स्रोतहरू माथिको सार्वभौम नियन्त्रणको आधार प्रदान गर्दछ । पानीको विश्वव्यापी चापको परिप्रेक्ष्यमा यस्तो संरक्षण रणनीतिले हाम्रो आफ्नो मात्र स्वार्थ हेर्न खोजेको अर्थ किमार्थ लाग्ने छैन ।

११.२.१ पानी निर्यातको लागि संभावना

नेपालको हिमालय, विश्वको सर्वोच्च शिखर "सगरमाथा", वा "माउण्ट एभरेष्ट" ताजा खानेपानीको राम्रो स्रोत हुन सक्का साथै पानी निर्यातका लागि राम्रो "ब्राण्ड" नाम हुन सक्ने छ । विश्व बजारमा पक्कै पनि यसको छुट्टै महत्व हुने छ । यसका अतिरिक्त, नेपालभरी खनिज लवण युक्त पानीका धेरै मूलहरू छन् तर अनुपयुक्त स्थानमा रहेका कारणले अधिकांशतः उपयोग विहीन छन् ।

नेपालमा हिमनदी, हिमशिखर, र मूलहरूबाट कति मात्रामा सफा पानी उपलब्ध हुने गर्दछ भनि अहिलेसम्म लेखाजोखा गरिएको छैन र अवरिल रूपमा खेर गइरहेको छ । यी महत्वपूर्ण स्रोतहरूको उपयोगको बारेमा भरपर्दो तथ्याङ्क छैन । यस क्षेत्रगत विकास योजनामा स्रोतहरूको नसाङ्कन गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ जसले पानी निर्यातको लागि कति संभावना छ देखाउँने छ । केवल बस्तीहरूको नजिक र सो भन्दा उचाईमा रहेका स्रोतहरू मात्र खानेपानीको लागि स्थानीय रूपमा उपयोग गरिएको छ र बाँकी रहेको ठूलो मात्रा नदीको रूपमा बङ्गालको खाडीमा मिसिन पुग्दछ ।

११.२.२ पानी निर्यातको लागि संभाव्य बजार

परम्परागत रूपमा पानी व्यापार गर्ने वस्तु थिएन । तर विश्व व्यापार संङ्गठनको आगमन पश्चात् पानीलाई पनि वस्तुहरूको सूचीमा समावेश गरियो (www.wto.org/english/tratop_e/schedules_e/goods_schedules_e.htm) । यहाँ डब्लिन सिद्धान्त (१९९२) को स्मरण गर्नु पनि सान्दर्भिक हुन्छ, जसको चौथो सिद्धान्तले भन्छ: "पानीका सबै प्रतिस्पर्धात्मक उपयोगहरूमा आर्थिक मूल्य रहेको हुन्छ त्यसैले यसलाई आर्थिक वस्तुका रूपमा हेरिनु पर्दछ" । यद्यपि बजार टाढा भएको खण्डमा यो नाफामूलक भने नहुन सक्छ । बङ्गलादेश बाहेक नेपालका सबै छिमेकीहरूले हिमालयको पानीमा पहुँच राख्दछन् । त्यसका वावजुद पनि भारत र बङ्गलादेशका लाखौँ मानिस खानेपानीको अभाव झेलिरहेका, तर आर्थिक उन्नतिका हिसावले दिन दिनै अगाडि बढिरहेका छन् । यिनीहरूलाई तेश्रो प्राथमिकताको बजारको रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

विश्वको पानीको अभाव भएका खाडी मुलुकहरू जसको आर्थिक संभावना बढी छ, तिनीहरूलाई द्वितीय प्राथमिकताको बजारको रूपमा हेर्न सकिने छ । नेपालबाट तुलनात्मक रूपमा टाढा भएता पनि तिनीहरूको आर्थिक क्षमताले गर्दा विश्वको सबभन्दा अग्लो स्थानबाट आयातित पानी पिउन सामर्थ्य राख्दछन् । तिनीहरूले यसलाई अवसर, गर्व र महिमाका रूपमा लिन सक्छन् । यो केवल प्रवर्द्धन, आर्थिक कूटनीति, र व्यवस्थापन सीपको विषय हो र यो सीप नेपाली उद्योगीहरूसँग हुनुपर्ने छ । त्यो दिन धेरै टाढा छैन जब काला पथरको नजिक वा काला पहाड वा एभरेष्टको आधार शिविर नाम्चेमा सडक पुग्छ, समुन्द्रको सतहभन्दा ४००० मिटर माथिको स्थान जहाँ धेरै चुचुरा र एभरेष्ट समेतबाट हिमनदीहरू हिउँ पलेर खस्ने गर्दछ । नेपालको लागि अमूल्य पानी निर्यात गर्न उत्तर-दक्षिण हिमालय पार गर्ने रेलवे र राजमार्ग निर्माणको परिकल्पनाले छिमेकी चीन र भारतमा पनि खानेपानीको निर्यात विस्तार गर्न सकिने संभावना देखिन थालेको छ ।

सीमित नै भएतापनि, पानी निर्यातको मुख्य बजार भनेको छिमेकी देश चीनको अपार कम्प्युटर मदरबोर्ड उत्पादन क्षेत्र र अन्य उच्च प्रविधियुक्त उद्योगहरू, जहां अति नै सफा पानीको जरूरत हुन्छ, लक्षित गर्न सकिने संभावनाको खोजि गर्नु पर्दछ । चीन हाल कम्प्युटर उत्पादन गर्ने विश्वको सबैभन्दा ठूलो देश भएको छ । कम्प्युटरको Wafers उत्पादनको लागि ताजा पानीको आवश्यकता पर्दछ । पहिलो प्रश्न आउँछ फेरी किफायती र नाफाको । नेपाललाई चीनसँगको रेलवे सञ्जालले जोडे पछि दुवानीको लागतमा उल्लेखनीय रूपमा कमी त आउला तै पनि नेपाली पानी निर्यातकर्ताहरूले क्यानडा वा अलास्काबाट जहाज मार्फत आयातित पानी वा प्रशोधित समुद्री पानी सँग प्रतिस्पर्धा गर्नु अबश्यम्भावी छ । हालका दिनमा समुद्री पानी प्रशोधनको लागत चर्के भएतापनि प्रविधिको विकासका साथै यो लागत घटदै जान सक्छ ।

विश्व पानी आयोगले समुन्द्रको पानीलाई अलवणीकरण (Desalination) गरेर खानेपानीका साथसाथै अन्य औद्योगिक उपयोगको लागि धेरै किफायती हुने देखेको छ । तै पनि निश्चित औद्योगिक प्रयोजनको लागि विशुद्ध सफा पानी आवश्यक पर्दछ । तलका तालिकाहरूले केही मुलुकहरूको पानीको हिसाबले कति तनावमा छन् भनेर विश्व खाद्य कृषि संगठनले गरेको अनुमान प्रस्तुत गरेका छन्।

तालिका २७: नेपाल र वरपरका क्षेत्रहरूको आन्तरिक रूपमा नविकरणिय जलश्रोतहरूको स्थिति (IRWR)

मुलुकहरू	IRWR सन् २०१४ (घ.मि. प्रति बर्ष प्रति व्यक्ति)	IRWR सन् २०५० (घ.मि. प्रति बर्ष प्रति व्यक्ति)
अफगानिस्तान	१४५०	-
बाङ्गलादेश	६५२	४३२
भुटान	१००६७१	-
चीन	१९९९	-
भारत	११०३	७९२
माल्दिभ्स	८३	-
नेपाल	६९५१	३८७३
पाकिस्तान	२५१	१७१
श्रीलङ्का	२५४९	-
बाहरेन	३	-
इजरेल	९४	-
कुवेत	०	-
कतार	२५	-
साउदी अरब	७६	-
यू.ए.इ.	१६	-

तालिका २८: प्रतिव्यक्ति पानी उपलब्धताका आधारमा जल सम्बद्ध तनाव अवस्थाको वर्गिकरण

(घ.मि. प्रति बर्ष प्रति व्यक्ति)

परिमाण	जल सम्बद्ध तनावको अवस्था
> २०००	तनाव रहीत वा सामान्य अवस्था
< १७००	तनावपूर्ण अवस्था
< १०००	अति तनावपूर्ण अवस्था

टिप्पणी: आन्तरिक रूपमा नविकरणिय जलश्रोतहरू (IRWR) जलश्रोतको त्यो हिस्सा हो (सतह तथा भूमिगत) जो खासगरी वृष्टि श्रृजित हुन्छ। IRWR अङ्कहरू जलश्रोत सम्बद्ध त्यस्ता परिमाणहरू हुन जसको जोडजम्माबाट क्षेत्रीय तवरमा जलश्रोत उपलब्धताका बारेमा आँकलन गर्न सकिन्छ।

श्रोत: FAO: AQUASTAT database, 2016

११.२.३ पानी निर्यातका तौर तरिकाहरू

वातावरणीय सवालहरूका अतिरिक्त पानीको बेसिन स्थानान्तर गर्न धेरै लगानी र सञ्चालन खर्च लाग्दछ । आवश्यकताका कारण होस वा दबावका परिघटनाहरूका कारण, ठूलो परिमाणमा पानीको निर्यातको निरन्तरताको प्रश्न भविष्यमा समुन्द्री पानीको अलवणीकरण गर्ने प्रविधि र त्यसको लागतमा भर पर्ने छ ।

पहिलेदेखि नै केही खानेपानी उद्यमीहरूले उच्च हिमालको मूलहरूबाट उत्पादित पानीको निर्यात गरिरहेका छन् तर सानो परिमाणमा । पानी निर्यात गर्न सिफारिश गरिएको तरिका भनेको २० लिटर सम्मका जारहरू हुन् । यो विश्वभरि नै चलेको प्रचलन पनि हो । यस अघि उल्लेख भए झैं नेपालको पानीको निर्यातको व्यापारिक प्रतिस्पर्धिता भन्दा पनि समृद्ध मुलुकहरूमा यसको उच्च "स्थितिजन्य" मूल्यले नै महत्ता राख्दछ । "विश्वको सर्वोच्च हिम शिखर वा सगरमाथाको ताजा पानी" को नामले विश्व बजारमा ख्याती कमाउन सक्ने अवसर वा संभावना यथेष्ट रहेको छ। तथापि, यो चलाखी र आर्थिक तथा व्यापारीक कुटनीतिका साथै उद्यमशीलताको सवाल पनि हो। नेपाली उद्यमीहरूले त्यो विश्वका समृद्धशाली वर्गको हैसियत-संवेदी प्रवृत्तिको भरपुर फाईदा उठाउन सक्नु पर्छ।

११.३ थोक पानी उत्पादन र वितरण

तराईमा बढीरहेको पानीको दबाव र भूभिगतपानीमा बढ्दो आर्सेनिक समस्या देखिएको परिप्रेक्ष्यमा थोक पानी उत्पादन र बस्तीहरूमा वितरण गर्नु खानेपानीको भरपर्दो तरिका ठानिएको छ । शुरुमा हिमालबाट निस्केका नदीहरू, मूलहरू र डिप ट्युबवेलहरूद्वारा थोक प्रणालीमा पठाईने छ । दीर्घकालीन रूपमा मुख्य बाह्रमासे नदीहरूले थोकमा खानेपानीको मुख्य स्रोतको रूपमा काम गर्नेछन् । थोक प्रणाली सञ्चालकहरूले स्थानीय विरतण युटिलिटीहरू वा अपूर्तिकर्ता कम्पनीहरूलाई थोकमा पानी बेच्ने छन् ।

सञ्चालनमा मितव्ययिता र प्रभावकारिताको लागि त्यस्तो थोक खानेपानी प्रणालीहरूको व्यवस्थापन कार्य-प्रकृतिको आधारमा छुट्टाईने छ। यसको अर्थ छुट्टै स्वतन्त्र कम्पनी वा युटिलिटीहरू उत्पादन, वितरण, र मर्मत संभार वा राजश्व सङ्कलन जस्ता कार्य गर्ने गरी खडा हुन सक्ने छन्। प्रणालीको आकारमा आउने वृद्धि संगै थोक पानी उत्पादन र वितरण कार्यहरू त्यसका आधारमा टुक्र्याउनु अपरिहार्य हुने छ। सम्बन्धित निकायहरू र त्यस्ता खुद्रा कार्यका लागि छनौट भएका कम्पनीहरूको बीचमा विभिन्न समझदारीहरू गर्न सकिने छ । पूर्व-पश्चिम थोक पानी वितरण प्रणालीको सामान्य रूपरेखाको खाका अनुसूची ५ मा दिईएको छ।

११.४ बेसिन स्थानान्तर र जलाशययुक्त भण्डारण

नेपालको 'वास' क्षेत्रले भविष्यमा अन्तर-क्षेत्रगत प्रयासका अवसरहरू जस्तै नदी बेसिन स्थानान्तरण र जलाशययुक्त भण्डारण जेसुकै उद्देश्यको लागि होस, अवसर छोप्न पछि पर्नु हुँदैन । डाइभर्सन गरी प्राथमिक प्रयोजन पछिको पानीलाई तल्ला तटिय क्षेत्रहरूमा खानेपानीको लागि उपयोग गर्न सकिने सम्भावना लाई नजर अन्दाज गर्नु हुँदैन । लागतको बिकल्पहरू र लाभको बाँडफाँट ती सम्बन्धित परियोजना विकासकर्ताहरू सँग संयुक्त रूपमा खोजिनु पर्दछ । सारधारणतया खानेपानी आयोजना निर्माण प्रयोजनको लागि मात्र बेसिन स्थानान्तर परियोजना संभाव्य हुने देखिँदैन, यद्यपि संभाव्य किफायती योजनाहरूको खोजी गरिनु पर्दछ ।

सुनकोशी-कमला र सुनकोशी-मरिनखोला डाइभर्सन योजनाहरूको कुरा चलिरहेको छ र भेरी-बबई डाइभर्सन परियोजना हालका दिनमा निर्माणाधिन रहेको छ । भेरी-बबई डाइभर्सन आयोजनाले खानेपानी प्रणाली विकासको अवसरबाट खानेपानीको अभाव झेलिरहेका दाङ उपत्यका बासीहरूलाई कुनै पनि बहानामा बिमुख गर्न हुँदैन ।

उच्च बाँधका जलविद्युत स्कीमहरू जस्तै: बुढिगण्डकी तलतिरका बस्तीहरूको लागि भरपर्दो खानेपानी स्रोतहरू हुनसक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । त्यस्ता स्कीमहरू प्रस्तावित पूर्व- पश्चिम थोक खानेपानी वितरण प्रणालीका लागि समेत स्रोतका रूपमा प्रयुक्त हुन सक्दछन् ।

११.५ सरसफाइ शृङ्खला

नेपालको हालको “वास” क्षेत्र सरसफाइको भन्याङ्गमा तल्ला केही खुड्कीलाहरू सम्म मात्र उक्लन सकेको देखिन्छ । यो क्षेत्रगत विकास योजनाले सरसफाइ प्रविधि विकल्पहरूको सुधारमा ध्यान दिई अस्वच्छ चर्पीहरूलाई स्वच्छ बनाई सरसफाइ भन्याङ्गमा माथि चढ्ने सोंच राखेको छ । सबै सार्वजनिक स्थलका चर्पीहरूमा महिनावरी स्वच्छताका सुविधाहरू उपलब्ध भएका हुनेछन् । भविष्यमा सार्वजनिक चर्पीहरू केवल टलकदार टायल सतह भएको, सातै दिन र चौबिसै घण्टा पानी उपलब्ध भएका हुनेछन् ।

भविष्यमा सहरहरू र बस्तीहरू पर्यावरणीय रूपमा सन्तुलित हुने छन् । सबै उत्पादित फोहोरमैलाहरूलाई सकेसम्म हाताभित्र नै पुनःचक्रण, पुनर्प्राप्ती र पुनःप्रयोग गरिने छ । भविष्यको लागि दूरदृष्टि भनेको फोहोरमैलाहरूको उचित व्यवस्थापन, पर्याप्त र सुरक्षित खानेपानी तथा सुचारु ढल प्रणाली, प्रदूषण नियन्त्रित र सौन्दर्यपूर्ण, सफा र हरियाली सहरहरू र बस्तीहरू हुनेछन् ।

तालिका २९: सरसफाइका शृङ्खलाहरू

सरसफाइका खुड्किलाहरू	
दूरदृष्टि	९ पर्यावरणीय-गाउँ तथा सफा हरियाली सहरहरू ८ पूर्ण सरसफाइ
वर्तमानका प्रयासहरू	७ ढलसँग जोडिएका प्रशोधन प्रणाली सहितका पोअर ल्फस चर्पीहरू ६ खुला दिसामुक्त अवस्था ५ सेप्टिक ट्याङ्क वा खुला ढल सहितका पोअर ल्फस चर्पीहरू ४ खाल्डो सहितको पोअर ल्फस चर्पीहरू
पार गरेका प्रयासहरू	३ भिआइपी चर्पीहरू २ खाल्डे चर्पीहरू
विगत	१ खुला दिसा

अनुसूची १

खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा प्रवाहकोलागि संघीय, प्रान्तीय र स्थानीय तहको प्रस्तावित कार्य विभाजन र जिम्मेवारीहरु

सि.नं.	गुणहरु प्रमुख कार्यहरु	नियमन	वित्तीय व्यवस्थापन	सेवा प्रवाह		मानव स्रोत
		ऐन, नियम, मापदण्ड	वित्तीय व्यवस्थापन	व्यवस्थापन	उत्पादन	
१	जलवायु अनुकूलन तथा विपद् व्यवस्थापन समेत लाई ध्यान दिई खानेपानी तथा सरसफाइ सम्बन्धी ऐन, नियम, नीति, मापदण्ड, नर्मस, निर्देशिका तयार, परिमार्जन	सं. प्रा.	सं. प्रा.			सं. प्रा.
२	अन्तरप्रदेश जलश्रोतको बाँडफाँट तथा विवाद व्यवस्थापन	सं	सं. प्रा.			सं
३	राष्ट्रिय र अन्तरप्रदेशिक टूला खानेपानी, सरसफाइ तथा ढल प्रणालीहरुको निर्माण, संचालन तथा व्यवस्थापन	सं, प्रा	सं, प्रा	सं, प्रा	सं, प्रा,	सं. प्रा.
४	अध्ययन अनुसन्धान तथा उपयुक्त प्रविधिको विकास	सं, प्रा	सं, प्रा, स्था.	सं. प्रा, स्था.	सं, प्रा. स्था.	सं, प्रा. स्था.
५	उच्च तथा मध्यम स्तरका खानेपानी सेवा उपलब्ध गराउने कार्यक्रमहरु, खानेपानी गुणस्तर प्रवर्द्धन गराउने कार्यक्रमहरु	सं, प्रा	सं, प्रा	सं.प्रा, स्था.	सं, प्रा. स्था.	सं, प्रा. स्था.
६	संस्थागत खानेपानी तथा सरसफाइ कार्यक्रम	सं, प्रा	सं, प्रा	स्था.	स्था.	स्था.
७	औद्योगिक खानेपानी तथा ढल व्यवस्थापन कार्यक्रम	सं, प्रा	सं, प्रा	निजि	निजि	प्रा. निजि
८	वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने आयोजनाहरु	सं, प्रा	सं, प्रा	सं, प्रा, स्था	सं, प्रा, स्था	सं, प्रा, स्था
९	भूमिगत जल प्रवर्द्धन तथा संरक्षण, तराई खानेपानी सुधार कार्यक्रमहरु	सं, प्रा	सं, प्रा	स्था.	स्था.	सं, प्रा, स्था
१०	ढल निकास प्रणाली र प्रशोधन केन्द्रहरुको निर्माण तथा संचालन	सं, प्रा,	सं, प्रा,	स्था.	सं, प्रा, .	सं, प्रा, स्था
११	SWAP को नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन नियमन	सं, प्रा,	सं, प्रा,	सं प्रा	सं, प्रा,	सं, प्रा,
१२	Management Information System	सं, प्रा,	सं, प्रा,	सं प्रा	सं, प्रा,	सं, प्रा, स्था
१३	PPP Model को विकास कार्यान्वयन - Privatization of W/S)	सं, प्रा,	सं, प्रा,	सं प्रा.स्था.	सं, प्रा, स्था	सं, प्रा, स्था
१४	दातृ निकायको पहिचान, सम्झौता, सम्झौताको कार्यान्वयन	सं,	सं,	सं	सं,	सं,
१५	Master Plan (Coverage, Functionality, Service Level Upgrade)	सं, प्रा,	सं, प्रा,	सं प्रा	सं, प्रा,	सं, प्रा,
१६	उच्च प्रविधि आवश्यक पर्ने खालका कार्यक्रमहरु	सं, प्रा,	सं, प्रा,	सं, प्रा, स्था	सं, प्रा, स्था	सं, प्रा, स्था
१७	महसुल निर्धारण, कार्यान्वयन	सं, प्रा,	सं, प्रा, स्था	सं, प्रा, स्था	सं, प्रा, स्था	सं, प्रा, स्था

१८	संघीय ऐन, नियम नीतिको खाकाभित्र रही आवश्यकता अनुसार आफ्नै ऐन, नियम नीति योजनाहरुको निर्माण र कार्यान्वयन	प्रा	प्रा	प्रा	प्रा,	प्रा
१९	मझौला खानेपानी, सरसफाइ तथा ढल प्रणाली/निर्माण, संचालन तथा व्यवस्थापन	प्रा	प्रा	प्रा स्था.	प्रा स्था.	प्रा स्था.
२०	अन्तर जिल्ला/अन्तर स्थानीय निकाय स्तरिय खानेपानी आयोजनाहरु	प्रा	प्रा	प्रा स्था	प्रा, स्था	प्रा स्था.
२१	लागत उठतीको आधारमा आयोजना निर्माण तथा व्यवस्थापन	प्रा	प्रा स्था	प्रा स्था	प्रा, स्था	प्रा स्था.
२२	फोहोरमैला व्यवस्थापन तथा सरसफाइ	स्था	स्था	स्था	स्था	स्था
२३	स्थानीय ग्रामीण एवं सहरी साना खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीहरुको निर्माण तथा व्यवस्थापन	प्रा.	प्रा. स्था	स्था	स्था,	स्था
२४	प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण गर्नु पर्ने आयोजनाहरु	प्रा	प्रा	प्रा	प्रा	प्रा
२५	स्थानीय सरकारका सबै खानेपानी, सरसफाइ र ढल निकास सम्बन्धी आयोजनाहरु तर्जुमा र कार्यान्वयन	सं. प्रा.	प्रा. स्था.	स्था	स्था	स्था
२६	खानेपानी सरसफाइको महत्व र जन चेतना अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यहरु	स्था	स्था	स्था	स्था	स्था
२७	विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	. प्रा. स्था	. प्रा. स्था	. प्रा. स्था
२८	नियमनकारी भूमिका	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था
२९	अनुगमन मूल्याङ्कन (Technical, Financial and Social Audits)	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था
३०	मावन संसाधन विकास	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था
३१	समन्वय	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था
३२	बजेट व्यवस्थापन	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था
३३	Cross-cutting issues	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था	सं. प्रा. स्था

स्रोत : प्रतिवेदन तयारी, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, २०१५

नोट: १. ठूला आयोजना - १० हजार जनसंख्याभन्दा बढी, मझौला आयोजना - २ हजारदेखि १० हजार जनसंख्या, साना आयोजना - २ हजार जनसंख्याभन्दा कम ।

२. सं = संघीय प्रा =प्रान्तिय

स्था = स्थानीय

अनुसूची २

खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्र सम्बन्धित ऐन, नियम, गठन आदेश, नीति/रणनीतिहरु, गुरु योजना र मापदण्डहरु

ऐन :

१. पानी कर ऐन, २०२३
२. नेपाल खानेपानी संस्थान ऐन, २०४६
३. जलस्रोत ऐन, २०४९
४. वातावरण संरक्षण ऐन २०५३
५. खानेपानी महसुल निर्धारण आयोग ऐन, २०६३
६. खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३
७. फोहोरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०६८

नियम :

१. जलस्रोत नियमावली, २०५०
२. खानेपानी महशुल (असुल उपर गर्ने) नियमावली, २०५०
३. खानेपानी नियमावली, २०५५
४. काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड नियमावली, २०६४
५. फोहोरमैला व्यवस्थापन नियमावली, २०७०

गठन आदेश :

१. ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ कोष विकास समिति गठन आदेश, २०५२
२. मेलम्ची खानेपानी विकास समिति गठन आदेश, २०५५
३. अधिकार सम्पन्न वाग्मती सभ्यता एकीकृत विकास समिति गठन आदेश, २०६३

नीति/रणनीति

१. ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ राष्ट्रिय नीति तथा कार्यान्वयन रणनीति, २०६१
२. सञ्चार रणनीति: नेपाल वास एसडिपी चरण १: २०१५-२०१६ (एक वास: हाम्रो साभा स्रोत र जिम्मेवारी, क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइ, मे २०१५)

गुरु योजना :

१. राष्ट्रिय सरसफाइ तथा स्वच्छता गुरु योजना, २०६८

मापदण्ड/मार्गदर्शन:

१. राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड तथा कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६२
२. स्ट्याण्डर्ड डिजाइन मार्गदर्शन (१२ भाग), २०५९

Annex 3: WaSH Institutional Mapping

Ministry/ Agency	Depart- ments	Major Programmes		Rural, Urban, Institu- tional	Donor Partner	Duration	Focus areas	Programme Areas
		No.	Name					
MoWSS	DWSS	1	Rural WSPs	Rural	GoN	regular	Basic WaSH	75 districts
		2	Sanitation Prg	R/U	GoN	regular	Sanitat/Hygiene	75 districts
		3	WQ imp. Prg.	R/U	GoN	regular	WQ improvment	75 districts
		4	NMIP	R/U	GoN	regular	Data/MIS	75 districts
		5	RWH progr	Rural	GoN	regular	Basic WaSH	75 districts
		6	Deep Tubewell	R/U	GoN	regular	WQ improvment	Terai & Vallies
		7	Rehab progr	R/U	GoN	regular	Basic WaSH	75 districts
		8	Sewerage Prg.	Urban	GoN	regular	Sanitation	Selected Cities
		9	Disaster mgt	R/U	GoN	regular	WaSH	On demand
		10	Dry area WSP	R/U	GoN	regular	WaSH	On demand
		11	Co-financing WSPs	R/U	GoN	regular	WaSH	On demand
		12	Terai WSPs	R/U	GoN	regular	WaSH	Terai districts
		13	Third Small Town Water and Sanitation Sector Project	Urban	ADB	08/2014-01/2020	service delivery, capacity building, policy and regulation	26 small towns - Salyan, Rukum, Kapilbastu, Jhapa, Dhanusa, Sunsari, Ilam, Kaski, Siraha, Tanahun, Kailali, Nuwakot, Kanchanpur, Chitwan, Dadeldhura, Rautahar, Bajhang, Sarlahi, Khotang, Dolakha, Nawalparasi, Udayapur, Surkhet, Bhojpur, Tanahun, Rolpa
		14	Second Small Town Water and Sanitation Sector Project	Urban	ADB	09/2009-03/2016	service delivery, capacity building, policy and regulation	21 small towns - Rupandehi, Dang, Morang, Jhapa, Arghakhanchi, Baglung, Panchthar, Kailali, Kanchanpur, Chitwan, Jhapa, Nawalparasi, Kailali, Tanahun, Morang, Sankhuwasabha, Sunsari, Dhankuta, Dailekh, Palpa
		15	WASMIP II	Urban	JICA	2015-18	Mgmt improv	Selected 67 Towns

	Fund Board		RWSS Improvement Project (RWSSIP 2)	Rural	WB	8/2014-06/2020	RWSS, long term sustainability	
	Melamchi-1		Melamchi Water Supply Project	Urban	ADB	12/2000-06/2017	Tunnel, Bulk Distribution System, cap dev	Sindhupalchowk, Kathmandu Valley
			Melamchi Water Supply Project (WTP)	Urban	JICA	3/2001-9/2018	Water quality improvement	Kathmandu Valley
	Melamchi-2		Kathmandu Valley Water Supply Improvement Project	Urban	ADB	08/2011-06/2016	Bulk Distribution system, distribution network improvement, cap dev	Kathmandu Valley
			Kathmandu Valley Water Services Sector Development	Urban	ADB	12/2003-12/2014	KUKL operations management, cap dev	Kathmandu Valley
			Kathmandu Valley Wastewater Management Project	Urban	ADB	04/2013-06/2019	Sewer network, treatment plant, capacity dev	Kathmandu Valley
	NWSC		Pokhara Water supply Project	Urban	JICA		Water quality improvement	Pokhara City
			Municipal Water Supply Systems	Urban	GoN	Regular	Water Supply and Sanitation	21 + Municipal Areas
MOUD	Bagmati		Bagmati High Level ...	Urban	GoN	Regular	Sewer network, treatment plant, River Flow Management	Bagmati Basin in Ktm. Valley
	DUDBC	1	Secondary Towns Integrated Urban Environmental Improvement Project	Urban	ADB	07/2010-06/2016		
		2	Integrated Urban Development Programme	Urban	ADB	02/2012-12/2017		
		3	Urban Governance Development Programme	Urban	WB			

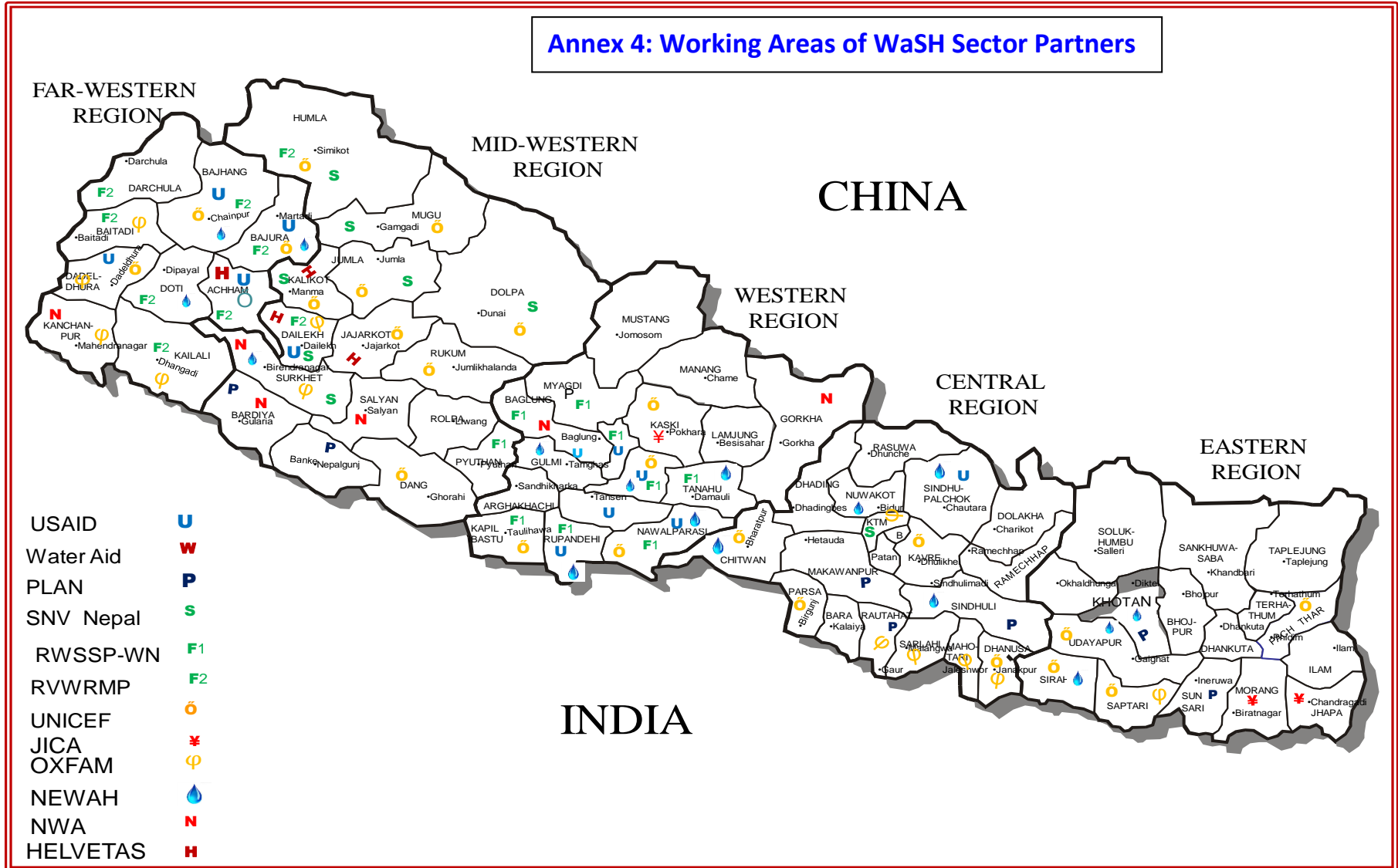
MOFALD	DoLIDAR	1	Rural Village Water Resources Management Project, phase II	Rural	Finland	9/2010-7/2015	RWSS, irrigation, MHP, livelihoods	Names
		2	RVWRMP, phase III	Rural	Finland	7/2015-7/2020		Names
		3	Rural WatSan Project, WN II	Rural	Finland			Names
		4	NAPA WaSH (NGO project)	Rural	Finland	1/2014-12/2016	RWSS	Nawalparasi and Palpa
		5	Community Development Programme under LGCDP II	Rural	DFID	07/2014-06/2017	RWSS	Names of 19 districts
		6	Water Supply Projects (District)	Rural	GoN	Regular	Water Supply and Sanitation	All Districts
MOE	DOE	1	School WaSH Program	Rural/Urban			All Districts	
		2						
MOH	DOHS	1	WQ Surveillance				All Districts	
		2						
MOWCS W	DWDO	1	WaSH Programme				All Districts	
		2						
MOPAC	PAF	1	WaSH Programme				All Districts	
		2						
UNICEF	Budget support programme to GoN to be put into respective agencies	1	UNICEF Country Programme Action Plan 2013-2017 (CPAP), Aligning for Action – Sanitation and Water for All in the Context of CC in Nepal		UNICEF Regular Resources	01/2013-12/2017	WaSH (incl. sanitation, school WaSH, rural water supply, emergency WaSH, disaster risk reduction and hand washing with soap.	15 focus districts

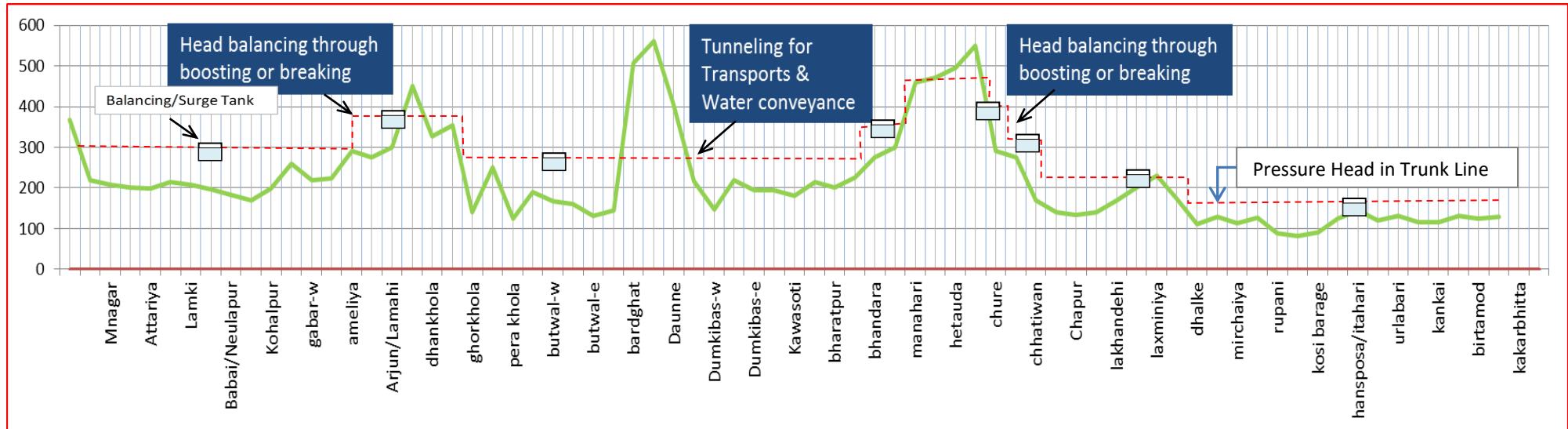
		2	UNICEF Country Programme Action Plan 2013-2017 (CPAP), Accelerating Sanitation, Hygiene and Water for All in Off-Track Countries		DFID - Thematic Global	11/2013-03/2016	WaSH (incl. sanitation, school WaSH, rural water supply, emergency WaSH, disaster risk reduction and hand washing with soap.	Name of 7 districts
		3	UNICEF Country Programme Action Plan 2013-2017 (CPAP), Aligning for Action – Sanitation and Water for All in the Context of CC in Nepal		FINLAND - Country Level	01/2011-12/2015	WaSH (incl. sanitation, school WaSH, rural water supply, emergency WaSH, disaster risk reduction and hand washing with soap.	23 districts
		4	UNICEF Country Programme Action Plan 2013-2017 (CPAP), Aligning for Action – Sanitation and Water for All in the Context of CC in Nepal		SIDA - Thematic Global	01/2016-12/2017	WaSH (incl. sanitation, school WaSH, rural water supply, emergency WaSH, disaster risk reduction and hand washing with soap.	
JICA	Supporting through On-budget programs of GoN as mentioned above							
DFID		1	Rural Water and Sanitation Programme Phase V- Implementing Partner- GWS	Rural		06/2012-06/2020		39 districts
USAID		1	Safe WaSH II	Rural		07/2014-06/2019		
		2	Suaahara- Integrated Nutrition Project	Rural		08/2011-08/2016		
UN Habitat		1	Global Sanitation Fund Nepal		WSSCC	10/2010-09/2017		

		2	Support My School Campaign		Coca Cola Foundation	01/2013-4-2015		
SNV		1	WaSH Results Programme		DFID	04/2014 - 03/2018		
		2	Civil Society WaSH Fund		DFAT + DGIS	05/2014 - 06/2018		
		3	Small towns sanitation and hygiene		DGIS	01/2013 - 12/2014		
		4	Functionality of Rural Water Supply Services		DGIS	01/2013 - 12/2014		
WHO		1						
		2						
WaterAid								
Plan Nepal								
Save the Children								
Helvetas								
Practical Action								
World Vision								
European Union								
NEWAH		1	Rural WASH Service	Rural	WaterAid Nepal	Apr 2016-Mar 2017 Apr 2016-Dec 2016	WASH (including MHM)	Sindhuli,Udaypur, Siraha,Gorkha, Morang
		2	Increasing Access to Improved WASH Services (including rehab of WASH in EQ affected districts)	Rural	charity: water	Aug 2015 – Jul 2016	WASH	Sindhuli, Baglung, Chitawan, Gorkha, Dhading, Nuwakot
		3	Chaldo	Rural	charity:	Apr 2016	Follow up of	Sindhuli,Baglung,

			Rakhaun		water	– Jul 2017	WASH projects	Chitawan,Dhading, Nuwakot
		4	Improving access to WASH services	Rural	IMC	Nov 2015- Nov 2016	WASH	Gorkha
		5	Increasing access to improved WASH services	Rural	SIMAVI (Water Alliance Nepal)	Feb 2016 – Nov - 2016	WASH	Gorkha
		6	Increased access to WASH & create livelihood opportunities	Rural	RAIN Foundation (Water Alliance Nepal)	Mar 2016-Nov 2016	WASH	Gorkha
		7	WASH response	Rural	CONCERN worldwide	Aug 2015 - Jul 2016	WASH	Gorkha
		8	SABAL	Rural	Save the Children /USAID	Dec 2014- July 2019	WASH Promotion	Sindhuli, Okhald, Ramechhap, Khotang,Udayapur, Makwanpur
		9	(WASH) program	Rural	Plan Nepal	Jul2015- Jun 2016	WASH Promotion	Morang
ENPHO								
NRCS								
CARE Nepal								
Lumanti								

Annex 4: Working Areas of WaSH Sector Partners

Annex5: Indicative Longitudinal Profile of Proposed East - West Bulk Water Supply Trunk Line & Approximate 'HGL'**General Notes:**

1. Sources of water feeding to the trunk:

- Snow-fed perennial rivers in the high mountains with convenient alignment.
- Springs nearby the trunk or collectors requiring almost zero treatment.
- Deep tube wells (around 77 numbers) nearby the trunk alignment in alluvial plain with solar pumping arrangement.
- Impounding Reservoirs nearby the trunk alignment.

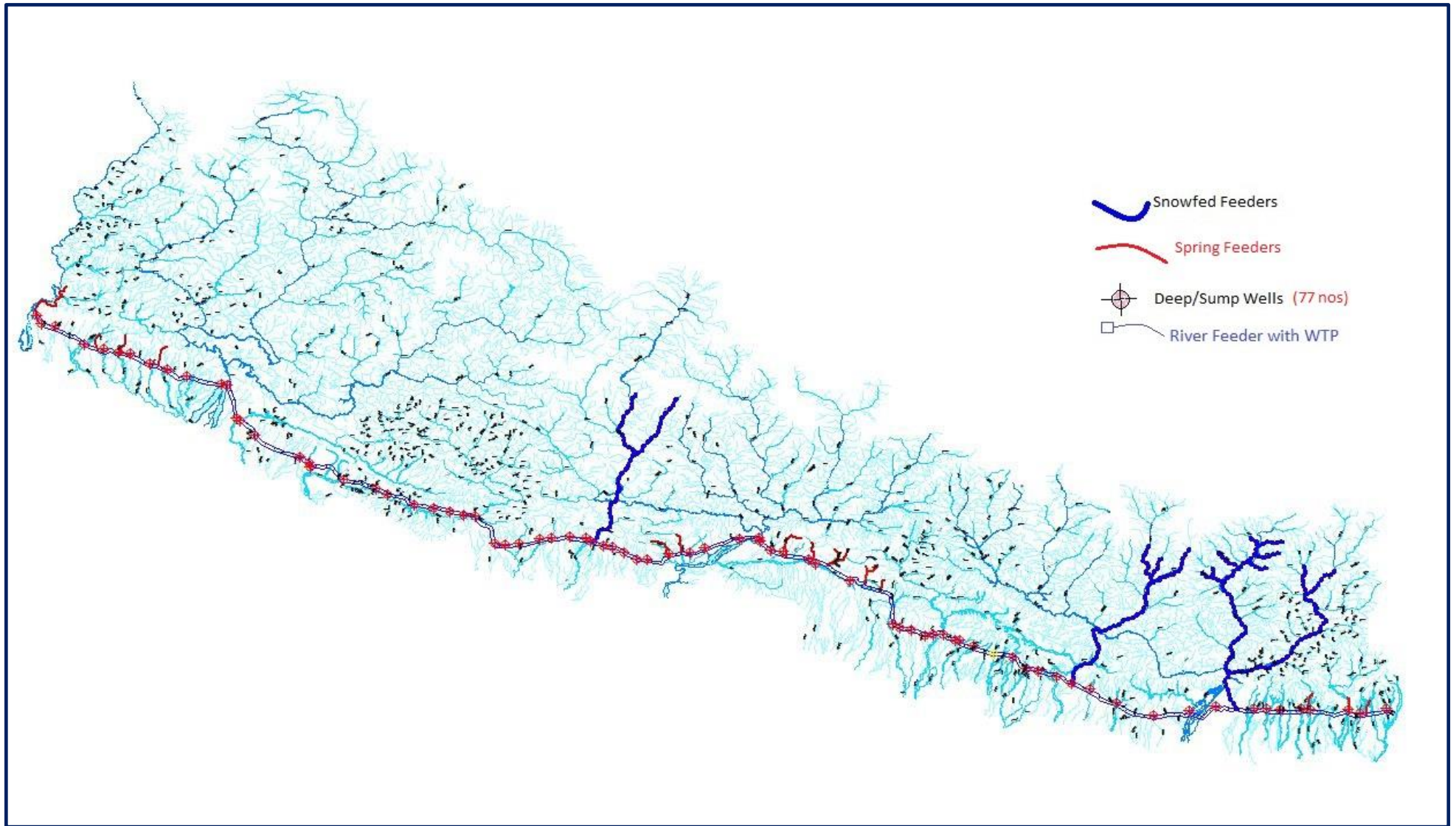
All those sources will be fed to the East-West trunk-line through North-South feeders through 'manifolds'.

2. Head or flow balancing will be attained with boosting (pumping) or breaking the pressures with BPTs/Surge Tanks/Pressure release valves etc.

3. Number of feeding pipes from various water sources at different locations through 'manifolds' will also help in maintaining almost constant pressure head and flow balance to ensure meeting demand at different load points.

4. The system will preferably be constructed through PPP or fully private financing aiming with full cost recovery. Provision will be made for separation of gross production and distribution fronts by establishing separate companies. Connections will apparently be completely metered, and most probably prepaid metering.

Annex 6: Indicative Layout Plan of Proposed East - West Bulk Water Supply Trunk Line & Envisaged Sources of Supply

अनुसूची - ७ : क्षेत्र विकास योजनाको बिषय शिर्षकगत बिस्तृत लागत अनुमान विवरण

१) सेवामा पहुँच तथा उपभोग (लागत रू. ५,७२,७७,३९,८५ हजार)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
सबैको लागि आधारभूत सेवाको पहुँच (५९६०६५७७)	सेवा नपुगेको स्थानमा सेवा पुर्याउने (५९६०६५७७)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	सबै कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.१	१५% सेवा नपुगेको स्थानहरू	सबैको लागि आधारभूत स्तरको खानेपानी (४९४२०९७७)		
			सबै क्षेत्रगत सरोकारवालाहरू			६.१	२१२७/३१५७ खुला दिसामुक्त गाविसहरू	खुला दिसामुक्त नेपाल (१००%) (१०१८५६००)	
सेवा स्तर सुधार ...	वास योजना तर्जुमा (९००००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खापासडिका (१)	खापाढनिवि (२)	६.१	NA	एकीकृत जिल्ला वास योजना तयार भएको (७५०००)	जिल्लाको एकीकृत वास योजना अद्यावधि भएको (७५००)	जिल्लाको एकीकृत वास योजना अद्यावधि भएको (७५००)
	सुरक्षित र सामर्थ्यले भ्याउने खानेपानी सेवाहरूको प्रावधान (२९१६२४७०८)		खापासडिका	खापाढनिवि	६.१	७९११०	सार्वजनिक (३) संस्था र सार्वजनिक स्थानहरूमा खानेपानीको सुविधाहरू उपलब्ध (८४००००)	निरन्तरता (४००००)	निरन्तरता (४००००)
			खापाढनिवि, बोर्डहरू, खानेपानी संस्थान, अन्य	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.१	१५% (उच्च + मध्यम)	मध्यम स्तरको सेवा सुधार-२५% (५८६१०२६८)	मध्यम स्तरको सेवामा सुधार-४०% (६३००४५६४)	मध्यम स्तरको सेवामा सुधार-५०% (१०७००७९४)
							उच्च स्तरको सेवा सुधार-१५% (३९७५६७३२)	उच्च स्तरको सेवामा सुधार-३०% (४९६९५९२४)	उच्च स्तरको सेवामा सुधार-५०% (६६२६१२२८)
पर्याप्त र समतापूर्ण सरसफाइ सेवाहरूको प्रावधान ...	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय ...	सबै क्षेत्रगत सरोकारवालाहरू	खापास मन्त्रालय	६.२	NA	पूर्ण सरसफाइ-२०% (९५३०००)	दिगो पूर्ण सरसफाइ-५०% (१४२९५००)	दिगो पूर्ण सरसफाइ-१००% (२३८२५००)	

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
... सेवा स्तर सुधार (५१३१६७४०८)	... पर्याप्त र समतापूर्ण सरसफाइ सेवाहरूको प्रावधान (२१८८४५०००)	... खापासम	खापासडिका	खापाढनिवि	६.२	NA	सार्वजनिक संस्था र स्थानहरूमा सरसफाइका सुविधाहरू उपलब्ध हुने (४४००००००)	निरन्तरता (२४००००००)	निरन्तरता (४०००००००)
		खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खापाढनिवि, बोर्डहरू, खानेपानी संस्थान, अन्य	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.२	५८/१०६००	सबै वृहत र ठूला प्रणाली क्षेत्रहरूमा सरसफाइ योजना तयार भएको (३००००००)	सबै वृहत र ठूला तथा ५०% मध्यम प्रणाली क्षेत्रहरूमा सरसफाइ योजना तयार भएको (१५९०००००)	सबै वृहत देखि मध्यम प्रणाली क्षेत्रहरूमा सरसफाइ योजना तयार भएको (१५९०००००)
							२०% ठूला प्रणालीहरूमा फोहोरपानी व्यवस्थापन भएको (२५२००००००)	५०% वृहत र ठूला र २५% मझौला प्रणालीहरूमा ढल व्यवस्थापन भएको (७१४००००००)	सबै वृहत र ठूला र २५% मझौला प्रणालीहरूमा ढल व्यवस्थापन भएको (९६६००००००)
		स्थानीय सरकार	स्थानीय सरकार/ युटिलिटी	स्थानीय सरकार	६.२	५८/१०६००	सबै नगरपालिका क्षेत्रहरूमा फोहर मैला व्यवस्थापन भएको (१८००००००)	सबै नगरपालिका क्षेत्रहरू र सबै ठूला र वृहत खानेपानी प्रणालीहरूमा फोहर मैला व्यवस्थापन भएको (१६००००००)	सबै नगरपालिका र सबै मझौला देखि वृहत खापास प्रणालीहरूमा फोहरमैला व्यवस्थापन भएको (३२००००००)
स्वच्छता प्रवर्द्धन (अनुकूल वातावरण तयार, चेतना र हार्डवेयरमा पहुँच) (१७५००००)	खापाढनिवि	खापासडिका	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.२	NA	सबै नयाँ संस्थागत र सार्वजनिक चर्पीहरूमा महिनावारी स्वच्छता व्यवस्थापन गर्ने सुविधा भएको, ५०% मौजुदा सुविधाहरूमा महिनावारी स्वच्छता व्यवस्थापन थप गरी बढोत्तरी गरिएको (८७५०००)	सबै नयाँ संस्थागत र सार्वजनिक चर्पीहरूमा महिनावारी स्वच्छता व्यवस्थापन गर्ने सुविधा भएको, ५०% मौजुदा सुविधाहरूमा महिनावारी स्वच्छता व्यवस्थापन थप गरी बढोत्तरी गरिएको (८७५०००)	सबै नयाँ र मौजुदा संस्थागत र सार्वजनिक चर्पीहरूमा महिनावारी स्वच्छता व्यवस्थापन गर्ने सुविधा भएको (लागत नयाँ संरचनामा समाविष्ट)	
बानी व्यवहार र सञ्चार परिवर्तन (८७५७००)	खापाढनिवि	सबै सरोकार-वालाहरू	खापासम	६.२	NA	सूचना मूलक, शिक्षात्मक र सञ्चार सामाग्रीहरूको विकास र प्रसारण (२८५९००)	निरन्तरता (२८५९००)	निरन्तरता (२८५९००)	

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
सेवा उपयोग (लागत थिम ५ मा समावेश)	बच्नेको समयलाई आयआर्जनमा उपयोग गर्न र समता मूलक तथा दिगो लाभ उपयोगको बारेमा उपभोक्ताको चेतना अभिवृद्धि गर्ने	युटिलिटी					दिगो र समतापूर्ण सेवा उपयोगमा १०% उपभोक्ताहरूको चेतना जागृत गरिएको	दिगो र समतापूर्ण सेवा उपयोगमा ५०% उपभोक्ताहरूको चेतना जागृत गरिएको	दिगो र समतापूर्ण सेवा उपयोगमा १००% उपभोक्ताहरूको चेतना जागृत गरिएको

सार्वजनिक संस्था र स्थलहरूको अनुमान

वर्गीकरण	संख्या	कैफियत
विद्यालय, सामुदायिक	२९२७२	http://www.doe.gov.np/files/Files/Final_Flash%20Report
विद्यालय, संस्थागत	५५१०	http://www.doe.gov.np/files/Files/Final_Flash%20Report
गाउँपालिका कार्यालय	३१५७	https://en.wikipedia.org
स्वास्थ्य उपचार केन्द्र	३१५७	प्रत्येक गाविसमा एउटा
प्रशुती केन्द्र	३१५७	प्रत्येक गाविसमा एउटा
शिशु स्याहार केन्द्र	३१७००	अनुमानित (९X३१५७ र १५X२१७) वडाहरू
बजार, जात्रा, मन्दिर (अनुमानित)	३१५७	प्रत्येक गाविसमा एउटा
जम्मा	७९११०	

२) सेवा सुचारुपन र दिगोपन (लागत रू. २,८३,४६,७५० हजार)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
वेञ्च मार्किंग (९,२५५०)	खण्डित तथ्यांक संकलन सहित वेञ्चमार्किंग (प्रणाली वर्गीकरणको आधारमा) (६२५५०)	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.१- ६.२	व्यवस्थापन सूचना प्रणाली/ डिएसएस (हाल सुचारु नरहेको)	व्यवस्थापन सूचना प्रणालीसँग खण्डित र वर्गीकृत तथ्यांक सहित सञ्चालनमा आएको (४५०००)	निरन्तरता, असल अभ्यासहरू पहिचान गर्ने र अनुसरण गरिएको (१३५००)	निरन्तरता (१३५००)
	प्रणाली वर्गीकरण (३ तारे पद्धतिको अनुसरण) (३००००)	खापासडिका				NA	प्रणालीहरू सुसञ्चालनमा नआउनुको कारणहरूको प्रकृतिका आधारमा उपयुक्त समाधानका उपायहरू सहित सामाजिक, प्राविधिक, व्यवस्थापकीय र वित्तीय रूपमा वर्गीकरण गरिएको (१००००)	प्रणालीको सञ्चालनमा ३ तारे पद्धतिको अनुसरण गरी सर्वोत्कृष्ट कार्यसम्पादन गर्ने प्रणालीलाई पुरस्कार दिन सुरुवात गर्ने (१००००)	निरन्तरता (१००००)
खानेपानी उपभोक्ता संस्थाको वैधता (१५३०००)	जिल्ला जलस्रोत समितिमा खानेपानी उपभोक्ता संस्था दर्ता (१५३०००)	खापासडिका				१५% (एनएमआइपी-२०१४)	जिल्ला जलस्रोत समितिमा सबै स्रोतहरूका साथसाथै खानेपानी उपभोक्ता संस्था दर्ता भएको, निर्माण पश्चातको सहयोगको लागि दर्ता प्रणालीलाई प्राथमिकता दिइने (१५३०००)		

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
सेवा सहयोग (१३४०४००)	सेवा सहयोग केन्द्रको स्थापना (५९०४००)	खापासडिका/प्रान्तीय खानेपानी निर्देशनालय	खापासडिका	खापा तथा ढनिवि	६.१, ६.२	छैन	प्रान्तीय/जिल्ला सहयोग इकाइले क्षमता विकास र सेवा सहयोग केन्द्रको रूपमा कार्य गर्न थालेको (१८०४००)	निरन्तरता (२०५०००)	निरन्तरता (२०५०००)
	दिगो मोडेल सहित खानेपानी प्रणालीहरूमा सहयोग (७५००००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	सबै कार्यान्वयनकर्ताहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.१, ६.२, ६.४	छैन	प्रत्येक जिल्लाको एक (कूल ७५) आयोजनामा दिगोपना मोडेल जस्तै: (Life-cycle approach and Support modality) अनुसरण गरिएको (७५०००)	थप ३०० आयोजनामा निरन्तरता (३०००००)	थप ३७५ आयोजनामा निरन्तरता (३७५०००)
संपत्ति व्यवस्थापन (४१००००)	जिल्ला जलस्रोत समितिमा खानेपानी उपभोक्ता संस्था दर्ता (४१००००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खापासडिका	खापा तथा ढनिवि		छैन	३०% मौजुदा प्रणालीहरूमा (१२३०००)	७०% मौजुदा प्रणालीहरूमा (१६४०००)	१००% मौजुदा प्रणालीहरूमा (१२३०००)
प्रणाली पुनर्स्थापन (२६३५०८००)	नियमित भर्षत सम्भार (२६३५०८००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खापासडिका	खापा तथा ढनिवि		६०० आयोजना	३०% मौजुदा प्रणालीहरूमा (१२३०००)	७०% मौजुदा प्रणालीहरूमा (१६४०००)	१००% मौजुदा प्रणालीहरूमा (१२३०००)

३) नवीनता तथा प्रविधि अनुकूलन (लागत रू. ३८,५२,९५० हजार)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
सेवा तथा प्रणालीहरूको दिगोपनाका लागि अनुसन्धान र विकास (३३२५२५०)	अनुसन्धान र विकासको लागि बजेट विनियोजन (३३२५२५०)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय (राखापासस तालिम केन्द्र)	राखापासस तालिम केन्द्र	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६ क	NA	०.५ % बजेट विनियोजन गरिने गरिएको / ११ विषयमा आधारित भएर अनुसन्धान र प्रयोगमा संलग्न हुने अनुसन्धान संस्थाहरू र प्रतिष्ठानहरूलाई संलग्न गराइएको (९५३८३१)	निरन्तरता (१२४७४७२)	निरन्तरता (११२३९४७)
प्रविधि र नवीनताको प्रवर्द्धन (५२७७००)	ज्ञान, सिकाई आदान प्रदान र प्रवर्द्धनको लागि केन्द्र र प्रादेशिक स्तरमा साझा मञ्चको विकास (५२७७००)	राखापासस तालिम केन्द्र	राखापासस तालिम केन्द्र	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.४, ६ क	NA	वार्षिक रूपमा सहकर्मी सिकाई समारोहहरूको आयोजन, (सिकाई आदानप्रदानमा रुची समूह गठन, साझा वेब पेजको विकास, क्षेत्रगत भेला, नयाँ विचारहरूमा वास संस्थाहरूलाई कार्यशाला गोष्ठी/ नवीनताहरू/निर्माता र आपूर्ति कर्ताको तर्फबाट आएका प्रविधिहरू लाई) समावेश गरिएको (१२००००)	बढोत्तरी र निरन्तरता (२०००००)	बढोत्तरी र निरन्तरता (२०००००)
			राखापासस तालिम केन्द्र	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय			प्रभावकारिता जाँच्ने खाकाको विकास, र आम रूपमा प्रयोगमा आउने वास सँग सम्बन्धित प्रविधिहरूको निरन्तर प्रभावकारिता जाँच्ने गरिएको (२७००)	दक्ष प्रविधिहरूको प्रवर्द्धन (२५००)	निरन्तरता (२५००)

४) पर्यावरण तथा खानेपानी उत्पादन वृद्धि (लागत रू. २२,४७,६२,५०० हजार)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
पर्यावरणीय व्यवस्थापन (४१४२२५००)	नदी स्वास्थ्य व्यवस्थापन (RHM) (१५०१००००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	नदी बेसिन प्राधिकरण	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.६	वाग्मती नदी (काठमाडौं उपत्यका भित्रका यसका सहायक नदीहरू)	राष्ट्रिय नदी स्वास्थ्य व्यवस्थापन खाका (NRHMF) को विकास र उच्च प्रदूषित ५ नदीहरूमा कार्यान्वयनको सुरुवात, सहरी बस्तीहरू भएर बग्ने नदीहरूको निरन्तर अनुगमन गर्ने गरिएको (५०१००००)	नदी स्वास्थ्य व्यवस्थापन कार्यक्रम ५ उच्च प्रदूषित नदीहरूमा कार्यान्वयन गरिएको, सहरी बस्तीहरू भएर बग्ने नदीहरूको निरन्तर अनुगमन गरिने (५००००००)	निरन्तरता (५००००००)
	जलाधार व्यवस्थापन, पानीको उत्पादन वृद्धि (२६५४२५००)	स्थानीय सरकार	स्थानीय सरकार	प्रान्तीय सरकार	६.६, ६.१	NA/ ७१०० बस्तीहरू	२०% बस्तीहरूले निर्दिष्ट आकारको कम्तीमा पनि एउटा पोखरी निर्माण गरेको (१७५००००)	२०% बस्तीहरूले निर्दिष्ट आकारको कम्तीमा दुई पोखरी निर्माण गरेको, सबै पोखरीहरू वार्षिकरूपमा मर्मतसम्भार हुने गरेको (३५०००००)	५०% बस्तीहरूले निर्दिष्ट आकारको कम्तीमा दुई पोखरी निर्माण गरेको, सबै पोखरीहरूको वार्षिक मर्मतसम्भार हुने गरेको (३५०००००)
		घरधुरी	घरधुरी	स्थानीय सरकार	६.६, ६.१	NA/ ५८०००००	२०% घरधुरीहरूले एक घर एक पुनर्भरण खाल्डो (निर्दिष्ट आकार) निर्माण गरी पुनर्भरण खाल्डोलाई नियमित रूपमा मर्मत सँभार गरेको (२३८२५००)	३०% घरधुरीहरूले एक घर एक पुनर्भरण खाल्डो (निर्दिष्ट आकारको) निर्माण गरी पुनर्भरण खाल्डोलाई नियमित रूपमा मर्मत सँभार गरेको (३५७३७५०)	५०% घरधुरीहरूले एक घर एक पुनर्भरण खाल्डो (निर्दिष्ट आकारको) निर्माण गरी पुनर्भरण खाल्डोलाई नियमित रूपमा मर्मत सँभार गरेको (५९५६२५०)
		युटिलिटीहरू	युटिलिटीहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.६	NA	सबै ठूला प्रणालीहरूको मुहानहरू संरक्षण भएका हुनेछन् (४५००००)	सबै ठूला र ४०% मध्यम प्रणालीहरूको मुहानहरू संरक्षण भएका हुनेछन् (२१२००००)	सबै ठूला र ६०% मध्यम प्रणालीहरूको मुहानहरू संरक्षण भएका हुनेछन् (३१८००००)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
पानी उत्पादन...	गैर महसुलीय पानीमा कमी ल्याउने (एनआरडब्लु) (२९७००००)	युटिलिटीहरू	युटिलिटीहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.४	NA	ठूला/वृहत् युटिलिटीहरूले पानीको गैरमहसुलीय चुहावट २५% घटाएको (९०००००)	ठूला/वृहत् युटिलिटीहरूले पानीको गैरमहसुलीय चुहावट २५% घटाएको (९९००००)	सबै युटिलिटीहरूले पानीको गैरमहसुलीय चुहावट २५% भन्दा कम गरेको (१०८००००)
		युटिलिटीहरू				कुनै नभएको	बजार क्षेत्रहरूको केन्द्रीय/ मुख्य व्यापारिक क्षेत्रहरूमा प्रिपेड मिटर जडानको सुरुवात भएको	विगतको सफलताको आधारमा सहरी क्षेत्रमा प्रिपेड मिटरको योजना निरन्तर रहेको	बढोत्तरी र निरन्तरता (लागत थिम १ मा समावेस)
		युटिलिटीहरू	युटिलिटी	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.४	२९% (२०१५ मा)	ठूला र मझौला प्रणालीहरूको ५०% घरधुरीहरूमा मिटर जडान भएको हुने	ठूला र मझौला प्रणालीहरूको ७५% घरधुरीहरूमा मिटर जडान भएको हुने	ठूला र मझौला प्रणालीहरूको १००% घरधुरीहरूमा मिटर जडान भएको हुने (लागत थिम १ मा समावेस)
	थोक पानी उत्पादन (१८०२५००००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खापाढनिवि	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.१	NA	खानेपानीको लागि पूर्व पश्चिम मेरुदण्डीय प्रसारण आयोजनाको संभाव्यता र विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन तयार भएको (तराईका सहरबस्तीहरूमा फिड गर्न पूर्व पश्चिम राजमार्ग सँगै निर्माण गर्ने) (५०००००)	पूर्व पश्चिम मेरुदण्डीय प्रसारणको ३०% निर्माण कार्य सम्पन्न भएको (७७४०००००)	पूर्व पश्चिम मेरुदण्डीय प्रसारणको ६०% निर्माण कार्य सम्पन्न भएको (५१६०००००)
			खापाढनिवि			६.१, ६.६	NA	हरेक प्रान्तमा एउटा जलाशययुक्त खानेपानी प्रणालीको संभाव्यता अध्ययन गरी विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन तयार गरिएको (१७५००००)	कम्तीमा पनि ७ जलाशययुक्त खानेपानीले रिजर्भ्वारको निर्माण कार्य शुरु गरिएको (२४५०००००)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
... पानी उत्पादन (१८३३४००००)	फोहोरपानीको पुनःप्रयोग (१२००००)	युटिलिटीहरू	युटिलिटी		६.३, ६ क	NA	१० टूला फोहोरपानी प्रशोधन प्रणाली केन्द्रबाट उत्पादन भएको १५% उत्सर्जित पानी सिचाई / पुनर्भरणमा उपयोग गर्ने (६०००)	४० टूला फोहोरपानी प्रशोधन प्रणाली केन्द्रबाट उत्पादन भएको २५% उत्सर्जित पानी सिचाई / पुनर्भरणमा उपयोग गर्ने (२४०००)	१५० टूला फोहोरपानी प्रशोधन प्रणाली केन्द्रबाट उत्पादन भएको ५०% उत्सर्जित पानी सिचाई / पुनर्भरणमा उपयोग गर्ने (९००००)

५) खानेपानी सुशासन, संस्थागत प्रबन्धन तथा क्षमता विकास (रु. २,१८,५४,८२७ हजार)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
सुशासन (३४२९४००)	वास क्षेत्रमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता, जिम्मेवारीपनि र अर्थपूर्ण सहभागितामा वृद्धि गर्ने (२५५००००)	युटिलिटीहरू	युटिलिटीहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६क, ६ख		१० % वास संस्थाहरूमा निम्न कुराहरू हुनेछन् : -आफ्नै विधान, -नागरिक वडापत्र, -सार्वजनिक सुनुवाइ / सामाजिक परीक्षण, -स्वस्फुर्त सूचना प्रकाशन (५१००००)	२५ % वास संस्थाहरूमा निम्न कुराहरू हुनेछन् : -आफ्नै विधान, -नागरिक वडापत्र, -सार्वजनिक सुनुवाइ/ सामाजिक परीक्षण, -स्वस्फुर्त सूचना प्रकाशन (७६५०००)	५० % वास संस्थाहरूमा निम्न कुराहरू हुनेछन् : -आफ्नै विधान, -नागरिक वडापत्र, -सार्वजनिक सुनुवाइ/ सामाजिक परीक्षण, -स्वस्फुर्त सूचना प्रकाशन (१२७५०००)
	सामाजिक परीक्षण (८७९४००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	युटिलिटीहरू/आयोजनाहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय		NA	सबै आयोजनाहरूमा सामाजिक परीक्षण संस्थागत भएको (२९७०००)	सबै पुनर्स्थापन तथा पुनर्निर्माण आयोजनाहरूमा सामाजिक परीक्षण संस्थागत भएको (२९१२००)	सबै पुनर्स्थापन तथा पुनर्निर्माण आयोजनाहरूमा सामाजिक परीक्षण संस्थागत भएको (२९१२००)
स्थानीय वास संस्थाहरूको सशक्तिकरण ...	क्षमता विकास गुरु योजना तयारी (९०००)	राखापासस तालिम केन्द्र	राखापासस तालिम केन्द्र	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६ क	आवश्यकताको लेखाजोखा, मानव स्रोत रणनीति	क्षमता विकास गुरु योजना तयार गरिएको (५०००)	क्षमता विकास गुरु योजना अद्यावधिक गरिएको (२०००)	क्षमता विकास गुरु योजना अद्यावधिक गरिएको (२०००)
	वास क्षेत्रको क्षमता विकासका लागि अग्रणी संस्थाको स्थापना (६०००००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	राखापासस प्रशिक्षण केन्द्र	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६ क	राखापासस प्रशिक्षण केन्द्र	राष्ट्रिय वास प्रतिष्ठानको स्थापना, पूर्ण क्षमता विकास र सञ्चालन (१०००००)	राष्ट्रिय वास प्रतिष्ठानको सबलीकरण तथा सुसञ्चालन (२५००००)	राष्ट्रिय वास प्रतिष्ठानको सबलीकरण तथा सुसञ्चालन (२५००००)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
... स्थानीय वास संस्थाहरूको सशक्तिकरण ...	आयोजनामा सीपयुक्त मानव स्रोतको विकास (२३६५८७५)	साना आयोजना – स्थानीय सरकार	आयोजना व्यवस्थापन	खानेपानी तथा सस डिभिजन कार्यालय	६ क	कुनै पनि नभएको	आयोजना क्षेत्रको महिला, गरिब र बहिर्कृत समूहबाट स्थानीय मर्मतसंभार कार्यकर्ता तयार गर्ने (लागत आयोजना निर्माणको लागत अनुमानमा समावेश गर्ने) (३१२५००)	निरन्तरता (९३७५०)	निरन्तरता (१४०६२५)
		मध्यम स्तरको आयोजना - युटिलिटी र शैक्षिक प्रतिष्ठानहरूको सहकार्य	आयोजना व्यवस्थापन	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	६ क	कुनै पनि नभएको	आयोजना क्षेत्रको महिला, गरिब र बहिर्कृत समूह बाट सवओभर सियर वा मर्मत संभार कार्यकर्ता तयार गर्ने (लागत आयोजनाको लागतमा समावेश गर्ने) (३०६०००)	निरन्तरता (४०८०००)	निरन्तरता (१०२००००)
		ठूला/वृहत आयोजना - युटिलिटी	आयोजना व्यवस्थापन	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	६ क		आयोजना क्षेत्रका महिला, गरिब र बहिर्कृत समूहबाट ओभरसीयर तयार भएको (लागत आयोजनाको लागत अनुमानमा समावेश गर्ने) (५००००)	निरन्तरता (१५०००)	निरन्तरता (२००००)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
... स्थानीय वास संस्थाहरूको सशक्तिकरण ... (६१७४८७५)	स्थानीय वास संस्थाहरूको क्षमता विकास (२००००००)	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	खानेपानी तथा सस डिभिजन कार्यालय	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	६ क		२५ % वास संस्थाहरूको प्राविधिक, वित्तीय र व्यवस्थापकीय क्षमता विकास भएको (५०००००)	५०% वास संस्थाहरूको प्राविधिक, वित्तीय र व्यवस्थापकीय क्षमता विकास भएको (५०००००)	१००% वास संस्थाहरूको प्राविधिक, वित्तीय र व्यवस्थापकीय क्षमता विकास भएको (१००००००)
	स्थानीय सीपयुक्त प्राविधिकहरूको सूची निर्माण गर्ने (१२०००००)	गाउँपालिका	गाउँपालिका	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	६ क	NA	कम्तीमा पनि २५% गाउँपालिकाहरू सँग तथ्याङ्क आधार तयार भएको। (कम्तीमा WSSTs, VMWs, Masons and Plumbers को सूची तयार गरिएको) (४०००००)	कम्तीमा पनि ५०% गाउँपालिकाहरू सँग तथ्याङ्क आधार तयार भएको। (कम्तीमा WSSTs, VMWs, Masons and Plumbers को सूची तयार गरिएको) (४०००००)	सबै गाउँपालिकाहरू सँग तथ्याङ्क आधार तयार भएको। (कम्तीमा WSSTs, VMWs, Masons, Plumbers को सूची तयार गरिएको) (४०००००)
क्षेत्रगत क्षमता विकास (६६५०५५२)	वास व्यवसायीहरूको क्षमता विकास (६६५०५५२)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय/क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइ/विकास साझेदारहरू				नगण्य	कम्तीमापनि १% वासको बजेट क्षमता विकासमा खर्च हुने गरेको, वास सुशासन र जवाफदेहिता कोषको स्थापना भएको (१९०७६६२)	कम्तीमा पनि १% वासको बजेट क्षमता विकासमा गर्छ वास सुशासन र जवाफदेहिता कोष पूर्णरूपमा कार्यरत (२४९४९४३)	निरन्तरता (२२४७९४७)
संघीय शासन प्रणालीतर्फको संक्रमणमा आवश्यक संस्थागत प्रबन्ध (५६०००००)	सरकारको तीनै तहमा नयाँ वास संस्थाहरूको स्थापना (५६०००००)	नेपाल सरकार /खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय				NA	प्रान्तीय वास संस्थाहरूको स्थापना भएको (७०००००)	नगर र गाउँ वास कार्यालयहरूको स्थापना भएको (४९०००००)	

६) 'वास' कूटनीति तथा क्षेत्रगत एकत्रीकरण (लागत रू. ९६,८०० हजार)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
क्षेत्रगत एकत्रीकरण (Convergence) (लागत नलाग्ने)	अन्य मन्त्रालय अन्तर्गत सञ्चालनमा रहेका वास कार्यक्रमहरूलाई खापास मन्त्रालय अन्तर्गत एकीकृत गर्ने	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	हाल वास कार्यान्वयनमा संलग्न भएका सबै मन्त्रालयहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय		यो क्षेत्र चार भन्दा बढी मन्त्रालयहरूले सञ्चालन गरेको	सबै वास कार्यक्रमहरू MoWSS अन्तर्गत कार्यान्वयन भएका, MoWSS वासका लागि एकद्वार मन्त्रालय, आधारभूत पहुँचको लागि विभिन्न संस्थाहरूले गरेका सबै कार्यहरू सन् २०१७ पश्चात् स्थानीय सरकारलाई हस्तान्तरण गरिएको (लागत नलाग्ने)	वास क्षेत्रका लागि एकद्वार मन्त्रालय, आधारभूत पहुँचको लागि विभिन्न संस्थाहरूले गरेका सबै कार्यहरू स्थानीय सरकारले सञ्चालन गर्न थालेको (लागत नलाग्ने)	वास क्षेत्रका लागि एकद्वार मन्त्रालय, आधारभूत पहुँचको लागि विभिन्न संस्थाहरूले गरेका सबै कार्यहरू स्थानीय सरकारले सञ्चालन गर्न थालेको (लागत नलाग्ने)
क्षेत्रगत एकता (Cohesion) (२०८००)	क्षेत्रगत सञ्चार स्थापना, आबद्धता र सामञ्जस्यीकरण (२०८००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खापासम / क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइ/विकास साझेदारहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय		संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा द्विवर्षिय रूपमा हुने गरेको	वास क्षेत्रको वार्षिक समीक्षा, वार्षिक रूपमा क्षेत्रगत अवस्थाको प्रतिवेदन प्रकाशन (४८००)	वार्षिक रूपमा NWR सञ्चालन, वार्षिक रूपमा क्षेत्रगत कार्यसम्पादन प्रतिवेदन प्रकाशन (अनुगमन मूल्याङ्कन प्रणालीले यसका लागि पृष्ठपोषण गर्ने गरेको) (८०००)	वार्षिक रूपमा NWR सञ्चालन एवम क्षेत्रगत कार्यसम्पादन प्रतिवेदन प्रकाशन (अनुगमन मूल्याङ्कन प्रणालीले यसका लागि पृष्ठपोषण गर्ने गरेको) (८०००)
		खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	सबै कार्यान्वयनकर्ताहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६ क र ६ ख	वार्षिक विकास कार्यक्रम	क्षेत्रगत विकास योजनाको कार्यान्वयन (लागत अन्यत्र समावेस)	क्षेत्रगत विकास योजनाको समीक्षा, अद्यावधिकरण र कार्यान्वयन	क्षेत्रगत विकास योजनाको समीक्षा अद्यावधिकरण र कार्यान्वयन

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
क्षेत्रगत सादृश्यता बढाउने (७६०००)	सञ्जाल निर्माण एवम् प्रवर्द्धन (७६०००)	क्षेत्रगत सरोकारवालाहरू	क्षेत्रगत सरोकारवालाहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय		NA	प्रवर्द्धनात्मक कार्यहरू : आम सञ्चार अभियान, वास मेला आयोजना, वास एक्सपो, सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू क्लब वा संस्थाहरू र अन्य मेलाहरूमा वास सम्बन्धी प्रवर्द्धनात्मक सामाग्रीहरूको प्रसार (१६०००)	विस्तार र निरन्तरता (३००००)	विस्तार र निरन्तरता (३००००)

७) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन (लागत रू. २८,४३,००० हजार)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
आम सर्वेक्षण (२६०००००)	तथ्यकन संकलन/ सर्वेक्षण / अद्यावधि/ प्रणाली आदि (२६०००००)	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	खानेपानी तथा सस डिभिजन कार्यालय	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.१	एनएमआइपी २०१४, करिब ७०००० वस्ती	भूसान्दर्भिक खण्डकृत तथ्यांक संकलन भई (अनुगमन र मूल्यांकन पद्धतिमा आवद्ध भएको) (८०००००)	प्रत्येक वर्ष अद्यावधि र प्रत्येक पाँच वर्षमा पुनः सर्वेक्षण हुने गरेको (९०००००)	प्रत्येक वर्ष अद्यावधि र प्रत्येक पाँच वर्षमा पुनः सर्वेक्षण हुने गरेको (९०००००)
क्षेत्रगत कार्यसम्पादन मापन (८००००)	वास क्षेत्रगत M&E MIS/ DSS को स्थापना/ सञ्चालन र तथ्यांकमा आधारित योजनासँग आवद्ध गर्ने (८००००)	नियामक	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	नियामक		तदर्थ योजना तर्जुमा	वास क्षेत्रगत अनुगमन खाका/MIS/DSS को विकास गरेको, योजना प्रक्रियालाई क्षेत्रगत M&E प्रणालीसँग एकीकृत गरेको (५००००)	मौजुदा M&E खाका/ MIS/ DSS, वास क्षेत्रगत M&E प्रणालीलाई अन्तर-क्षेत्रगत MIS सँग एकीकृत गरेको (१५०००)	मौजुदा M&E खाका/ MIS/ DSS, वास क्षेत्रगत M&E प्रणालीलाई अन्तर-क्षेत्रगत MIS सँग एकीकृत गरेको (नियमन निकायले क्षेत्रगत कार्य सम्पादन अनुगमनको प्रतिवेदन जिम्मेवारी सुरु गरेको (१५०००)
आयोजना अनुगमन (१५००००)	आयोजना कार्यसम्पादन अनुगमन प्रणालीको विकास (आयोजना डिजाइन र अनुगमन खाका, आयोजना कार्यसम्पादन प्रतिवेदन, आयोजना सम्पन्न प्रतिवेदन, आयोजना कार्यसम्पादन संपरीक्षण प्रतिवेदन) (१५००००)	आयोजना व्यवस्थापन	आयोजना व्यवस्थापन	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय		कुनै पनि नभएको	सवै वास निकायहरूसंग PPMS तयार हुने छ र क्षेत्रगत M&E प्रणालीसँग आवद्ध भएको (५०००)	निरन्तरता (५००००)	निरन्तरता (५००००)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
M&E को लागि क्षमता विकास (१३०००)	प्रभावकारी M&E का लागि आवश्यक पूर्वाधार, ज्ञान र स्वामित्वको लेखाजोखा गर्ने (१३०००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	नियामक		कुनै पनि नभएको	M & E को लागि मुख्य वास निकायहरूको पूर्वाधार, ज्ञान र स्वामित्वको लेखाजोखा सञ्चालन गरेको (३०००)	निरन्तरता (५०००)	निरन्तरता (५०००)
	क्षमता विकास		राखापासस तालिम केन्द्र	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६ क	NA	M & E को शुरुवातको लागि वास निकायहरूको क्षमता विकास गरेको (लागत थिम ५ मा समाविष्ट)	सवै मुख्य वास निकायहरूको M & E को लागि क्षमता विकास गरेको (लागत थिम ५ मा समाविष्ट)	निरन्तरता (लागत थिम ५ मा समाविष्ट)

८) निरन्तर गुणस्तर तथा सेवा सुधार (लागत रू. १,७५,६७,१७५ हजार)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
सेवा नियमन (२९८०००)	खानेपानी तथा ढल निकास विभागलाई वास मानकको विकास र सेवा नियमनकालागि राष्ट्रिय नियामक निकायको रूपमा रूपान्तरण गर्ने (१२००००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.३, ६.४, ६ क	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग कार्यान्वयन कर्ताको रूपमा	संघीय शासन प्रणाली तर्फको संक्रमणकालमा खानेपानी तथा ढलनिकास विभागमा खानेपानी तथा ढल नियामकको अधिकार निक्षेपण भएको (२००००)	खापाढनि विभाग राष्ट्रिय खानेपानी तथा ढल नियामक निकायको रूपमा रूपान्तरण भएको, कार्यान्वयनको भूमिका पूर्ण रूपमा उपराष्ट्रिय वास निकायहरूमा विकास भएको (५००००)	निरन्तरता (५००००)
	सेवा मानकहरूको (Standards) तर्जुमा (४१०००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	नियामक (खानेपानी तथा ढल निकास विभाग)	नियामक (खानेपानी तथा ढल निकास विभाग)	६.४	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग कार्यान्वयन कर्ताको रूपमा	युटिलिटीहरूको लागि सेवा मानक (Standards) तयार भएको (१०००)	कम्तीमा २०% युटिलिटी हरूको तमुना संकलन गरी मानक अनुसार अनुपालनको लागि सेवाको गुणस्तर परीक्षण गरेको (२००००)	निरन्तरता (२००००)
	सतह र भूमिगत पानीको लागि नियमन (११०००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	नियामक (खानेपानी तथा ढल निकास विभाग)	नियामक (खानेपानी तथा ढल निकास विभाग)	६.४	काठमाडौं उपत्यकामा नियमन कार्य उपत्यका खापा व्यवस्थापन बोर्डले गर्ने व्यवस्था	सतह र भूमिगत पानीको गुणस्तर, उत्सर्जन गुणस्तर मानक विकाको लागि खानेपानी तथा ढल निकास विभाग जिम्मेवार निकाय हुने (१०००)	अधिकार (Mandates) र मानकका आधारमा अनुगमन गरेको (५०००)	अधिकार (Mandates) र मानकका आधारमा अनुगमन गरेको (५०००)
	प्रक्रिया अनुरूपण (१२६०००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	युटिलिटी	नियामक (खानेपानी तथा ढल निकास विभाग)		वासमिप १ मा केही आयोजनाहरू रहेको	SOP/प्रक्रिया प्रतिवेदन, गुणस्तर/प्रक्रिया पुस्तिका/ म्यानुअल/ व्यावसायिक निरन्तरता कार्यविधिहरू विकास गरिएको र सबै ठूला प्रणालीहरू ले अनुसरण गरेको (९००००)	अद्यावधिक तथा निरन्तरता (१८०००)	अद्यावधिक तथा निरन्तरता (१८०००)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
सेवा गुणस्तर सुधार (१६६५६७५)	प्रक्रिया, विधिहरू र सेवा गुणस्तरहरूको मानकीकृत गर्ने (२२९२००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	नियामक (खापा तथा ढल निकास विभाग)	६.३	खानेपानी सञ्चालन निर्देशिका	५०% मझौला र सबै ठूला /वृहत् प्रणालीहरूमा उपभोक्ता सन्तुष्टि सर्वेक्षण र रिपोर्टिंग हुने गरेको (११२०००)	सबै वृहत् देखि मझौला प्रणालीहरूमा उपभोक्ता सन्तुष्टि सर्वेक्षण र रिपोर्टिंग हुने गरेको (१०९००००)	निरन्तरता (१०९००००)
	खानेपानी गुणस्तर सुनिश्चितता (१४६६६७५)	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग/ युटिलिटी	सेवा प्रदायक	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.३	३ केन्द्रीय, ५ क्षेत्रिय, २ आयोजना स्तरमा खानेपानी गुणस्तर प्रयोगशाला भएको	प्रत्येक प्रान्तीय खानेपानी निर्देशनालयमा कम्तीमा एउटा प्रयोगशाला स्थापना भएको, सबै ठूला/वृहत् प्रणालीहरूमा खानेपानी गुणस्तर परीक्षण गर्ने ल्याब/ संयन्त्र स्थापना भएको एवम सञ्चालकहरूले खानेपानी गुणस्तर अनुगमनको प्रतिवेदन सम्बन्धित स्वास्थ्य कार्यालयमा पेश गर्ने गरेको (९७१५००)	प्रत्येक जिल्लामा कम्तीमा एक 'वास' प्रयोगशालाको स्थापना भएको, सबै मझौला देखि वृहत् प्रणाली सञ्चालकहरूले खानेपानी गुणस्तर अनुगमन प्रतिवेदन सम्बन्धित स्वास्थ्य कार्यालय मा पेश गर्ने गरेको (२७९५००)	सबै सञ्चालक वा युटिलिटीहरूले खानेपानी गुणस्तर अनुगमनको प्रतिवेदन सम्बन्धित स्वास्थ्य कार्यालय मा पेश गर्ने गरेको (५४५००)
	सेवा प्रदायक	सेवा प्रदायक	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६.३	NA	२५% साना प्रणालीहरूमा समेत खानेपानी गुणस्तर परीक्षण सुविधा उपलब्ध भएको (यदि ल्याब सजिलै उपलब्ध नभएमा) (२३०२५)	५०% साना प्रणालीहरूमा समेत खानेपानी गुणस्तर परीक्षण गर्ने सुविधा उपलब्ध भएको (४६०५०)	सबै साना प्रणाली हरूमा समेत खानेपानी परीक्षण सुविधा उपलब्ध (९२१००)	
	निगरानी (१९४५००)	स्वास्थ्य मन्त्रालय	जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय/ स्वास्थ्य सेवा विभाग	स्वास्थ्य मन्त्रालय	६.३	निगरानी निर्देशिका तयार भएका	सबै वृहत्, ठूला र २५% मझौला प्रणालीको निगरानी प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक भएका (२९५००)	सबै वृहत्, ठूला र ५०% मझौला प्रणालीको निगरानी प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक भएका (५६०००)	वृहत् देखि मझौला सबै प्रणालीहरूको निगरानी प्रतिवेदन सार्वजनिक भएका (१०९०००)
	पानी सुरक्षा सुनिश्चितता (१२११२५००)	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग/ युटिलिटी	खानेपानी तथा सस डिभिजन कार्यालय	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	६.३	२% भन्दा कम प्रणालीहरूमा खापा सुरक्षा योजना लागु भएको	२५% प्रणालीहरूमा खानेपानी सुरक्षाका उपायहरू कार्यान्वयन गरिएको (९५६२५०)	७५% प्रणालीहरूमा खानेपानी सुरक्षाका उपायहरू कार्यान्वयन गरिएको (४७८१२५०)	सबै प्रणालीहरूमा खानेपानी सुरक्षाका उपायहरू कार्यान्वयन गरिएको (६३७५०००)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
डिजाइन, निर्माण, सेवा मानक नीति/कानुनी दायित्वको अनुपालन (१२०३५००)	प्राविधिक संपरीक्षण (३८५००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय		तदर्थ आधारमा केही आयोजनाहरूमा हुने गरेको	वर्षमा कम्तीमा पनि १० टूला/ वृहत आयोजनाहरूको NVC बाट नमुना प्राविधिक परीक्षण भएको (६०००)	वर्षमा कम्तीमा पनि १० टूला/ वृहत र १० मझौला आयोजनाहरूको NVC बाट नमुना प्राविधिक परीक्षण भएको (१५०००)	वर्षमा कम्तीमा पनि १० टूला/ वृहत, १० मझौला र १० साना आयोजना हरूको NVC बाट नमुना प्राविधिक परीक्षण भएको (१७५००)
	वित्तीय संपरीक्षण (४०००००)	युटिलिटी	सरकारी कार्यालयहरू/ युटिलिटी	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय		NA	प्रत्येक वर्ष सबै टूला/वृहत र १००० मझौला प्रणालीहरू कानुनी मान्यता प्राप्त अडिटरबाट वित्तीय संपरीक्षण गराइएको (४५०००)	प्रत्येक वर्ष सबै टूला/ वृहत र २००० मझौला प्रणालीहरू कानुनी मान्यता प्राप्त अडिटरबाट वित्तीय संपरीक्षण गराइएको (२८००००)	प्रत्येक वर्ष सबै टूला/ वृहत र ३००० मझौला प्रणालीहरू कानुनी मान्यता प्राप्त अडिटरबाट वित्तीय संपरीक्षण गराइएको (७५०००)
	गुणस्तरीय सामान तथा निर्माण सामग्रीहरूको उत्पादन तथा उपयोगमा प्रोत्साहन तथा प्रवर्द्धन (१२०३५००)	निर्माता तथा उत्पादक	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग			प्रत्येक प्रान्तीय निर्देशनालयमा वासको कम्तीमा पनि एउटा निर्माण सामग्री परीक्षण गर्ने प्रयोगशालाको पहिचान/ स्थापना भएको (७००००)	प्रत्येक जिल्लामा वासको कम्तीमा पनि एउटा निर्माण सामग्री परीक्षण प्रयोगशालाको स्थापना भएको, सबै आयोजनाहरूको निर्माण सामग्रीहरू मानक विशिष्टीकरण सँग अनुपालन भए नभएको परीक्षण सञ्चालन भएको (६८००००)	सबै आयोजनाहरूको निर्माण सामग्रीहरू मानक विशिष्टीकरण सँग अनुपालन भए नभएको परीक्षण अनिवार्य गर्ने गरिएको (आयोजनाको लागतमा समावेश)
नोट : संक्रमणकालमा खानेपानी तथा ढल निकास विभागले कार्यान्वयनकर्ता र नियामक दुवै भूमिकाहरू निर्वाह गर्ने छ ।									

९) लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशिकरण (लागत रू. ५,९७,००० हजार)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
वास सेवाहरूमा लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशिकरण (५९७०००)	समान्यायिक सेवा प्रवाह (यसको लागत थिम १ मा समावेश छ)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	सेवा प्रदायक	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६ क	आधारभूत खानेपानी सरसफाइ सेवा	निजी धारा जडान मार्फत समान्यायिक सेवा प्रवाह	निरन्तरता	निरन्तरता
	समावेशी क्षमता विकास (यसको लागत थिम ५ र ७ मा समावेश छ)	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	कार्यान्वयन गर्ने सरोकारवालाहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६ क	NA	खण्डित तथ्याङ्क संकलन गर्ने (एसडिजी मैत्री समेत हुने गरी), मानव स्रोतको विकास आयोजना क्षेत्रको महिला, गरिब र बहिर्कृत समूहलाई प्रोत्साहित गर्ने (जस्तै सब-ओभरसीयर/ ग्रामीण मर्मत प्रोत्साहित गर्ने (जस्तै सब-ओभरसीयर/ ग्रामीण मर्मत सँभार कार्यकर्ता / व्यवस्थापक उत्पादन गर्ने लागत आयोजनाको लागत अनुमान मै समावेश)	मानव स्रोतको विकास आयोजना क्षेत्रको महिला, गरिब र बहिर्कृत समूहलाई प्रोत्साहित गर्ने (जस्तै सब-ओभरसीयर / ग्रामीण मर्मत सँभार कार्यकर्ता / व्यवस्थापक उत्पादन गर्ने लागत आयोजनाको लागत अनुमान मै समावेश)	निरन्तरता
	समावेशी र समतामूलक ढंगले सेवामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने (थप लागत नपर्ने)	युटिलिटी	युटिलिटी	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	६. क	NA	महिला, गरिब र बहिर्कृत समूहको लागि समुदाय भित्र अन्तरअनुदानको संयन्त्रको विकास गर्ने (धारा जडान र महसुल आदि)	निरन्तरता	निरन्तरता
	लैससास मूलप्रवाहिकरण (५९७०००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	कार्यान्वयन गर्ने सरोकारवालाहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय		लैससास मूल प्रवाहिकरण अगाडि बढिरहेको	सबै ठूला/वृहत प्रणालीहरूमा लैससास मूलप्रवाहिकरण गरिएको (१२००००)	सबै ठूला/वृहत र २० % मझौला प्रणालीहरूमा लैससास मूलप्रवाहिकरण गरिएको (३१८०००)	सबै वृहत देखि मझौला प्रणालीहरूमा लैससास मूलप्रवाहिकरण गरिएको (१५९०००)

१०) विशेष परिस्थितिमा खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता (लागत रू. ३,६३,२६,४२१ हजार)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
पूर्व तयारी (५०३२५०)	मुख्य राहत एवम् उद्धार सामग्रीहरूको (जोहो) निपात, क्षमता अभिवृद्धि, बजेट विनियोजन, वितरण साङ्गालो (ढुवानी र आपूर्ति संझौता) (५०३२५०)	स्थानीय प्रशासन / खानेपानी तथा सस डिभिजन कार्यालय	स्थानीय प्रशासन / खानेपानी तथा सस डिभिजन कार्यालय	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	६.१, ६.२	NA	जिल्ला पूर्वतयारी प्रतिकार्य योजना (भैपरी योजना) तयारी भएको (११२५०)	निरन्तरता र अद्यावधि गरिएको (२२५०)	निरन्तरता र अद्यावधि गरिएको (२२५०)
						NA	वास प्रतिकार्यको लागि आवश्यक सामग्रीहरूको उपलब्धता/सबै जिल्लामा आपत्कालको लागि ढुवानी र आपूर्ति संझौता भएको (११२५००)	निरन्तरता (१८७५००)	निरन्तरता (१८७५००)
प्रतिकार्य (६६५०५५२)	आवश्यकताको आँकलन, आपतकाल प्रतिकार्य योजना तर्जुमा र प्रतिकार्य (६६५०५५२)	स्थानीय प्रशासन र खानेपानी तथा सस डिभिजन कार्यालय	स्थानीय प्रशासन र खानेपानी तथा सस डिभिजन कार्यालय	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	६.१, ६.२	NA	सबै विपद्हरूको सफलतापूर्वक व्यवस्थापन गर्न सकेको (थप लागत नपर्ने)	अद्यावधिकरण र कार्यान्वयन (थप लागत नपर्ने)	अद्यावधिकरण र कार्यान्वयन (थप लागत नपर्ने)
						नगन्य	विपद् प्रतिकार्य र पूर्व तयारीको लागि कूल 'वास' बजेटको कम्तिमा १% विनियोजन भएको (१९०७६६२)	निरन्तरता (२४९४९४३)	निरन्तरता (२४७९४७)
		राखापासस तालिम केन्द्र	राखापासस तालिम केन्द्र	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	६ क	NA	आपत्कालको लागि ३५० जना मानव स्रोत तयार गर्ने (वास क्षेत्रमा कार्य गर्नेभिन्नबाट ५X७५), क्षमता विकास अन्तर्गत वास प्रतिकार्य क्रियाकलाप, जोखिमा आधारित मानव स्रोत सूचीको तयार गरेको (लागत थिम ५ मा समावेश)	निरन्तरता (लागत थिम ५ मा समावेश)	निरन्तरता (लागत थिम ५ मा समावेश)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
पानीको अभाव (२८००००)	वास दृष्टिकोणबाट जनसंख्या धान्न सक्ने क्षमताको आंकलन (२८००००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय		सहरहरूले पानीको तनाव झेलि रहेका	उपमहानगर पालिका क्षेत्रहरूमा जनसंख्या धान्न सक्ने क्षमता निर्धारण भएको (२०००००)	पुराना नगरपालिका क्षेत्रहरूमा जनसंख्या धान्न सक्ने क्षमता निर्धारण भएको (४००००)	नयाँ सबै नगरपालिका क्षेत्रहरूमा जनसंख्या धान्न सक्ने क्षमता निर्धारण भएको (४००००)
जोखिम प्रतिरोधी (पुनर्उत्थानशिल) 'वास' पूर्वाधार संरचना (२८८९२६१९)	भूकम्प पश्चात वास सेवाहरूको पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापना (२२००००००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय		NA	अन्तर सम्बन्धित विषयहरू (अन्य विषय शिर्षकहरूमा समावेश भएको) (२२००००००)		
	मध्य र सुदूर पश्चिमका 'वास' संरचनाहरूको पुनर्बलीकरण (६८९२६१९)					NA	मध्य र सुदूर पश्चिमका 'वास' संरचनाहरूको पुनर्बलीकरण भएको (६८९२६१९)		
जोखिम न्यूनीकरण		खानेपानी तथा सस डिभिजन कार्यालय	खानेपानी तथा सस डिभिजन कार्यालय	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग			अन्तर सम्बन्धित विषयहरू (अन्य विषय शिर्षकहरूमा समावेश भएको)		
अनुकूलन		खानेपानी तथा सस डिभिजन कार्यालय	खानेपानी तथा सस डिभिजन कार्यालय	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग			अन्तर सम्बन्धित विषयहरू (अन्य विषय शिर्षकहरूमा समावेश भएको)		

११) क्षेत्रगत लगानी (लागत रू. ६३,६२,५०० हजार)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
वित्त (३००००००)	वित्तीय/ मध्यस्त कर्ता संस्थाको स्थापना (३००००००)	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय	अर्थ मन्त्रालय		टिडिएफ, फण्ड बोर्ड	वित्तीय मध्यस्तकर्ताको स्थापना; बीमा /मर्मतसंभार नरम ऋण / युटिलिटीहरूलाई वित्तीय मध्यस्तकर्ताबाट अनुदान प्राप्त हुन थालेको (१००००००)	मर्मतसंभार बैंक /वित्तीय संस्था /सहकारी / ट्रष्ट /कोष / चिट्ठा आदिको स्थापना (१००००००)	निरन्तरता (१००००००)
	कर	युटिलिटीहरू	युटिलिटीहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय		KUKL का उपभोक्ताहरू	नाफा बाट कर तिर्ने युटिलिटीको अनुपात ५% (उच्च स्तरको मात्र) पुगेको	नाफाबाट कर तिर्ने युटिलिटीको अनुपात १०% (उच्च र मध्यम स्तरको) पुगेको	नाफाबाट कर तिर्ने युटिलिटीको अनुपात २५% (उच्च र मध्यम स्तर) पुगेको
	व्यावशायिक सामाजिक जिम्मेदारी	युटिलिटीहरू	युटिलिटीहरू	खापा तथा सरसफाइ मन्त्रालय		NA	युटिलिटीहरूले CSR शुरु गरेका	निरन्तरता	निरन्तरता
लगानी (१६२५००)	क्षेत्रगत लगानीमा वृद्धि /वास बजारमा विस्तार	क्षेत्रगत सरोकारवालाहरू	क्षेत्रगत सरोकारवालाहरू	खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालय		वार्षिक विनियोजन १०-१५ % ले वृद्धि हुने गरेको	क्षेत्रगत लगानीमा ८०% का दरले वृद्धि भएको	क्षेत्रगत लगानीमा ५०% का दरले वृद्धि भएको	क्षेत्रगत लगानीमा ४०% का दरले वृद्धि भएको
	युटिलिटीहरूको व्यावशायिक योजना कार्यान्वयन (१६२५००)	युटिलिटीहरू	युटिलिटीहरू	नियामक		NA	५० % वृहत/ठूला युटिलिटीहरूले व्यावशायिक योजना तयार गरी कार्यान्वयन गरेका (१५०००)	१०० % वृहत/ठूला युटिलिटीहरूले व्यापारिक योजना तयार गरी कार्यान्वयन गरेका (१५०००)	१०० % वृहत/ठूला र २५ % मझौला युटिलिटीहरूले व्यापारिक योजना तयार गरी कार्यान्वयन गरेका (१३२५००)

मुख्य क्षेत्रहरू	कार्य बुँदाहरू	जिम्मेवार मुख्य निकाय	कार्यान्वयन गर्ने निकाय	अनुगमन गर्ने निकाय	SDG सङ्ग सम्बन्ध	आधार तथ्याङ्क सन् २०१५	माइलस्टोन २०२०	माइलस्टोन २०२५	माइलस्टोन २०३०
बजारीकरण (३२००००)	'वास' उद्यमशिलता प्रवर्धन; सरसफाइ बजारीकरण र सानी मार्टको स्थापना र प्रवर्द्धन (३२०००००)	व्यापारीहरू र कार्यान्वयन-कर्ताहरू	व्यापारीहरू र कार्यान्वयनकर्ताहरू	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग	६ ख	NA	सरसफाइ बजारीकरण तथा सानी मार्ट वा 'वास' हार्डवयर एबम सेवा केन्द्र २५% गाउँपालिकाहरूमा उपलब्ध (८०००००)	सरसफाइ बजारीकरण तथा सानी मार्ट वा 'वास' हार्डवयर एबम सेवा केन्द्र ५०% गाउँपालिकाहरूमा उपलब्ध (८०००००)	सरसफाइ बजारीकरण तथा सानी मार्ट वा 'वास' हार्डवयर एबम सेवा केन्द्र १००% गाउँपालिकाहरूमा उपलब्ध (१६०००००)
		गाउँपालिका (व्यापारीहरूले रुची नदेखाएमा)			६ ख	NA			

अनुसूची - ८ : क्षेत्र विकास योजनाका विषय शिर्षकहरूको लागत साराँश

सि. नं.	विषय	पहिलो चरणको लागत				दोश्रो चरणको लागत				तेस्रो चरणको लागत			
		नेपाल सरकार	बाह्य सहयोग	उपभोक्ता	जम्मा लागत	नेपाल सरकार	बाह्य सहयोग	उपभोक्ता	जम्मा लागत	नेपाल सरकार	बाह्य सहयोग	उपभोक्ता	जम्मा लागत
१	पहुँच, उपयोग (लाभको खपत)	९०,०१३,३७१	५७,६२८,२३०	४५,०६०,८७५	१९२,७०२,४७७	७५,७७२,५३३	७७,६०९,१५७	३८,९४६,६९८	१९२,३२८,३८८	६१,६९९,२२३	८७,४४२,४५३	३८,६०९,४४४	१८७,७४३,१२०
२	सेवाहरूको सुचारुपन र दिगोपना	१,३६०,९६८	५२२,९९२	६,२३९,२४०	८,११५,२००	१,६२८,१००	७७,८००	७,७०३,६००	१०,१०३,५००	१,६२८,१९०	८०९,९६०	७,६८९,९००	१०,१२८,०५०
३	न्विनता, अनुसन्धान, र प्रविधि अनुकूलन	७५३,५७२	३२२,९५९	०	१,०७६,५३१	१,०१४,९८०	४३४,९९२	०	१,४४९,९७२	९२८,५१३	३९७,९३४	०	१,३२६,४४७
४	पर्यावरण, पानी वृद्धि र उत्पादन	६,०३८,०००	१,७५२,०००	४,९५८,५००	१२,७४८,५००	८५,५४९,६००	१,८६८,४००	२९,६८९,७५०	११७,१०७,७५०	६४,९१३,२००	१,८८२,८००	२८,११०,२५०	९४,९०६,२५०
५	सुशासन, संस्थागत प्रबन्ध र क्षमता विकास	३,४८५,९६२	१,५१०,०००	८०७,०००	५,८०२,९६२	८,२२८,२९३	७३३,४००	१,०५६,२००	१०,०१७,८९३	३,२१२,०७२	१,२५६,५००	१,५६६,२००	६,०३४,७७२
६	“वास” कूटनीति, क्षेत्रगत एकत्रीकरण	४,१६०	१६,६४०	०	२०,८००	७,६००	३०,४००	०	३८,०००	७,६००	३०,४००	०	३८,०००
७	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	६०८,०००	२९५,०००	०	९०३,०००	६५५,५००	३१४,५००	०	९७०,०००	६५५,५००	३१४,५००	०	९७०,०००
८	निरन्तर गुणस्तर र सेवा सुधार	२३६,१५०	१६२,६००	१,९३६,५२५	२,३३५,२७५	१,२२२,७५०	७८७,०००	५,३१३,५५०	७,३२३,३००	४३७,०००	१,०४२,०००	६,४२९,६००	७,९०८,६००
९	लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशिकरण	२४,०००	९६,०००	०	१२०,०००	६३,६००	२५४,४००	०	३१८,०००	३१,८००	१२७,२००	०	१५९,०००
१०	विशेष परिस्थितमा “वास”	१९,८४०,७४०	९,९०४,७६८	१,३७८,५२४	३१,१२४,०३१	२,१८४,२१७	५४०,४७६	०	२,७२४,६९३	१,९८६,६२०	४९९,०७७	०	२,४७७,६९७
११	लगानी, वजारीकरण र लागत उठती	८३२,०००	१२८,०००	८५५,०००	१,८१५,०००	८३२,०००	१२८,०००	८५५,०००	१,८१५,०००	८६४,०००	२५६,०००	१,६१२,५००	२,७३२,५००
	जम्मा लागत :	१२३,१९६,१२३	७२,३३९,१८९	६१,२२७,६६४	२५६,७६२,९७६	१७७,१५९,१७३	८३,४७२,५२५	८३,५६४,७९८	३४४,१९६,४९६	१३६,३६३,७१८	९४,०५०,८२४	८४,००९,८९४	३१४,४२४,४३६
	वार्षिक जनसंख्या वृद्धिको लागत	४,३९१,७६५	२,६३५,०५९	१,७५६,७०६	८,७८३,५३०	१६,९७०,९६४	१०,१८२,५७८	६,७८८,३८६	३३,९४१,९२८	२७,४८०,३५१	१६,४८८,२१०	१०,९९२,१४०	५४,९६०,७०१
	जम्मा	१२७,५८७,८८८	७४,९७४,२४८	६२,९८४,३७०	२६५,५४६,५०६	१९४,१३०,१३७	९३,६५५,१०३	९०,३५३,१८४	३७८,१३८,४२४	१६३,८४४,०६९	११०,५३९,०३४	९५,००२,०३४	३६९,३८५,१३७
	उपरी खर्च @ १५%	१९,१३८,१८३	११,२४६,१३७	९,४४७,६५६	३९,८३१,९७६	२९,११९,५२१	१४,०४८,२६५	१३,५५२,९७८	५६,७२०,७६४	२४,५७६,६१०	१६,५८०,८५५	१४,२५०,३०५	५५,४०७,७७१
	कुल जम्मा	१४६,७२६,०७१	८६,२२०,३८५	७२,४३२,०२६	३०५,३७८,४८२	२२३,२४९,६५८	१०७,७०३,३६८	१०३,९०६,१६२	४३४,८५९,१८८	१८८,४२०,६७९	१२७,११९,८८९	१०९,२५२,३३९	४२४,७९२,९०८

